

sociologický časopis

6

ROČNÍK 24

1988

ISSN 0038-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Světový politický systém a moc ● K problematice sociálního rozvoje a úkolům přestavby ● Mládež — práce a její proměny ● Obecný model základních souvislostí v péči organizace o pracovníky jako východisko pro normování sociální vybavenosti podni-

ků ● K současným vztahům rodiny a náboženství v ČSSR ● Rozvodovost ve Francii ● Diskuse ● Sémantický diferenciál jako technika sociologického výzkumu ● Recenze ● Zprávy a informace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Sociologische Zeitschrift Revue de Sociologie

Veřejný redaktor:
prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:
dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. ing. Dalibor Holda, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

dr. Jan Keller

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

dr. Petr Sak, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 6/1988

STATI

Krejčí O.: Světový politický systém a moc . . .	561
Kutta F.: K problematice sociálního rozvoje a úkolům přestavby . . .	575
Hudeček J.: Mládež a práce a její proměny . .	590
Tomeš I.: Obecný model základních souvislostí v péči organizace o pracovníky jako východis- ko pro normování sociální vybavenosti pod- niků . . .	597
Foret M.: K současným vztahům rodiny a nábo- ženství v ČSSR . . .	613
Haderka J.: Rozvodovost ve Francii . . .	622

DISKUSE

Rychtařík K.: Vyzýváme k diskusi o možnostech sociologického poznání v procesu přestavby . .	629
Kohout J.: Diskutujeme o možnostech sociolo- gického poznání . . .	629
Zich F.: Úkoly a možnosti sociologického po- znání . . .	631
Sedláček J.: K současným úkolům naší socio- logie . . .	634
Čech V.: Přestavba, ekonomika, sociologie . .	636
Kunst P.: K možnostem nové renesance spole- čenskořádného myšlení a chování sociálního subjektu . . .	639
ÚV KSČS přijalo usnesení „O zvýšení úlohy marxisticko-leninské sociologie při řešení zá- kladních sociálních problémů sovětské společ- nosti“ . . .	643

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Buriánek J.: Sémantický diferenciál jako tech- nika sociologického výzkumu . . .	645
---	-----

RECENZE

Sedláček J.: F. Gál — J. Alan, Společnost vo svetle sociologie . . .	657
Horyna B.: J. Šmajš, Sociální funkce vědy . .	658

ZPRÁVY A INFORMACE

Zemřel Jaroslav Pecan . . .	662
Lišková L.: K 25. výročí založení katedry ekono- mické sociologie a psychologie na Vysoké škole ekonomické v Praze . . .	663
Kuchař P.: Dvacet let činnosti ústavu vědeckých výzkumů mládeže v Sofii . . .	664
Illner M.: Konference „Aktuální teoretické a metodologické problémy zkoumání sociální dynamiky“ . . .	665
Rendlová E.: Celostátní seminář „Výchova dětí a mládeže k manželství a rodičovství“ . . .	669
dr. Jan Keller, CSc.	

Světový politický systém a moc

OSKAR KREJČÍ

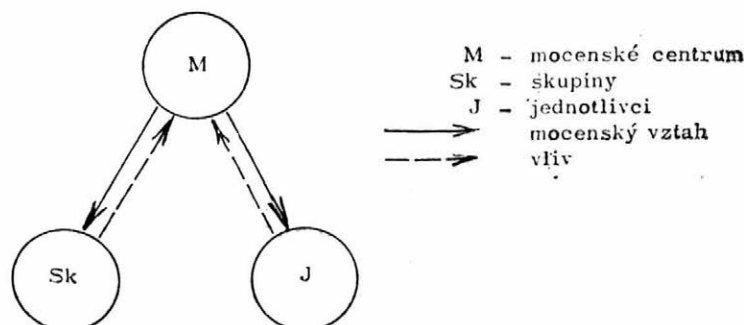
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

Nalézt řešení globálních problémů lidstva mimo jiné vyžaduje vymezit prostředky a cesty k novému světovému pořádku. I když globální problémy přitahují pozornost velkého množství lidí a týkají se vlastně všech lidí na Zemi, nelze očekávat, že odstranění těchto problémů přinese nějaké všelidské hlasování či celosvětová stávka. Na současném stupni vzniku planetární civilizace vystupují jako hlavní sociální subjekty mezinárodních vztahů státy. Mezinárodní vztahy jako zvláštní druh společenských vztahů nemohou existovat mimo zákonitosti společenského vývoje, mezi něž patří i vznik, existence a překonání třídního rozpolcení společnosti. Má-li třídně rozpolcená společnost fungovat, nutně musí využívat státní moc. To zpětně znamená, jak napsali K. Marx a B. Engels v *Německé ideologii*, že vzhledem k tomu, že „stát je forma, v níž jednotlivci příslušníci vládnoucí třídy uplatňují své společné zájmy a v níž je shrnuta celá občanská společnost určité epochy, plyne z toho, že všechny společné instituce zprostředkovává stát; dostávají politickou formu“ [Marx—Engels 1962 : 3; 76]. Tato politizace společenského života se nevztahuje pouze na vnitrostátní vztahy, ale zahrnuje i mezinárodní vztahy. Ovšem právě tak, jako se odlišuje vnitrostátní a zahraniční funkce politiky státu, liší se i postavení a role státní moci v politickém systému uvnitř jednoho státního útvaru ve srovnání s postavením a rolí moci státu ve světovém politickém systému.

Vnitrostátní politický systém

Politický systém uvnitř státu je v první řadě určen existencí jediného mocenského centra. Toto centrum má v zásadě schopnost — v případě potřeby i sílu — vyvolat požadované politické či jiné chování jednotlivců, skupin a institucí uvnitř státního uspořádání společnosti. Zájmy těchto jednotlivců, skupin a institucí jsou takto podřizovány třídnímu zájmu držitele moci. Schéma 1 znázorňuje podstatu těchto mocenských vztahů.

Schéma 1 : Moc ve vnitrostátním politickém systému

Státní moc ve vnitrostátním politickém systému vystupuje ve své absolutní podobě. Vymezuje legální rámec použití síly a zároveň je monopolním držitelem legálního práva užívat sílu. Navíc je mocenské centrum v tomto vnitrostátním politickém systému nositelem státní suverenity. Sám výraz „suverenita“ má svůj původ v charakteristice vlády individuálního monarchy — suveréna, hodnocení jehož činnosti nespadlo pod zákonné normy, neboť on sám zákony tvořil. Dnes se suverenitou rozumí schopnost státu přijímat a prosazovat nezávislá rozhodnutí. Zároveň však od sedmnáctého století bývá výraz „suverenita“ užíván i v mezinárodním právu, přičemž suverén je viděn jako vládnoucí ve smyslu dovnitř státu, navenek pak jako formálně rovný s ostatními státy — suverény.

Přestože politické a právní orgány s atributy, které přísluší státu, jsou staré více než čtyři tisíce let, dnešní pojetí postavení státu v mezinárodních vztazích se začalo formovat až mnohem později. Představa státní suverenity jako politické a právní zásady mezinárodních vztahů je produktem feudálních absolutistických monarchií. Na historický význam této proměny upozornil B. Engels ve studii *Úloha násilí v dějinách*, když napsal, že „od konce středověku směřují dějiny ke konstituování Evropy z velkých národních států. Jen takové státy jsou normálním politickým zřízením evropské vládnoucí buržoazie a jsou rovněž nezbytným předpokladem harmonické internacionální spolupráce národů, bez níž není možné panství proletariátu“ [Marx—Engels 1967 : 21; 437]. Historici zpravidla upozorňují, že až v průběhu patnáctého století začala být postupně překonávána představa o jednotě státu a léna. Tehdy se nutnost státní jednoty stala natolik zřejmou, „že se na ‚státní zájem‘ začíná pohlížet jako na nejvyšší měřítko v politice“ [Dějiny 1961 : 200]. Přesně vymezené hranice, administrativní zajištění moci, vyhlášení výhradní jurisdikce nad územím, svrchovaná kontrola a nezávislost moci jsou produktem Evropy šestnáctého a sedmnáctého století. Za formální základnu nového mezinárodního pořádku bývá pokládán vestfálský mír, který v roce 1648 ukončil třicetiletou válku. V té době se s konečnou platností uzavírá i staletý spor o nadřazenost státní a církevní moci, a to vítězstvím moci státní. Z představ o uspořádání evropských mezinárodních vztahů mizí důraz na náboženskou jednotu. Mezinárodní pořádek byl vymezen na základě uznání existence nezávislých států. V této situaci suverenita státu mimo jiné znamená, že platnost mezinárodních smluv byla dána do závislosti na schválení mocenských orgánů jednotlivých zemí.

Mocenská rovnováha

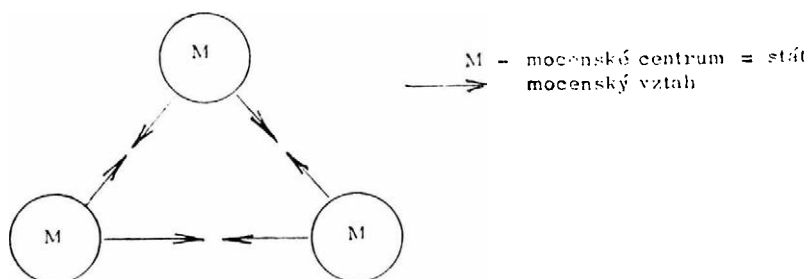
Ve vnitrostátním politickém systému je systémová rovnováha určena — samozřejmě pouze v rovině sociální role politiky — mocí jednoho centra. Mezinárodní politický systém však postrádá mocenský orgán, který by byl nadřazen jednotlivým státům. Moc zůstává koncentrována v jednotlivých státních útvech. Jestliže existence několika nezávislých mocenských center ve vnitrostátním politickém systému představuje jen výjimečnou a dočasnou anomálii, v mezistátním politickém systému tvoří základní charakteristiku. V mezinárodní sféře je politický zájem v první řadě státním zájmem. V tomto smyslu hovořit o státním zájmu jako o dílčím zájmu není zcela přesné, neboť tento státní zájem není částí nějakého širšího politického zájmu, jemuž by byl podřízen a jímž by byl omezován jak z hlediska obsahu, tak i z hlediska výběru prostředků.

V mezistátním politickém systému vystupuje státní moc ve své relativní podobě. Nositelem moci zůstávají jednotlivé suverénní státy a moc tak ztrácí

svoji integrační funkci, kterou plní uvnitř států, a naopak podněcuje konkurenci, konflikt, anarchii. „Vládnoucí třída státu je vládnoucí vůči vnitřnímu politickému a sociálně ekonomickému prostředí, ale vůbec ne vůči vnějšímu, kde má co do činění s jinými státně zformovanými vládnoucími třídami a jejich politickou činností. Stát tudíž disponuje monopolem politické moci pouze v mezích vlastních hranic“ [Pozdňakov 1986 : 20]. Zákonitým důsledkem takovéto distribuce moci do jednotlivých elementů mezistátního politického systému je relativně malá soudržnost tohoto systému. V podmínkách rozptylu moci do mnoha center je dosahováno stability světového politického systému vytvořením rovnováhy mezi mocenskými potenciály jednotlivých států. Tato rovnováha moci — či jak se zkráceně říká mocenská rovnováha — je základní charakteristikou světového politického systému. Jak konstatoval V. I. Lenin, „každý stát žije v systému států, které se vzájemně jeden vůči druhému nacházejí v systému známé politické rovnováhy“ [Lenin 1963 : 42; 59].

V mezinárodních vztazích se stát setkává s jevy a procesy, které jsou mimo jeho kontrolu a jurisdikci. Mezistátní politický systém není regulován vědomou politickou aktivitou nějakého subjektu. Naopak, rovnováha v tomto systému vzniká živelně jako výraz poměru mocenských potenciálů a snah nezávislých států a jejich koalic, vektorový výsledek různými směry působících mocí. Dosažená rovnováha je proto „rozechvělá“, projev měnících se nerovnovážných stavů systémů. Tuto skutečnost znázorňuje schéma 2.

Schéma 2 : Mocenská rovnováha ve světovém politickém systému

Neexistence jednoho mocenského centra vede k tomu, že „systém mezinárodních vztahů, na rozdíl od systému konkrétní třídní společnosti a státu, nemůže být charakterizován jako bezprostředně cílově zaměřený, nemá nějaký konkrétní cíl“ [Sistéma 1984 : 78]. Mezinárodní systém vstřebává cíle, které vznikají v jednotlivých státech, a to prostřednictvím jejich politiky. Rovnováha systému se formuje jako vedlejší produkt mocenských zájmů jednotlivých států. Protože minimálním zájmem suverénního státu je zajištění vlastní bezpečnosti, musí stát vytvářet takový mocenský potenciál, který by zajistil jeho existenci v podmínkách největšího možného ohrožení. Vzhledem k tomu, že existuje celá škála zdrojů moci státu a že skutečné ambice celé řady států zůstávají skryty, hodnota moci státu je ve schopnosti uhájit svoji existenci v případném válečném konfliktu s mocí jiného státu. Je to tedy relativní moc, která na první místo mezi své cíle nestaví rovnováhu celého systému či mír, ale vlastní bezpečnost. Přestože nelze všechny vztahy států redukovat na vojensko-silové vztahy, všechny tyto vztahy musí v té či oné míře vojensko-silový aspekt respektovat. Právě tak sice nelze všechny mezinárodní vztahy redukovat na mezistátní, ovšem všechny tyto mezinárodní vztahy jsou mezistátními vztahy v té či oné míře umožněny.

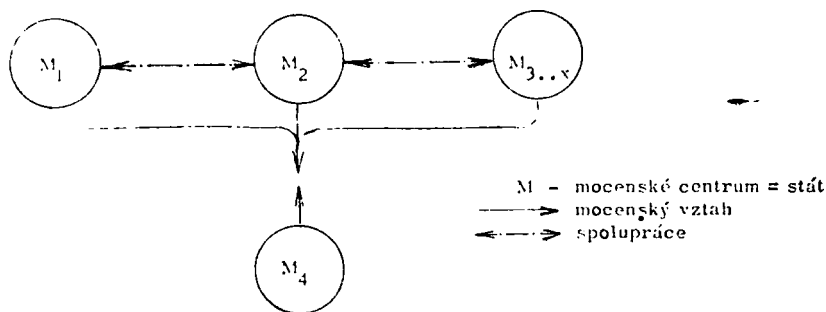
Živelný charakter formování mocenské rovnováhy ve světovém politickém systému nebyl překonán vznikem socialistických států. Cílevědomá politika Sovětského svazu směřující k vytvoření a udržení mocenské rovnováhy není sama o sobě překonáním této živelnosti, neboť je i dnes ve své konkrétní podobě vynucenou reakcí na snahu Spojených států získat převahu, narušit existující rovnováhu. Konkrétní obsah zahraniční politiky státu není dán pouze třídním charakterem státní moci, ale nutně odráží i povahu politických vztahů ve světě, k nimž se vztahuje. Proto sovětskou mírovou snahu o udržení rovnováhy mocí doprovází stále se zvyšující hladina vojenskostrategické rovnováhy sil, což je nežádoucí výsledný proces, proti němuž sovětské záměry směřují.

Živelný charakter tvorby mocenské rovnováhy nepřekonala ani skutečnost, že vědeckotechnická revoluce ve vojenství směřuje k možnosti úplné likvidace sociální funkce moci. Jestliže sociální funkcí politické moci je podíl na organizování společnosti, pak moc v mezinárodních vztazích plnila vždy tuto svoji roli jen omezeně a ve spojitosti s dezorganizačním působením. Její silový potenciál je dnes již takový, že může působit natolik antisociálně, že může vést k zániku lidského rodu. Překonat toto nebezpečí znamená překonat živelnost formování vztahů mezi státy. Přes mimořádnou pestrost doporučení k překonání této živelnosti pracuje sociální teorie vlastně jen se dvěma ucelenými modely umístění moci ve světovém politickém systému, které by měly překonat živelnou tvorbu rovnováhy. Tím prvním modelem je představa kolektivní bezpečnosti, druhým modelem pak idea světového státu.

Kolektivní bezpečnost

Představa kolektivní bezpečnosti předpokládá, že živelnost formování mocenské rovnováhy ve světovém politickém systému bude nahrazena systémem spolupráce států při zabezpečování jejich zájmů. Mocenské vztahy mezi státy jsou podle myšlenky kolektivní bezpečnosti řízeny prostřednictvím dílčí centralizace rozhodování, a to v situaci, kdy držení silových potenciálů zůstává v rukou vlád jednotlivých států. Klíčovou tezí kolektivní bezpečnosti je idea, že útok proti kterémukoli státu bude pokládán za útok proti všem státům. Zásady uspořádání mocenských vztahů podle principů kolektivní bezpečnosti znázorňuje schéma 3.

Schéma 3 : Idea kolektivní bezpečnosti

Etická hodnota myšlenky kolektivní bezpečnosti je skutečně veliká. Její prestiž pramení z toho, že sám výraz „kolektivní“ naznačuje překonání sobeckého chování států, které je viděno jako vlastní příčina válek. Výraz „bezpečnost“ je pak přímo spojován s vidinou míru. Navíc konkrétní úsilí Sovětského svazu

o zajištění kolektivní bezpečnosti v třicátých letech tváří v tvář agresivitě fašismu, ale i dnes, skutečně představuje překonání tradiční kořistnické politiky síly. Ovšem ne každé slovní přihlášení se k myšlence kolektivní bezpečnosti znamená naplňování tohoto etického náboje. Prosazení nejdůležitějších principů kolektivní bezpečnosti do praxe předpokládá překonání řady bariér, z nichž některé jsou objektivní a nevznikly jako projev zlovůle — což mnohé liberální varianty kolektivní bezpečnosti nevidí.

Předně je nutné zdůraznit, že idea kolektivní bezpečnosti předpokládá podobné či totožné chápání alespoň té části státního zájmu, která je spojena s problematikou bezpečnosti. Takovéto pojetí zájmů imperialistických států vyžaduje vytvoření určité materiální základny, proměnu objektivní základny tvorby hodnotové orientace zahraniční politiky kapitalistických zemí. Tato proměna je dnes neodlučitelně spojena s udržením mocenské rovnováhy, ne s jejím moralizujícím zavržením. Proto také nová redakce *Programu KSSS* zdůrazňuje, že „historickým úspěchem socialismu bylo dosažení vojenskostrategické rovnováhy mezi SSSR a USA, mezi organizací Varšavské smlouvy a blokem NATO. Tato rovnováha upevnila pozice SSSR, socialistických zemí a všech pokrokových sil a zmařila plány agresivních kruhů imperialismu na vítězství ve světové válce. Zachování této rovnováhy je důležitou zárukou zajištění míru a mezinárodní bezpečnosti“ [XXVII. sjezd 1986 : 124–125]. Vidět jednotu státních zájmů kapitalistických států jako jednotu buržoazně demokratických zemí — jak to ve své kritice mocenské rovnováhy činil například americký prezident W. Wilson —, je nejen teoreticky nesprávné, ale v praxi dokonce odzkoušené, a to s negativními výsledky. Společnost národů jako orgán kolektivní bezpečnosti zcela selhala při italské agresi vůči Etiopii a v politice usmířování fašismu. Právě tak liberální iluze o tom, že Organizace spojených národů by mohla ve čtyřicátých či padesátých letech být institucí dokonale zajišťující kolektivní bezpečnost v podmínkách třídně rozděleného světa, neobstála při takových aktech studené války, jakými bylo vyhlášení Trumanovy doktríny, založení NATO či intervence Spojených států a jejich spojenců pod vlajkou OSN v Korejské válce.

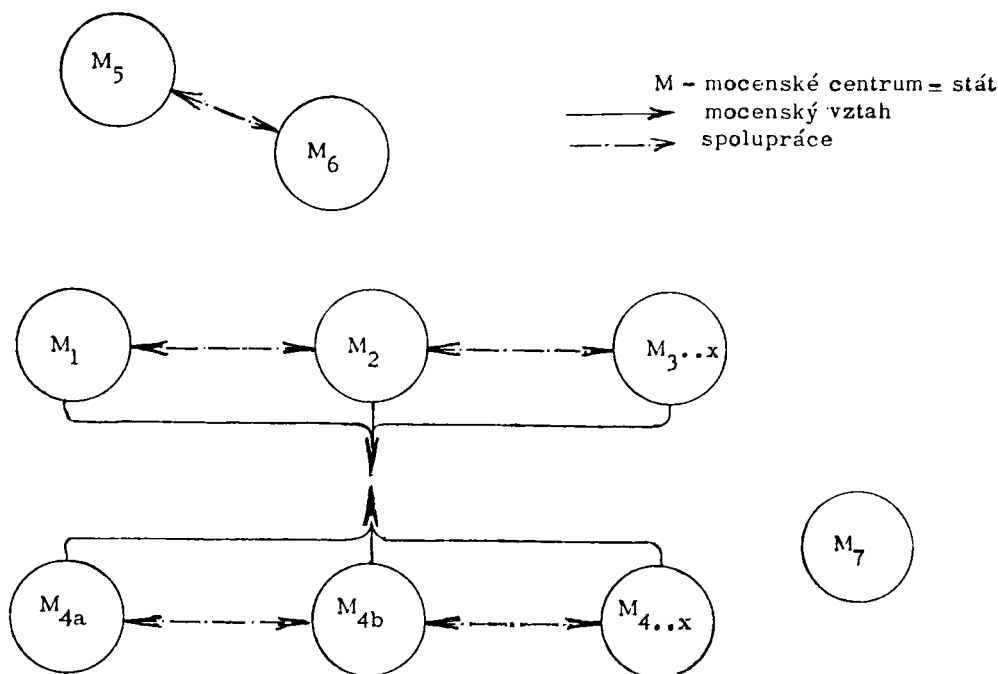
Problém totožnosti státních zájmů souvisí s odlišným chápáním spravedlnosti při vymezování cílů zahraniční politiky. Něco jiného je spravedlivá válka pro představitele vykořisťovatelských tříd, něco jiného je spravedlivá válka pro ideové a politické představitele vykořisťovaných tříd. Stačí připomenout, že i pro tak velkého filozofa, jakým byl Aristoteles, spravedlivá válka byla zaměřena „proti těm lidem, kteří nechtějí být poddáni, ač jsou k poddanství zrozeni“ [Aristoteles 1939 : 15]. Stejný problém v sobě nese otázka vymezení agresora, které je nutným předpokladem přijetí kolektivních akcí k zabezpečení míru v podmínkách existence imperialismu.

Zabezpečení kolektivu států před agresí předpokládá vytvoření jednotných ozbrojených sil. Charta OSN na tento problém pamatuje v článku 43: „Aby přispěli k udržování mezinárodního míru a bezpečnosti, všichni členové Organizace se zavazují, že Radě bezpečnosti na její výzvu a podle zvláštní dohody nebo dohod poskytnou ozbrojené síly, pomoc a prostředky nutné k udržení mezinárodního míru a bezpečnosti, čítaje v to i právo průchodu“ [Dokumenty 1957 : 158]. I když bude pominuta nejasnost formulace „na její výzvu a podle zvláštní dohody“ v podmínkách existence práva veta u stálých členů Rady bezpečnosti, ukazuje tento článek na zvláštní postavení některých států v celém systému kolektivní bezpečnosti. Je nesporné, že existuje zvláštní odpovědnost velmocí za zachování míru ve světě. Kolektivní bezpečnost má svoji vojensko-technickou stránku. Nelze například předpokládat, že by z přibližně

170 států dnešního světa více než dvacet či dvacet pět bylo samo schopno poslat vojska přes celý kontinent či oceán. Navíc postavení Sovětského svazu a Spojených států je natolik výjimečné, že žádná kombinace sil států, která nebude zahrnovat SSSR, nemůže zajistit bezpečnost před agresí USA. S tím úzce souvisí i charakter strategických potenciálů těchto dvou zemí: žádné kolektivní diplomatické jednání nemůže vést k tak rychlému rozhodnutí, které by bylo schopné předejít dopad odpálených raket, když se Spojené státy rozhodnou pro tzv. preventivní válku.

Slabost OSN jako nástroje kolektivní bezpečnosti je patrná i z článku 51 Charty, podle něhož „dojde-li k ozbrojenému útoku na některého člena Organizace, žádné ustanovení této Charty není na překážku přirozenému právu individuální nebo kolektivní sebeobrany, dokud Rada bezpečnosti neučiní opatření nutná k udržení mezinárodního míru a bezpečnosti“ [Dokumenty 1957 : : 160—161]. V této větě je vlastně obsaženo dvojí pojetí kolektivu: univerzálního a dílčího, skupinového. Tento motiv je mimořádně důležitý, neboť ukazuje na velký teoretický i praktický problém. Při odlišném pojetí zájmů a spravedlnosti není totiž záruka ani shodného pojetí kolektivu. Potom lze snadno sklouznout od univerzálního chápání kolektivu států k partikulárnímu vidění — jak to například učinil W. Wilson, když ideu kolektivní bezpečnosti spojil s představou společenství buržoazně demokratických států. Při takovémto pojetí kolektivu lze schéma 3 překreslit tak, že místo státu M_4 budou například státy M_{4a} plus M_{4b} plus $M_{4...x}$. Tato proměna názorně ukazuje, že některá liberální pojetí „kolektivní bezpečnosti“ nenahrazují živelnou tvorbu mocenské rovnováhy, ale jsou variantou chápání protikladu zájmů aliancí v systému živelné rovnováhy. Schéma 4 znázorňuje tuto skutečnost, přičemž respektuje fakt, že v praxi zpravidla řada států zaujímá ke konfliktu aliancí neutrální stanovisko.

Schéma 4 : "Kolektivní bezpečnost" jako konflikt aliancí

I. Claude, jeden z předních buržoazních teoretiků školy tzv. politického realismu, píše, že W. Wilson „v žádném případě nebyl nerealistický v otázkách moci“. Zároveň v obecnější rovině dodává, že celá myšlenka „kolektivní bezpečnosti není nerealistická v pojetí moci; je nerealistická pokud jde o pojetí politiky“ [Claude 1962 : 106; 204]. V každém případě lze kritický pohled na politiku síly, vycházející z kořistnického pojetí mocenské rovnováhy, zachytit i ve Wilsonových čtrnácti bodech, v nichž v lednu 1918 navrhoval nové uspořádání světa a mimo jiné požadoval „vyklizení celého ruského území“, zajištění Rusku „ničím nerušenou možnost určovat si nezávisle svůj vlastní politický rozvoj a státní politiku“ a dával najevo přání přivítat Rusko „ve společnosti svobodných států se zřízením, které si samo vybere“ [Dokumenty 1957 : 19]. Jak známo, neváhal W. Wilson ještě téhož roku doprovodit tyto vzletné formulace příkazem k vojenské intervenci proti sovětskému Rusku. A právě tento rozpor mezi slovy a činy vede některé teoretiky k tomu, že přirovnávají Reaganovu doktrínu, pokládající podporu protivládních povstalců v Nicaragui, Afganistánu či Angole za „sebeobranu“ USA, ke „starší antikomunistické tradici Woodrowa Wilsona, který kázal neintervenci a poslal americké vojenské oddíly na břeh Archangelska a Vladivostoku“ ve snaze zadusit revoluci ještě v počátcích [Rosenfeld 1986 : 699]. Wilsonova liberální kritika mocenské rovnováhy a konzervativní chvála živelnosti v mezinárodních vztazích ze strany R. Reagana může ústít ve velice podobnou praktickou politiku.

Důsledky odlišného pojetí kolektivu v koncepcích kolektivní bezpečnosti jsou patrné v celé historii po druhé světové válce. Pro udržení představy univerzality světového kolektivu se ukázaly jako nedostatečné vzpomínky na válečné útrapy národů. Formování partikulárních organizací imperialistických států, které započalo vytvořením NATO, zdeformovalo v této situaci i slovník buržoazních teoretiků a politiků: právě aliancím typu NATO byl přisouzen charakter institucí zaručujících kolektivní bezpečnost.

Selhání liberálních představ o kolektivní bezpečnosti jako změně živelného formování mocenské rovnováhy nelze pokládat za selhání samotné ideje kolektivní bezpečnosti. Předně je nutné vidět, že myšlenka kolektivní bezpečnosti je mnohem starší než například Wilsonova kritika mocenské rovnováhy. Historici zpravidla odvozují moderní pojetí kolektivní bezpečnosti od takových úmluv, jakými byla dohoda z Osnabrücku v roce 1648, která byla součástí vestfálského míru. Je-li akcent v teorii kolektivní bezpečnosti kladen na sjednocení před vnějším nepřítelem při ideově kulturním a regionálním „univerzalizmu“, pak je možné obrátit pozornost i k návrhům míru Jiřího z Poděbrad z poloviny patnáctého století či dokonce k P. Duboisovi na počátku čtrnáctého století, kteří hledali mimo jiné cesty k sjednocení Evropy proti Turkům. Z amerických zdrojů idejí kolektivní bezpečnosti upozorňuje I. Claude na projev T. Roosevelta při přebírání Nobelovy ceny míru v roce 1910. Již tehdy tento propagátor a praktik imperiální expanze požadoval vytvoření Ligy míru „civilizovaných mocností“, které by měly – v případě nutnosti silou – zajistit mír [Claude 1962 : 107].

Objektivní překážky, které stojí v cestě realizace kolektivní bezpečnosti neznamenají, že by se socialistické země zřekly této ideje. Ovšem pojetí kolektivní bezpečnosti v politice socialistických zemí je jiné, než tomu bylo například u W. Wilsona. Předně socialistická představa kolektivní bezpečnosti je univerzalistická, není zužována podle typu politického režimu, ale naopak počítá s vytvořením třídně heterogenního svazku: dohoda o kolektivní bezpečnosti má zahrnovat nejen socialistické, ale i kapitalistické státy. Zároveň není kolektivní bezpečnost viděna jako konečný cíl při hledání cest k novému

uspořádání mezinárodních vztahů, ale je organickou součástí širšího programu vytvoření komplexního systému mezinárodní bezpečnosti, který požaduje odzbrojení, ekonomickou spolupráci, demokratizaci mezinárodních vztahů atd.

Politika socialistických zemí usilujících o prosazení principů kolektivní bezpečnosti nevychází z iluze o možnosti prosadit kolektivní bezpečnost jedno-
rázovým aktem v její ideální podobě. Nepředpokládá, že přijetí zásad kolektivní bezpečnosti je otázkou dobré vůle, ale naopak vidí závislost přijetí této myšlenky na tvorbě materiálních podmínek. Praxe ukazuje, že idea kolektivní bezpečnosti se bude prosazovat postupně, v takových regionálních opatřeních, jakým je *Závěrečný akt konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě* ze srpna 1975. Přes všechny nedokonalosti představuje dnes Charta OSN základnu, kterou je možné rozvíjet mimo jiné směrem k realizaci představ o kolektivní bezpečnosti. Ve stati *Realnost a záruky bezpečného světa* M. Gorbačov přímo píše, že nový systém mezinárodní bezpečnosti „by mohl fungovat na základě Charty OSN a v rámci Organizace spojených národů. Myslíme si, že jeho akceschopnost bude zajištěna přísným dodržováním požadavků Charty, dodatečnými jednostrannými závazky států a rovněž opatřeními k posílení důvěry a mezinárodní spolupráce ve všech sférách — vojenskopolitické, ekonomické, ekologické, humanitární a dalších“ [Gorbačov 1987 : 6]. Vznik systému komplexní mezinárodní bezpečnosti není vázán na vizi nějaké abstraktní harmonie zájmů lidí, ale na působení reálně existujících rozporů socialismu a kapitalismu. Jak bylo řečeno v zprávě ÚV KSSS na XXVII. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, „ve spojení a soupeření obou soustav a rostoucí tendenci k vzájemné závislosti států světového společenství je reálná dialektika současného vývoje. Právě tak v boji protikladů, s obtížemi, do jisté míry jakoby po hmatu, vzniká protikladný, avšak *vzájemně závislý, v mnohém ucelený svět*“ [XXVII. sjezd 1986 : 22].

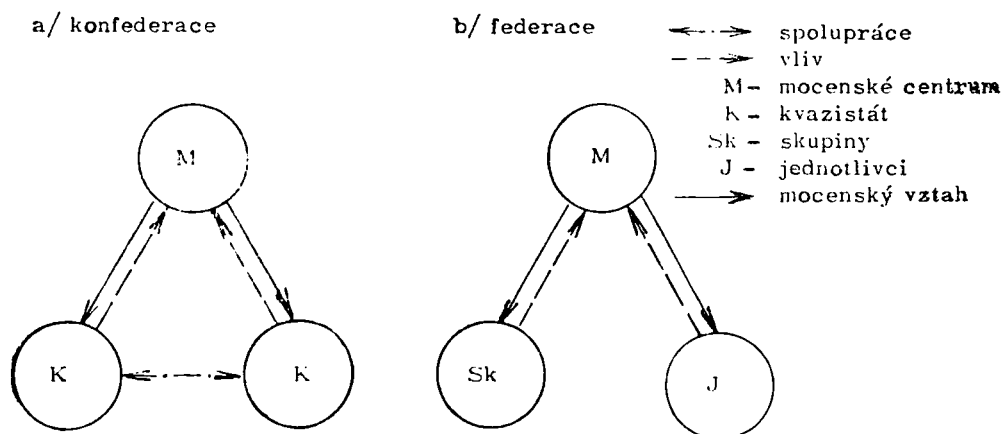
Světový stát

Představa kolektivní bezpečnosti jako všeobecné aliance je vlastně určitým přechodem k jinému pojetí uspořádání mocenských vztahů ve světovém politickém systému. Tímto třetím pojetím možnosti postavení moci je vize monopolu moci v rukou jediné světové vlády. Moc takto ztrácí svoji roztržičnost, neboť přestává být atributem jednotlivých států a je koncentrována v jednom jediném orgánu. Tato představa existuje ve dvou základních podobách, které lze — byť se nejedná o jediné možné a vždy užívané označení — nazvat světová federace a světová konfederace. V konfедераčním pojetí je světový orgán vybaven pouze pravomocí týkající se otázek bezpečnosti států, či lépe jakýchsi kvazistátů, ale ostatní problémy vnitřního uspořádání společnosti zůstávají v pravomoci jednotlivých zvláštních státních útvarů. Federativní uspořádání předpokládá, že pravomoci světových orgánů, jejich zákonodárná, výkonná i soudní moc, se budou vztahovat přímo k jednotlivcům. Graficky toto pojetí znázorňuje schéma 5.

Idea světového státu má dlouhou historii. Je-li ztotožňována s představou všelidské harmonie, a to je velice časté pojetí, pak lze počátky myšlenky světového státu spatřovat v mytologickém obraze zlatého věku. Časté je ztotožňování vize světového státu s obrazem Římského míru či s říší Alexandra Velikého. Ve filozofii jsou zárodky takového pojetí univerzalizmu obsaženy v díle Platóna, které též ukazuje na omezenost této představy: „univerzalizmus“ je vlastně regionálním uspořádáním, které se navíc nevztahuje na tzv. barbary. Středověcí křesťanští i muslimští ideologové spatřovali řešení těchto problémů v rozšíření svých náboženství na celý svět. Ještě Dante Alig-

hieru spojoval jedinou naději na mír s konsolidací veškeré moci v rukou římského císaře. H. Grotius byl již jen mírně optimistický, pokud jde o naději na vytvoření federální ligy států. Naopak Ch. I. de Saint-Pierre spojil svoji slavnou představu o věčném míru právě s ideou federálního uspořádání světa. Vizi světa míru, v němž by nevládli lidé, ale zákony, obhajoval Kantův traktát o věčném míru. K těmto problémům se pak v různých podobách vyjadřovali nejrůznější teoretici i politici, jako například A. de Tocqueville, utopičtí socialisté, R. Cobden, J. S. Mill, J. P. Proudhon, ale i girondisté ve francouzské buržoazní revoluci, F. Suaréz, S. Bolívar a později G. Mazzini, G. Garibaldi a mnoho dalších.

Schéma 5 : Světový stát

V rámci buržoazní ideologie jsou nejrůznější teorie světového státu zpravidla zařazovány pod hlavičku „politický idealismus“. Jejich jádro tvoří legalistické koncepce, které od I. světové války spoluvytvářejí celkovou intelektuální atmosféru v rámci výzkumu mezinárodních vztahů v USA. V ryzí podobě lze formulovat představy té skupiny „politických idealistů“, kteří volají po vytvoření světového státu, do tří základních tezí. Předně je to přesvědčení, že současné uspořádání světa je anarchií, která je buď reálnou, nebo potenciální válkou. Za druhé, míru lze dosáhnout pouze vytvořením jednoho nadstátního orgánu. Za třetí, k vytvoření světové vlády postačuje dobrá vůle. Všechny tyto teze jsou například obsaženy v koncepci míru A. Einsteina.

„Idealistické“ charakteristiky existující mocenské rovnováhy často odpovídají realitě — systém rovnováhy mocí je skutečně v zásadě živelným formováním mezinárodních vztahů v podmínkách použití síly či hrozby silou. Problém ovšem nastává v okamžiku, kdy se objeví otázka záruky míru světovou vládou. Předně je třeba vidět, že „idealistické“ teorie světové vlády nezahrnují pouze pacifistické názory lidí jako byl A. Einstein. Neexistuje jen teorie dobrovolného vzniku světového státu dohodou. Již dovolávání se Římského míru jako předobrazu světového míru naznačuje, že velkou část teorií světového státu tvoří koncepce vzniku světové vlády dobytím světa jedním státem či koalici států, vytvoření světové říše.

Závažným teoretickým problémem, který zůstává stranou nejrůznějších idealistických představ o zajištění míru vytvořením světového státu, je otázka občanské války. Historikové politické filozofie upozorňují na růst zájmu o ideu

federálního uspořádání světového politického systému po vytvoření Spojených států amerických — a na pokles prestiže myšlenky světové federace v souvislosti s občanskou válkou v USA. „Idealisté“ zpravidla vykreslují existující světový politický systém barvami hobbesovské války všech proti všem. Světová vláda v jejich podání, zvláště těch, kdo ji neztotožňují se světovou říší, není Leviathanem, ale je vládou v duchu liberálních koncepcí navazujících na J. Locka. Ovšem T. Hobbes a J. Locke odvozovali své vize z koncepce přirozenosti člověka, kterou viděli zcela odlišně.

„Politický idealismus“ jednostranně zdůrazňuje ten aspekt světové politiky, který ukazuje na její původ v politice států. Je nesporné, že podstatou světové politiky je politika států. Ovšem sám obsah této politiky je dán mimo jiné i řadou objektivně existujících zákonitostí fungování a rozvoje světového politického systému, které jednotlivé státy ve své politice musejí respektovat. Reálné politické vztahy jsou výsledkem střetávání mnoha jednotlivých státních politik a jsou nezávislé na vůli politiků jednoho státu. Jak napsal B. Engels v dopise J. Blochovi ze září 1890, „dějiny se dělají tak, že konečný výsledek vyplývá vždy z konfliktů mnoha jednotlivých vůlí, z nichž se každá stává takovou, jakou je, působením spousty zvláštních životních podmínek; jsou to tedy nesčetné vzájemně se křížící síly, nekonečná skupina paralelogramů sil, z nichž vyplývá výslednice — dějinná událost — jež sama může být opět považována za výsledek jedné síly, působící jako celek *nevědomě* a bezděčně. Neboť co chce jeden, maří druhý a vychází z toho něco, co nikdo nechtěl“ [Marx—Engels 1972 : 37; 536].

„Politici idealisté“ podvědomě cítí, že v určitém smyslu je stát politickým systémem vyššího řádu než mezistátní politický systém. Přitom ale pomíjejí fakt, který tento význam státu určuje tím, že dává politice základní charakteristiku — třídní obsah, který je skutečně v první řadě závislý na vnitrostátním uspořádání. Představy „politických idealistů“ o kolektivní bezpečnosti i světovém státu jsou odtržené od analýzy reálných třídních zájmů států a poměru sil na mezinárodní aréně. Na zadržení fašistické agrese nestačila žádná dobrá vůle či usmířování, byla nutná reálná síla. K povaze třídního zájmu kapitalismu patří sobecká honba za ziskem. Proto, jak napsal V. I. Lenin při svém rozboru imperialismu, „za kapitalismu *není* myslitelné, aby se sféry vlivu, zájmy, kolonie apod. rozdělovaly jinak než podle *síly*, účastníků dělení, podle celkové síly hospodářské, finanční, vojenské atd.“ [Lenin 1986 : 27; 435]. K zadržení této tendence je i dnes nutná reálná existence síly obsažená v politice socialistických států. Předpokladem neválečnické politiky imperialistických států je zformování zvláštního rozporu uvnitř imperialistických států, který ukazuje na proměnu existenčních zájmů kapitalistických států v podmínkách hrozby sebezničení v jaderné válce. Obě tyto skutečnosti vycházejí v první řadě z existence nového charakteru mocenské rovnováhy, ne z ignorování jejích zákonitostí.

Každá racionální politika musí vycházet z analýzy vzájemných vztahů uvnitř celého světového politického systému. Ani dnes nelze nadiktovat nějaké ideální zákonné normy chování států bez ohledu na zákony mocenské rovnováhy. Jak upozorňuje E. A. Pozdňakov, současné „mezinárodní právo svou specifickou formou odráží jak zákon rovnováhy v jeho obecné podobě, tak i zvláštnosti zahraničněpolitického vzájemného působení států ve spojení s podporou rovnováhy“. To je skutečnost, která ovlivňuje možnosti nadnárodních organizací. „Stupeň vlivu strukturálně nadstavbových vztahů na zahraničněpolitickou činnost států je zpravidla omezován vnitřním uspořádáním států a též sférou specifických zájmů států. Vezmou-li se takové mezinárodní organizace, jako Společnost národů či OSN, pak historie jejich činnosti nedává žádný příklad

toho, že by státy dobrovolně souhlasily se zasahováním mezinárodních organizací, když jsou přitom zraňovány jejich hlavní zájmy“ [Pozdňakov 1986 : 131; 105].

K marxisticko-leninskému ideálu nesporně patří bratrství lidí práce, jehož výrazem je i světový mír. Na cestě ke komunistickému uspořádání mezilidských vztahů je řada mezietap, které budou znamenat nové celosvětové uspořádání vztahů států. Jak píše například G. Ch. Šachnazarov, „politickou formou tohoto nového světového uspořádání se může stát v první etapě federace socialistických států“ [Šachnazarov 1981 : 340]. Tato představa však nevyrůstá z idealistického odtržení od reality dnešních zájmů států a jejich mocenských vztahů. Jestliže idealisté všeho druhu hledají možnost překonání mocenské rovnováhy mimo rámec fungování a rozvoje této rovnováhy, marxisticko-leninská koncepce tento rámec plně respektuje. Nezavrhuje ideu národní suverenity, ale požaduje její demokratické chápání a následné využití pro potřeby rozvoje celku. Jak napsal B. Engels v červnu 1893 v dopise L. Lafargové, „internacionální svazek může existovat jenom mezi *národy*, jejichž existence, autonomie a nezávislost ve všech vnitřních záležitostech je proto zahrnuta už v samém pojmu internacionalismu“ [Marx—Engels 1975 : 39; 105—106]. Ovšem ani v současné etapě vývoje mezistátních vztahů nevidí marxismus-leninismus a politika socialistických států řešení otázky války a míru v prosté redukci počtu států ve světovém politickém systému prostřednictvím vytvoření jednoho světového státu.

Zápas o nové myšlení

Analýza nejrůznějších teorií mocenské rovnováhy i dějiny mezinárodních vztahů ukazují, že existuje několik způsobů, jak využívat zákonitosti mocenské rovnováhy, přičemž umět rozlišit tyto varianty patří k nejdůležitějším ideologicko-teoretickým úkolům politické teorie. V zásadě lze hovořit o třech typech tzv. politiky mocenské rovnováhy, která vychází z uznání alespoň některých zákonitostí mocenské rovnováhy.

1. Politika snažící se využívat zákonitosti mocenské rovnováhy k získání převahy, nadvlády, dominance. Vychází z metafyzického pojetí některých zákonitostí fungování mocenské rovnováhy, pokládá je za jedinou možnou formu mezistátních vztahů. Takováto politika bývá nazývána politikou síly. Nejen obsah jejího teoretického zdůvodnění, ale i fakt, že mezi její propagátory a realizátory patřily takové postavy klasického buržoazního konzervatismu, jako E. Burke a F. Gentz v Evropě a A. Hamilton ve Spojených státech, ukazuje na oprávněnost tvrzení, že takovéto pojetí a využívání zákonitostí mocenské rovnováhy odpovídá konzervativní doktríně.

2. Politika usilující o využití zákonitostí mocenské rovnováhy k udržení statu quo. Motivy k této politice mohou být velice pestré, od prostého překonávání vlastní slabosti přes vytvoření rovnováhy mezi potenciálními protivníky a hledání vlastních výhod až po politiku usilující o mír. Poslední z uváděných typů lze v současných podmínkách — charakterizovaných udržováním mocenské rovnováhy za cenu nebezpečného růstu hladiny rovnováhy sil schopných zničit lidstvo — nazvat defenzivní mírovou politikou.

3. Politika usilující o využití zákonitostí mocenské rovnováhy k vytvoření mocenské rovnováhy a následně pak ke snížení hladiny rovnováhy sil. Takovou politiku lze nazvat ofenzivní mírovou politikou. Ta je spojena se zápasem o nové politické myšlení v jaderném věku.

„Základní, výchozí princip nového politického myšlení je prostý: *jaderná válka nemůže být prostředkem k dosažení politických, ekonomických, ideolo-*

gických ani jakýchkoli jiných cílů,“ napsal M. Gorbačov v knize *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. „Jádrem nového myšlení je uznání priority všelidských hodnot, přesněji řečeno, přežití lidstva.“ To ve svém důsledku znamená, že „ideologické rozpory nelze přenášet do vztahů mezi státy a podřizovat jim zahraniční politiku“ [Gorbačov 1987 : 124, 129 a 126]. Přitom možnost uznání priority všelidských hodnot zpětně vyrůstá z objektivní potřeby všech států vyhnout se jaderné válce.

Idea deideologizace mezinárodních vztahů má dnes dvojí podobu. Nejznámějším vykladačem buržoazního pojetí deideologizace je H. Kissinger. Pro tohoto vyznavače tzv. klasické mocenské rovnováhy ve století od posledních výstřelů u Waterloo po první výstřely I. světové války v Sarajevu bylo „velkou tradicí osmnáctého století“, že tehdejší kosmopolitní státník „byl produktem stejné kultury, vyznával stejné ideály a sdílel podobný vkus“. Takovýto státník byl prý tvůrčí aristokratickou osobností, nezávislou na byrokratickém vládním aparátu i veřejném mínění a byl osvobozen od nutnosti sledovat ideologickou rivalitu. V mezinárodních vztazích neusiloval o dosažení nějakého ideálu, ale manipuloval existujícími silami ve prospěch vlastní země. Proto se v souvislosti s Metternichovou politikou „filozofové mohou přít o etické hodnotě (této) politiky, avšak státníci se z ní mohou poučit“ [Kissinger 1964 : 319 a 82]. Období sedmdesátých let pak H. Kissinger spojoval s možností návratu k takovéto deideologizované politice v mezinárodních vztazích. V každém případě již v prosinci 1969 prohlásil, že „budeme hodnotit jiné státy, včetně komunistických zemí, ... podle jejich činů, nikoli na základě analýzy jejich vnitřní ideologie“ [Kissinger 1979 : 192].

Marxisticko-leninská koncepce deideologizace mezistátní politiky netvrdí, že by ideologie jako třídní vědomí přestaly existovat či plnit funkci hodnotové orientace politiky. Nepředpokládá, že by zahraniční politiku v socialistických i kapitalistických zemí prováděla pragmatická elita se stejným vzděláním, hodnotami a zájmy. Naopak, orientace na přestavbu světového politického systému vyžaduje koncepční přístup a angažovanost co nejširších mas. V pojetí M. Gorbačova neznamena deideologizace nic víc a nic méně než nehledat řešení rozporu práce a kapitálu v mezistátních vztazích, a to zvláště prostřednictvím války. Jde o to uznat, že v mezistátních vztazích řešení základního třídního rozporu nikdy nebylo a že dnes navíc vyvstala potřeba spolupráce států s rozdílným společenským zřízením při řešení globálních problémů lidstva. Existenční ohrožení lidského rodu těmito globálními problémy vyžaduje, aby v zahraniční politice států týkající se této oblasti dominovaly všelidské hodnoty nad třídními zájmy. To ovšem neznamená, napsal M. Gorbačov, že by bylo možné zřít se třídní analýzy příčin jaderného ohrožení a některých dalších globálních problémů. Právě při hledání cest k řešení globálních problémů „nelze nebrat v úvahu třídní různorodost sil, které působí na světové scéně, nelze opomíjet vliv třídního antagonismu na mezinárodní vztahy, na řešení všech ostatních úkolů lidstva“ [Gorbačov 1987 : 131]. V každém případě by bylo naivní a nezodpovědné očekávat, že zásady nového myšlení lze prosadit prostou osvětou těch sociálních skupin a politiků, kteří své zájmy spojili s militarismem a politikou síly. Prosadit nové myšlení je úkol, který lze uvnitř kapitalistických států splnit jen politickým zápasem.

K základům starého myšlení patří konzervativní představy o nevyhnutelnosti živelné tvorby rovnováhy mocí jako bázi světového politického systému. Jenže v současné době se odmítnutí války změnilo z morálního principu v praktickou nutnost. Na pořad dne se dostal požadavek uvědomělého překonání tohoto systému *laissez-faire*. Živelnou tvorbu rovnováhy mocí musí

nahradiť racionální uspořádání oprávněných zájmů států. Takováto demokratizace mezinárodních vztahů však bude vyžadovat celou řadu velice obtížných kroků. Jen na cestě k odzbrojení bude nutné překonat tři mimořádně složité etapy, které budou spojeny jednak se ztrátou schopnosti druhého úderu u Sovětského svazu a Spojených států, jednak se srovnáním silových potenciálů SSSR a USA s ostatními členy jaderného klubu a dále pak s vyřešením otázky konvenční války. Překonání každého z těchto tří bodů bude znamenat proměnu rovnováhy ve světovém politickém systému a tím i některých jeho forem.

Provázanost těchto klíčových problémů je taková, že nelze například řešit otázku snížení jaderných potenciálů dvou největších mocností pod hladinu možnosti druhého úderu bez přihlídnutí k problematice konvenční války. Nebezpečí jaderné války je dnes obecně uznáváno jako základní tlak, který vede země k jednacím stolům. Již dnes je však třeba myslet na to, aby se po zničení tohoto tlaku nerozevřel prostor pro politiku síly opřenou o konvenční války. Jednání o jaderném odzbrojení musí proto doprovázet jednání o vytvoření infrastruktury míru, která bude na Zemi působit v době, kdy zmizí strach z jaderné války. To předpokládá i vytvoření odpovídající sociálně politické homogenity světa, překonání nejkřiklavějších projevů sociální nerovnosti, které by mohly například „občanskou válku“ v nově sjednoceném politickém systému světa zničit naděje na mír. Proto také sovětský program vybudování komplexního systému mezinárodní bezpečnosti, který byl přijat na XXVII. sjezdu KSSS, zahrnuje nejen vojenské otázky, ale i úkoly z oblasti politické, ekonomické a humanitární [XXVII. sjezd 1986 : 74–75]. Na druhé straně nelze předpokládat, že by bez přijetí takovýchto komplexních opatření k zajištění oprávněných zájmů národů bylo možné dosáhnout řešení kteréhokoliv z klíčových bodů na cestě k odzbrojení.

Přejít od živelné rovnováhy moci k rozumnému uspořádání oprávněných zájmů států znamená změnit systém mezinárodních vztahů, který fungoval po celá tisíciletí. Avšak sama skutečnost, že světový politický systém stále ještě funguje podle zákonitostí živelné mocenské rovnováhy, nepopírá možnost této kvalitativní proměny: zákony fungování systému nejsou totožné se zákony vývoje tohoto systému. Koneckonců hrozí nebezpečí, že by mohla být mocenská rovnováha překonána vlastním živelným samovývojem, jestliže růst silových potenciálů vyústí do zániku lidstva a tím i celého světového politického systému. Aby se tak nestalo, musí dojít k proměně světového politického systému jiným způsobem, a to tak, že politika opírající se o zásady nového myšlení změní postavení a roli moci v tomto systému.

Literatura

- Aristoteles: *Politika*. Praha, J. Laichter 1939.
Claude, I. L.: *Power and International Relations*. New York, Random House 1962.
Dějiny diplomacie. Sv. 1. Praha, SNPL 1961.
Dokumenty ke studiu mezinárodního práva a politiky. Praha, SNPL 1957.
XXVII. sjezd KSSS. *Dokumenty a materiály*. Praha, Svoboda 1986.
Gorbačov, M. S.: *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Praha, Svoboda 1987.
Gorbačov, M. S.: *Realnost a záruky bezpečného světa*. In: Rudé právo 17. 9. 1987.
Kissinger, H. A.: *White House Years*. Boston, Little, Brown and Co. 1979.
Kissinger, H. A.: *A World Restored. The Politics of Conservatism in a Revolutionary Age*. New York, Gress and Dunlop 1964.
Lenin, V. I.: *Sebrané spisy*, sv. 27. Praha, Svoboda 1986.
Lenin, V. I.: *Polnoje sobranije sočiněnij*, sv. 42. Moskva, GIPL 1963.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1962.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 21. Praha, Svoboda 1967.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 37. Praha, Svoboda 1972.

- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 39*. Praha: Svoboda 1975.
- Pozdňakov, E. A.: *Vněšněpolitická činnost i mezinárodní vztahy*. Moskva, Nauka 1986.
- Rosenfeld, S. S.: *The Guns of July*. In: Foreign Affairs, Spring 1986.
- Systéma, struktura i proces rozvoje moderních mezinárodních vztahů*. Moskva, Nauka 1984.
- Šachnazarov, G. Ch.: *Grjadsčij mirovoj porjadok*. Moskva, IPL 1981.

Резюме

О. Крейчи: Всемирная политическая система и власть

Решение глобальных проблем современности требует обращения внимания на вопросы положения власти во всемирной политической системе. Автор начинает свое стремление содействовать развитию марксистско-ленинской теории международных отношений с сравнения внутрисоюзной и всемирной политической системы. Автор анализирует три основные модели позиции власти во всемирной политической системе — идею равновесия власти нескольких политических центров, идею коллективной безопасности и идею всемирного государства. Он приходит к заключению, что модель равновесия власти соответствует основным законам функционирования всемирной политической системы и указывает на основные проблемы реализации идеи коллективной безопасности и всемирного государства. В заключение автор указывает на необходимость преодоления в ядерном веке системы равновесия власти и изменения положения власти во всемирной политической системе при посредстве соблюдения принципов нового мышления, причем сущностью этого изменения он считает переход от стихийного создания равновесия во всемирной политической системе в результате конфронтации власти государств к разумному упорядочению обоснованных интересов государств.

Summary

O. Krejčí: The World Political System and Power

The solution of the global problems of our time makes it essential to devote attention to questions of the position of power in the world political system. In the present paper, efforts to contribute to the development of the Marxist-Leninist theory of international relations are introduced by a comparison between the intrastate and the world political system. Three basic models of the position of power in the world political system are then subjected to analysis: the idea of the power balance of several political centres, the idea of collective security, and the idea of a world state. The opinion is arrived at that the model of power balance is in agreement with the fundamental laws of functioning of the world political system, and major problems of the realization of the idea of collective security and of the world state are referred to.

In conclusion the necessity to overcome the system of power balance in the nuclear age and to change the position of power in the world political system by fulfilling the principles of new thinking are pointed out. At the same time, the substance of this change is seen in the transition from a spontaneous formation of balance in the world political system in consequence of conflicts between state powers to a rational arrangement of the states' justified interests.

I. Pojetí sociálního rozvoje a jeho zdrojů

Pojetí sociálního rozvoje často abstrahuje od jeho zdrojů ve všech stránkách společenské a přírodní reality, od dialekticko-materialistického pojetí historie jako přírodně společenského procesu. V sociálním rozvoji je třeba zvláště zdůraznit základní vztah mezi společností a obklopující ji přírodou.

Přírodní podmínky spolu s charakterem práce jsou základem růstu produktivity práce, efektivnosti výroby a tím i civilizační úrovně každé země. Na tuto skutečnost poukazoval K. Marx: „Bez ohledu na větší nebo menší rozvoj společenské výroby zůstává produktivita společenské práce vázána na přírodní podmínky. Dají se všechny úplně redukovat na povahu člověka samého, na jeho rasu apod. a na přírodu, která ho obklopuje“ [Marx 1953 : 541].

Jestliže K. Marx prvořadí vliv přírodních podmínek na produktivitu práce a rozvoj výrobních sil zdůrazňoval, pak J. V. Stalin ve své práci *O dialektickém a historickém materialismu* tento vliv popřel s poukazem na to, že příroda se mění v tak dlouhých historických obdobích, že její vliv na rozvoj výrobních sil je opomenutelný. Náзор Stalinův byl v souladu s obdobím, kdy lidstvo mohlo pokládat biosféru za neomezené prostředí, nekladoucí meze ekonomickému rozvoji. Ekonomika se rozvíjela relativně nezávisle na vazbách lidé — příroda za postupného odcizování člověka přírodě. „Pro člověka, který je svému přírodnímu prostředí odcizen, je kapacita tohoto prostředí ve všech směrech nevyčerpatelná a lidstvo se tak zcela logicky dostává do nekontrolovatelné fáze růstu, v němž podobné rakovinovým buňkám vykořisťuje Zemi, ničí sebe i své prostředí, na kterém závisí“ [Mesarovič—Pestel 1975 : 46—47].

Sociální rozvoj je přímo závislý na ochraně a tvorbě životního prostředí člověka v jeho stránce přírodní, hmotné (architektura a urbanismus) a pracovní, na efektivním využívání zdrojů Země; jejich neomezená exploatace, právě tak jako jejich neracionální využívání, je mohutnou brzdou sociálního rozvoje. Teprve přechod od neomezené exploatace k „neomezené vynalézavosti v udržování cyklické hojnosti zdrojů“ povede od „žití na úkor příštích generací“ k urychlování přírodně společenského procesu v současných i příštích generacích [Odum 197 : 105](1).

V sociálním rozvoji nejde samozřejmě jen o zdroje hmotné: „Sociální rozvoj je realizován jako rozvoj individuální produktivní síly člověka — jeho pracovních tvůrčích potenci, sklonů, schopností, i jako rozvoj lidské kolektivity — sociálních vlastností, altruismu, solidárnosti, pracovitosti, disciplinovanosti atd.“ [Šolcová 1984 : 59; Marx 1953 : 340].

Vlastnosti základního subjektivního společenského faktoru — člověka, rozvíjejícího se v rámci jednotlivých subjektů sociálně třídní struktury (ve spo-

(1) „Ani celá společnost, národ, ba ani soudobé společnosti dohromady nejsou vlastníky země. Jsou jen jejími držiteli, mají ji jen v užívání a jako boni patres familias (dobří otcové rodin) ji mají zlepšenou zanechat příštím pokolením“ [Marx 1956].

lečenské třídě, vrstvě, pracovním a územním kolektivu, rodině etc.), jsou rozhodujícím faktorem sociálního rozvoje, neboť rozvoj socialismu je založen na velké iniciativě pracujících. Sociální rozvoj je tedy závislý na optimálním využití všech společenských zdrojů, vyvěrajících z bohatství přírodního prostředí, zdrojů vědeckotechnických, ekonomických, kulturně politických, morálních etc.

Sociální rozvoj jako společenský vývojový princip „je nutno sjednotit, svázat, spojit s obecným principem jednoty světa, přírody, pohybu etc.“ [Lenin 1960 : 261]. Proto zdůrazňujeme dvojí pojetí a dialektiku sociálního rozvoje: ve smyslu celospolečenském jako rozvoj všech stránek společenské existence ve vazbě na přírodní prostředí a v užším pojetí jako sociální stránky společenského rozvoje, spjaté s bezprostředními zdroji rozvoje člověka, žijícího v rodině, pracovním kolektivu, územním společenství etc. Toto užší pojetí považujeme za „analytickou abstrakci“ sociální části od celospolečenského celku, kterou je nutno podrobně analyzovat, komparovat s ostatními stránkami společenské existence, především pak s ekonomickou stránkou, bez jejíhož rozvoje je sociální rozvoj nemožný.

Obsah sociálního rozvoje je možno vymezit na základě širokého pojetí, obsahujícího lidský a intelektuální potenciál výrobních sil, který oživuje prostřednictvím práce jejich stránku materiálně-technickou; rozvoj vzájemných společenských vztahů bezprostředních výrobců a subjektů sociálně třídní struktury; rozvoj společenské nadstavby a duchovního života společnosti v jeho složkách ideologických, politických, kulturních a právních; rozvoj životního prostředí v jeho složkách přírodních, hmotných a pracovních; rozvoj životního způsobu jako integrované a integrující cílové funkce sociálního rozvoje.

Sociální rozvoj je podřízen zákonům dialektiky — děje se v boji protikladů, rozporů uvnitř jednotlivých stránek společenské existence i mezi nimi, jejichž vývoj probíhá obdobími lineárního růstu, hromadění rozporů a jejich řešení cestou revolučních mutací a změn. Reálná dialektika a rozpornost sociálního rozvoje se projevuje v každém historickém momentu, do jehož reality se promítá odcházející minulost a rodící se budoucnost — i do odrazu této reality ve vědomí lidí v boji „starého myšlení“, spjatého se setrvačností, konzervatismem, dogmatismem a „myšlení nového“, jehož obsah vyvěrá ze znalostí zákonitostí přírodních a společenských, včetně internacionálního pojetí společenského rozvoje, novátorství ve vědě, politice, výrobě, v každodenní společenské praxi.

V historické dialektice současné epochy převládá revoluční změna, založená vědeckotechnickou revolucí, jako „univerzální a permanentní revoluční proměny totality výrobních sil“, jako „ustavičný urychlující se pohyb všech výrobních sil, objektivních i subjektivních faktorů produkce“ [Civilizace 1966 : 18, 88, 114], jako „zrychlení pohybu v prostoru a čase“.

Objektivní revoluční charakter rozvoje vědy, techniky a s ní spjatého subjektivního faktoru vtiskuje nutný revoluční charakter nutným socialistickým přeměnám, charakterizovaným myšlenkami M. S. Gorbačova: „Přestavba, to je revoluce, jejímž cílem je pozvednout společnost na kvalitativně vyšší stupeň a prostředkem je urychlování sociálně ekonomických procesů“ [Gorbačov 1987].

II. Ekonomická a sociální dynamika ČSSR

Analýza sociálně ekonomické dynamiky je vyvolána akutní potřebou odhalit příčiny současného stavu společnosti, v němž se promítají jak důsledky prozité minulosti, tak prvky budoucnosti jako „rostki novovo“ (V. I. Lenin. Změny v globále společenské dynamiky lze zhruba postihnout ekonomickou makro-

analýzou, která však v důsledku statistického „zprůměrování“ skutečnosti nepostihuje vnitřní protikladnost zkoumaných jevů. Makroanalýza je tedy spjata s určitým zjednodušením, jehož zmírnění by vyžadovalo podrobný neméně složitý rozbor komplexu společenských jevů v jejich minulé konkrétnosti. Analýza minulosti ústí do konkrétního sociologického rozboru přítomnosti na co nejnižších rozlišovacích úrovních. Takový rozbor se může stát základem prognózy sociálního rozvoje.

Rozbory společenského rozvoje v socialistických zemích ukazují na vzájemnou závislost ekonomické a sociální dynamiky, rozvíjející se počátečními vysokými rozvojovými tempy, daleko přesahujícími tempa kapitalistických zemí, a později živelným formováním „brzdícího mechanismu“ sociálně ekonomického rozvoje. A to v podmínkách, kdy vědeckotechnická revoluce otevřela hospodářskému a sociálnímu pokroku nové perspektivy [Gorbačov 1987 : 14–15]. Podobně tomu bylo i v socialistické ČSSR, kde vývoj probíhal ve dvou z hlediska rozvojové dynamiky odlišných etapách.

1. První etapu od vzniku lidově demokratické a socialistické ČSSR

charakterizovalo sociální klima velké iniciativy pracujících, zbavených kapitalistického vykořisťování a fašistické zvěle. Komunistická strana tu navazovala na realizaci idejí marxismu-leninismu a Velké říjnové revoluce, znásobených revolučními husitskými tradicemi našeho národa. Ekonomická politika byla založena na budování materiálně technické základny, zajišťující růst produktivity práce ve znárodněném průmyslu a kolektivizovaném zemědělství. Základ sociálního rozvoje tvořila protiinflační politika růstu nominálních mezd a systematického snižování cen na základě snižování vlastních nákladů výroby ve vazbě na proporcionální rozvoj výroby spotřebních statků(2).

V souhlase s první fází rozvoje socialismu, kdy bylo zapotřebí likvidovat dřívější diskriminaci dělnické třídy, byl důraz kladen na uspokojování základních potřeb, jejichž nízké ceny byly dotovány státem při současném prioritním zvyšování mezd nejméně placených skupin obyvatelstva.

Přednostní rozvoj těžkého průmyslu a strojírenství, vyrovnávání úrovně zaostalého Slovenska a českých zemí, osídlení pohraničí, státní dotace cen spotřebního zboží – to vše si vynucovalo centralizaci plánovitého řízení, provázenou tendencí k zvyšování složitosti a přebujelosti řídicího aparátu.

Tehdejší politická a sociální atmosféra byla charakterizována vysokou úrovní stranického vedení, vybaveného politicky a odborně zkušenými a vyspělými kádry. V kádrové základně docházelo k podstatným změnám urychlenou výchovou straně a lidu oddaných kádrů, pracovníků pro všechny stupně řízení, zvláštní pozornost byla věnována vysokým školám, kde byly zrušeny reakční studentské spolky a založeny skupiny Československého svazu mládeže jako záloha strany v oblasti výchovy nové inteligence.

Rozsáhlá politická ačinnost členů strany a pracujících byla provázena otevřenou kritikou nedostatků. X. sjezd a konference KSČ obrátily pozornost strany na boj proti byrokratismu, který brzdí rozvoj tvůrčí iniciativy pracujících. Průvodcem byrokratismu v řízení byl dogmatismus ve společenských vědách. Řada ekonomů pod vlivem Stalinových *Ekonomických problémů socialismu* redukovala ekonomické kategorie na pouhé „evidenční prostředky“ a odmítala působení zákona hodnoty za socialismu. Soudruh Dolanský jako vynikající politik a národohospodář tehdy v rozporu s těmito dogmatickými

(2) „Ve věci cen, mezd a platů nepůjdeme cestou inflace, nýbrž budeme se naopak snažit o postupné snižování cen a tím o zvyšování reálné hodnoty mezd a platů“ [Gottwald 1949 : 60].

názory kritizoval ignoraci zákona hodnoty v řízení, nahrazování ekonomických metod administrativními, nedůsledné zavádění vnitropodnikového chozrasčotu a stimulačního využívání mzdové a cenové politiky.

V oblasti politické ekonomie byla řadou ekonomů odmítána existence morálního opotřebení základních prostředků, zatímco v praxi se morálně opotřebovaná zařízení běžně odepisovala. Vývoj vztahů mezi teorií a praxí se vyvíjel rozporně. Tak byl v řízení odmítnut systém SPH (socialistické podnikové hospodaření), nesoucí řadu progresivních prvků socialistické podnikavosti, které nepřešly do zásad chozrasčotu. Důvodem zrušení SPH byl jeho vztah k starému baťovskému systému, přičemž jeho kritikové nevzali v úvahu, že i V. I. Lenin, který nazval Taylorův buržoazní "Scientific Management" systémem ždímání potu z dělnické třídy, doporučoval převzít jeho racionální prvky a využít je v nových, socialistických podmínkách.

Přes celou řadu rozporů vycházela politika první etapy rozvoje socialistické ČSSR důsledně z leninských principů plánovitěho řízení a odchylky od těchto principů byly otevřeně kritizovány. Bylo zdůrazňováno, že kritika a sebekritika ve straně a celé společnosti je hybnou silou socialistického rozvoje a postihováno bylo její porušování a potlačování.

První etapa vývoje ekonomické a sociální dynamiky byla charakterizována nikdy v historii nebyválním společenským rozvojem ve složitých podmínkách embarga a radikální organizační a kádrové přestavby celé společenské struktury. V r. 1960 v porovnání s rokem 1948 vzrostla výroba elektrické energie na 322 %, kamenného uhlí na 162 %, hnědého na 246 %, surového železa na 288 %, oceli na 260 % a válcovaného materiálu na 263 %, cementu na 299 % etc. Ekonomika se vyznačovala vysokými tempy růstu. V první pětiletce přírůstek národního důchodu přesahoval 9 % a průmyslové výroby 14 %. K návrhu směrnic druhé pětiletky byla uspořádána veřejná diskuse, z níž vzešlo přes půl miliónu připomínek, podle nichž byly úkoly pětiletky upřesněny. V druhé pětiletce přírůstky národního důchodu dosahovaly kolem 7 %, průmyslová výroba se zvýšila o 66 %, výrobní akumulace v absolutních ukazatelích dosáhla maxima za celá padesátá léta.

V letech 1950–60 se zvyšovala průmyslová výroba průměrně o 11,7 % ročně, to jest 2–3× rychleji než ve vyspělých kapitalistických zemích — a dosáhla zhruba čtyřnásobku výroby předválečné. Podobně tomu bylo i u produktivity práce, jejíž roční přírůstky přesahovaly 8 % růstu [Kutta 1962].

Ekonomická dynamika byla provázena a násobena dynamikou sociální. Rychle se měnila sociální struktura společnosti. Podíl dělníků a zaměstnanců v populaci se v letech 1947–1961 zvýšil ze 67,7 % na 74,8 %. Vznikla třída družstevních rolníků a ostatních družstevníků (19 %), podíl samostatných zemědělců se snížil z 23,6 % na 6,1 % a ostatních samostatných z 8,7 % na 0,1 % [Charvát—Linhart—Večerník 1978 : 62].

Sociálně politické úkoly byly řešeny s cílovou vazbou na úkoly výrobní, plánovitě řešení distribučních úkolů směřovalo k zvýšení pracovní a třídní motivace a jistot obyvatelstva. Tak například došlo k zavedení závodních podnikových služeb, uzákonění národního pojištění, zavedení rodinných přídatků, půjček novomanželům, prvořadá pozornost byla věnována výstavbě jeslí, školek a bytové výstavbě, včetně sociální infrastruktury zajišťující zdraví obyvatel. Tak v druhé pětiletce počet nemocničních lůžek vzrostl o více než 28 000, počet lékařů se zvýšil o 6 500. Podstatně (o 62 %) se snížila kojenecká úmrtnost a došlo k rychlým pozitivním změnám ve fyzickém i duševním zdravotním stavu dětí. U populace v produktivním i postproduktivním věku se plynule snižovala úmrtnost, zejména v úspěšném boji proti infekčním nemo-

cem. Československo se počátkem šedesátých let dostalo ve zdraví obyvatelstva na jedno z předních míst na světě [Prognóza 1987].

Vznik a rozvoj socialismu v ČSSR do šedesátých let byl charakterizován novou, oproti kapitalismu daleko vyšší ekonomickou a sociální rozvojovou dynamikou, řešením rozporů mezi prvky starého systému a progresivními prvky systému nového, relativní rovnováhou mezi vědeckotechnickým, ekonomickým a sociálním rozvojem.

2. Druhá etapa vývoje ekonomické a sociální dynamiky

Relativně rovnoměrný sociálně ekonomický vývoj první rozvojové etapy byl v Československu vystřídán vznikem celé řady rozporů etapy druhé. Základní nedostatek politický, určující tuto negativní změnu, zhodnotil až XIV. sjezd KSČ: „Vedení strany nesprávně hodnotilo dosažený stupeň vývoje společnosti a idealizovalo úroveň její morálně politické jednoty. Přání se vydávalo za skutečnost a z toho vyrůstala subjektivistická snaha předbíhat vývoj. Vzhledem k nedostatku hlubší analýzy struktury tříd a sociálních skupin naší společnosti se povrchně hodnotila současná vývojová etapa a vyhlašovaly se nereálné termíny dovršení socialistické výstavby“ [XIV. sjezd 1971 : 26].

Určitá „závrať z úspěchů“ při nedostatku kvalifikovaného výhledu do budoucnosti ústila v politický avanturismus, který se obrazil v nadměrných úkolech třetí pětiletky, neuskutečnitelných tempech rozvoje s vysokou akumulací (90–95 % přírůstků průmyslové výroby oproti r. 1957). Zároveň byl vytyčen grandiózní sociální program, jehož plnění naráželo na nedostatek materiálních zdrojů.

V koncepci sociálně ekonomického vývoje ČSSR byly ignorovány podstatné změny ve vnějších i vnitřních podmínkách reprodukčního procesu. Socialistické země se s pomocí Československa industrializovaly a dosáhly nových vývozních možností a dovozních potřeb. V ČSSR byly vyčerpány lehce mobilizovatelné rezervy ve zhromadnění výrob a meziodvětvových přesunech pracovních sil, investiční politika zaměřená extenzivním směrem se střetla s nedostatkem pracovních sil i zvýšením cen energií a surovin na světových trzích. To vše vyžadovalo podstatné zvýšení analytické podloženosti a pružnosti řídicího systému, založeného na podstatném prohloubení principů demokratického centralismu, přechod ekonomického mechanismu z převážně extenzivní na intenzivní trajektorii růstu, důsledné ekonomické a sociální řízení všech relativně samostatných výrobně hospodářských jednotek a územních celků na základě rozvoje demokratické, lidové samosprávy.

V rozporu s tím reforma soustavy řízení z r. 1958 popřela snahy nahradit administrativní řízení ekonomickým. U nás, stejně jako v Sovětském svazu, „jako očarování jsme se dívali na zcentralizované formy a metody plánování, které se vytvořily v třicátých letech a byly později jen částečně modernizovány, a považovali jsme je za jedině správný a nejúplnější projev základních rysů socialistického zřízení“ [Smirnov 1987].

Ve své podstatě neměnný systém plánovitého řízení se postupně dostával do přímého rozporu s měnícími se podmínkami rozšířené reprodukce a přeměňoval se z rozvojového v brzdicí mechanismus [Kutta 1986].

Nedostatky v koncepci třetí pětiletky a v celém řídicím systému se projevíly nesplněním základních úkolů, narušením proporcionality národního hospodářství, snížením efektivnosti výroby a rentability zahraničního obchodu, prohloubením rozporu mezi výrobou a spotřebou, snížením dynamiky průmyslové výroby, stagnací a absolutním poklesem národního důchodu a investic po roce 1963.

Snahy po zdokonalení plánovitého systému řízení, podněcované řadou stranických usnesení, se realizovaly cestou hospodářských reforem, v nichž se množily pokusy o zdokonalení ekonomického mechanismu. Tyto snahy však narážely na nadměrnou centralizaci, formalizaci a byrokratizaci řídicí praxe s rozsáhlým „podhoubím“ administrativních útvarů. Zatímco v padesátých letech působilo v rámci hospodářských ministerstev kolem 100 hlavních správ, v r. 1987 v této sféře bylo již více než 200 generálních a oborových ředitelství se zhruba trojnásobným počtem pracovníků.

Tomuto vývoji přispívala nekomplexnost reforem. Tak například v organizačním systému byl jednostranně prosazován oborový princip, který se stal základem rozvoje resortních a monopolistických bariér, potlačení rozvoje středních a malých podniků, zabsolutnění státní formy socialistického vlastnictví oproti ostatním družstevním, skupinovým a osobním formám, založeným na objektivně nižším a efektivnějším zespolečenštění výrobních prostředků. Na základě oborového principu byl zlikvidován vysoce efektivní Baťův kombinát rozdělením na 34 podniků řízených různými resorty a znemožněn potřebný rozvoj kombinátního principu, který se stal efektivním základem organizace ekonomiky NDR [Teorija 1987].

Výrazný byl technologicko a ekonomicko-deterministický přístup k reformám, nedostatečně postihujícím sociální a ekologickou stránku společenské existence, což se výrazně promítalo do postupného rozvolňování vazeb mezi ekonomickým a sociálním rozvojem za současného nárůstu devastace životního prostředí.

Teoretickým základem omezených přístupů k zdokonalování řídicího systému bylo ustrnutí ekonomické teorie na sledování bezprostředních nákladů produkce v abstrakci od rozvoje sociální sféry a nutnosti zachování životního prostředí člověka. Tato ignorance vyplývala z falešné představy, že rozvoj ekonomiky „automaticky“ zajišťuje i pasivní rozvoj sféry sociální. Tak se vytvořil i „zbytkový princip“ vyčleňování prostředků na rozvoj sociálně kulturní oblasti, což znamená, že se do ní vkládalo jen tolik, kolik zbylo z čistě výrobní sféry(3) [Gorbačov 1987 : 16].

Úzké pojetí ekonomiky ignoruje velké škody v sociálně kulturní a ekologické sféře, podobně jako tomu je v kapitalistické ekonomice, jejíž kritiku provedl výrazně B. de Jouvenel, když řekl, že „s naším způsobem účetnictví bychom mohli zvětšit národní důchod přeměnou Tuillerií v garáže a Notre Dame v kancelářskou budovu... Národní účty... pracují s běžnými franky a nepřihlíží se v nich ke skutečným ztrátám a ziskům národního bohatství — našemu dědictví... Vůbec se neberou v úvahu lidi a ignorují se i největší škody, například a zejména na přírodním prostředí“ [Sanoy 1976 : 60].

Zkušenosti socialistických zemí ukazují, že ekonomický mechanismus, ignorující rozvoj sociální a ekologické sféry, se zákonitě přeměňuje v mechanismus brzdící celý společenský rozvoj(4).

Zúžené pojetí ekonomického mechanismu, které zabsolutňuje úlohu hmotné výroby plodící i hmotnou masovou spotřebu, vytváří v této oblasti rozpor mezi ní a spotřebou kulturní.

(3) V té souvislosti poukázal na příčinu tohoto negativního jevu v oblasti makroekonomických analýz F. Charvát: „Vzhledem k dosud existujícímu pasivnímu („zbytkovému“) postavení makroagregátu nevýrobní spotřeby v makroekonomických úvahách, které je jedním z typických „makroindikací“ extenzivní reprodukce národního hospodářství, je převažující pasivní interpretace sociálního rozvoje plně pochopitelná“ [Charvát 1984 : 561].

(4) V ekonomickém mechanismu už prostě nelze pomíjet „vnější“ účinky provázající ekonomiku, ignorovat „prazáklad“ jejího rozvoje v podobě přírodních zdrojů. Dodatečný doplatek na „ekologii“ je příliš vysoký [Fedorenko 1982 : 68].

Tak v letech 1960–1970 došlo na základě realizace sociálního programu k rozvoji globálních ukazatelů životní úrovně (nárůst mezd, zásobování vnitřního trhu, nákup základních i dlouhodobých potřeb obyvatelstva etc.). Zároveň však kromě narůstání rozdílů v životní úrovni různých skupin obyvatel rostla na jedné straně materiální spotřeba, na druhé straně výrazně klesala spotřeba kulturní. Sociologické výzkumy vypovídaly o snižování času věnovaného samovzdělávání, došlo k výraznému snížení návštěvnosti knihoven a divadel. Zároveň byl zjišťován podstatný pokles společenské aktivity v účasti na řízení i v oblasti novátorského a zlepšovatelského hnutí. V letech 1960–1970 se snížil počet zlepšovatelských návrhů z 296 000 na 87 000 (více než do 30 %) a patentů z 6 714 na 5 236 (do 78 %). Zároveň s poklesem kulturní spotřeby stoupala spotřeba alkoholu tak, že v r. 1969 bylo na nákup alkoholických nápojů vynaloženo 14 miliard Kčs, což bylo více než 5 % národního důchodu a více než náklady na vědecký výzkum a přibližně stejně jako bylo vynaloženo na rozvoj vzdělání.

Rozvoj hromadné hmotné spotřeby, typický pro vyšší stupeň kapitalistické rozšířené reprodukce s typickou honbou za maximalizací zisku a osobního vlastnictví, se transformuje do „honby za materiálními statky a sladkým životem“. Tato honba je provázena zotročováním spotřebitele jeho vlastním vlastnictvím a vede k rozsáhlým ztrátám především v oblasti kulturně politické, k hypertrofii osobních zájmů na úkor celospolečenských, k snižování efektivnosti spotřeby i výroby, která je nucena produkovat masu nadměrných, člověku nepotřebných až škodlivých statků.

Na základě analýzy vztahů mezi dynamikou ekonomického a sociálního rozvoje bylo možno učinit závěr, že přezíravý vztah společenských orgánů k sociálnímu rozvoji vůbec a rozvoji socialistického způsobu života zvláště spolu s narůstáním ideologické diverze vedl k přesunu iniciativy obyvatel od společenských k soukromým zájmům, k individualistickým formám myšlení a jednání, což sehrálo významnou roli při vzniku společenské krize konce šedesátých let, která dále prohloubila negativní jevy v ekonomickém a sociálním rozvoji Československa [Kutta 1972].

Určitý pozitivní obrat ve společenském rozvoji nastal koncem šedesátých let v důsledku zásadní změny ve vedení KSČ, které rozbilo staré mocenské struktury, vytyčilo konsolidační program pro zabezpečení cílů čtvrté pětiletky a vytvořilo předpoklady splnění pětiletky páté, která přinesla výrazné oživení sociálně ekonomické dynamiky. Národní důchod, jehož přírůstek byl z 90 % založen na růstu produktivity práce, vzrostl o 32 %. Zároveň byl úspěšněji plněn i sociální program zaměřený na růst životní úrovně a posílení sociálních jistot obyvatelstva. Reálné pracovní příjmy se zvyšovaly o 5 % ročně, osobní spotřeba se zvýšila o 27 %, růst společenské spotřeby dosáhl 7 230 Kčs na jednoho obyvatele ročně [Horácková 1985].

Obnova základních principů socialistického plánovitého řízení, které byly od poloviny šedesátých let narušovány společenskou reakcí, umožnila plnit i náročný sociální program. V jeho rámci docházelo k dalšímu prohlubování životních jistot obyvatelstva, životní úroveň se však dále zvyšovala především v oblasti hmotné spotřeby a na úkor rozvoje ekonomiky. Proces zvyšování efektivnosti a kvality výroby v důsledku přetrvávajícího extenzivního vývoje a nevyužití technicko-organizačních i lidských faktorů intenzivního růstu pokračoval za současného rozvolňování vazeb mezi ekonomickou a sociální politikou. Zároveň došlo k oddělení fázi rozdělovacích procesů a vzniku disproporcí mezi tvorbou mzdovou, cenovou i hmotným rozdělováním paralyzujícím hmotnou a morální zainteresovanost pracujících na výsledcích jejich práce

[Prognóza 1987 : 112—131]. To vedlo k další ztrátě dynamiky ekonomického rozvoje od poloviny sedmdesátých let.

Tak přírůstek čistého národního důchodu činil v páté pětiletce 31,5 %, šesté 20 %, v sedmé 9,3 %. Produktivita práce vzrostla v páté pětiletce o 27 %, v šesté o 16,5 %, v sedmé o 7,4 % za podstatného snížení účinnosti základních fondů a stagnace podílu výrobní spotřeby na společenském produktu.

Současně s poklesem dynamiky ekonomické dochází ke ztrátě dynamiky sociální.

Dlouhodobé opomíjení marxistického pojetí historie jako přírodního společenského procesu vedlo k ignoranci narůstajících škod všech složek životního prostředí. V některých ukazatelích (depozice síry na plochu a obyvatele) se dostala ČSSR mezi nejhorší 4 státy světa. Na území ČSSR dochází k depozici 1,733 mil. tun/rok emisí ze zahraničních zdrojů a z našich zdrojů odchází ovzduším 2,104 mil. tun/rok emisí do zahraničí. Hlavní je znečišťování z tuzemských zdrojů, vyžadující i tuzemská opatření k jeho likvidaci. Důsledkem jsou miliardové škody na lesních porostech, zemědělské výrobě, vodních plochách a základních fondech. Škody vzniklé znečišťováním toků a podzemních zdrojů vody jsou odhadovány na 6,55 mld Kčs/rok. Následkem devastace přírody je poškození celých potravinových řetězců v důsledku „chemizace“ prostředí, čímž se zvyšuje genotoxické riziko. V nadměrně znečištěném prostředí žije celá 1/3 obyvatelstva.

Od roku 1965 dochází k výraznému zhoršování zdraví obyvatelstva. Snižuje se střední délka života. Růst úmrtnosti je třetí nejvyšší v Evropě, zejména u mužů středních let. Hlavní příčiny onemocnění jsou kardiovaskulární a nádorová onemocnění. Za období 1970—1985 se počet nádorových onemocnění mužů zvýšil o 30,3 % a žen o 46,3 %. V nejhroženějších oblastech se již ztrácí genofondů nevztahuje jen na faunu a flóru, ale i na lidskou populaci s hrozbou ztráty její kvality a reprodukční schopnosti v budoucnosti. Snižuje se spodní mez rizikových těhotenství až na současných 24 let a podíl toxických, životu nebezpečných látek se zvyšuje již v organismech u nejmladších generací [Prognóza 1987].

Nedostatky zastaralého, novým podmínkám rozšířené reprodukce neodpovídajícího ekonomického mechanismu, stimulačního množství výrobků bez ohledu na jejich užitnou hodnotu, způsobily, že výroba plodí na jedné straně nadnormativní, nerealizovanou produkci a na straně druhé nedostatky potřebného zboží a služeb. To je i základem vzniku a rozvoje „druhé ekonomiky“, vytvářející si své „ilegální instituce“, jejichž stimulační schopnost je často mnohem vyšší než ekonomiky oficiální, za cenu celé řady protisocialistických jevů protekcionářství, úplatkářství i trestné činnosti, napomáhající oslabení nejen hmotných, ale i morálních společenských norem a stimulů. Zastaralý ekonomický mechanismus, spjatý se zbyrokratizovanou řídicí sférou, se tak stává základem brzdícího mechanismu nejen ve sféře vědeckotechnické a ekonomické, ale i ve sféře sociální, kulturní, morální. Nerealizovaná poptávka vede k narůstání úspor části obyvatelstva jako dalšího faktoru destimulačního snahu o zvýšení množství a kvality práce jednotlivců. Tak se vytváří sociální klima průměrnosti v základním pracovním procesu a snaha o kvalitní výkon a zisk jak pracovníků, tak „kupujících“ se přesouvá k druhé ekonomice, která zčásti uspokojuje poptávku majetnější části obyvatel za cenu devastace socialistického hodnotového systému.

Nepříznivý vývoj pozorujeme i v oblasti vzdělanosti a kvalifikace, kde vznikají velké ztráty intelektuálního potenciálu v destrukci kádrových struktur. V řadě odvětví velká část dělníků pracuje v jiných profesích, než se vyučili,

značná část vedoucích pracovníků nedosahuje potřebného vzdělání, zatímco vzdělané kádry se do vedoucích funkcí nedostávají. Dochází ke „zkamenění“ kádrových struktur zbavených efektivní rotace, v nichž nedochází k proudění odzola vzhůru a jednotliví pracovníci setrvávají na svých místech po celý život bez ohledu na růst svého vzdělání a kvalifikace i na konkrétní výsledky své práce.

Základní symptomy geneze sociálního rozvoje v ČSSR i jiných socialistických zemích prokazují hlubokou škodlivost dogmatického a scholastického pojetí socialismu jako jakéhosi ideálního systému zbaveného jakýchkoli nedostatků, vnitřních rozporů, boje protikladů, objektivní dialektiky, bez níž by nebylo ani vývoje, ani života samého.

Reálný socialismus je živým, rozvíjejícím se společenským systémem, v němž působí živí lidé, na základě něhož bylo dosaženo v historii nebývalých úspěchů, jehož obrovské rozvojové možnosti se však začaly vyčerpávat. Přednosti socialismu se projevíly zvláště v sociální sféře. Bylo odstraněno vykořisťování člověka člověkem, vytvořena plná zaměstnanost, bezplatné zdravotnictví, školství a rozsáhlá sociální péče, byla odstraněna zásadní privilegia vykořisťovatelských tříd a zajištěny sociální jistoty pro všechny občany. Avšak objektivní přednosti a rozvojové možnosti socialismu se začaly vyčerpávat pod vlivem porušování marxisticko-leninských principů stranického vedení a státně politického řízení, nepozornosti k vznikajícím závažným společenským problémům, které byly často spíše utajovány a zakrývány „oficiálním optimismem“ než řešeny, ignorancí podstatných změn v rozšířené reprodukci uvnitř země i v mezinárodní sféře, kde zvláště krize kapitalistického systému, ale i negativní jevy v rámci socialistického tábora vyžadovaly podstatné změny v ekonomické a sociální politice, ve strategii a taktice cílevědomého řízení sociálně ekonomického rozvoje. Postupná ztráta sociálně ekonomické dynamiky naléhavě vyžaduje revoluční přestavbu celého společenského života.

III. Základní požadavky přestavby a urychlování sociálně ekonomického rozvoje

Obecným předpokladem společenské přestavby je všestranná analýza rozporů reálného socialismu, odhalení rozsáhlých rezerv, které je nutno mobilizovat, bariér, které je nutno odstraňovat a progresivních prvků nového, které je třeba všestranně rozvíjet. V řadě vystoupení soudruha Andropova a Gorbačova, v nichž se obrážela narůstající „kritika zdola“, se formulovalo přesvědčení o nutnosti podstatných změn ve stranickém vedení a státně politickém řízení společnosti. Podobný proces narůstající kritiky probíhal i v ostatních socialistických zemích a vyústil v generální linii přestavby a urychlování sociálně ekonomického rozvoje, vytyčenou XXVII. sjezdem KSSS i sjezdy ostatních komunistických a dělnických stran. Již lednové plenární zasedání ÚV KSSS v r. 1987 vytyčilo program všestranné demokratizace společenského života na základě rozvíjení samosprávy a rozšiřování veřejné informovanosti a otevřenosti práce rozhodovací sféry.

Tento program je výrazným projevem „návratu k leninismu“, o němž hovoří soudruh Gorbačov, neboť již v r. 1919 se v programu VKS(b), schváleném VIII. sjezdem strany, píše o místní a oblastní samosprávě jako nejvyšším typu demokratismu, který je založen na „stálém zvyšování kulturní úrovně, organizovanosti a iniciativě mas“ [Programy 1962 : 24].

Podobně i veřejná informovanost čili „glasnost“ byla V. I. Leninem považována za nedílný atribut demokratismu(5).

(5) „... bez veřejnosti (v originále „glasnosti“, pozn. F. K.) by bylo směšné mluvit o demokratismu“ [Lenin 1953 : 87—88].

Glasnost, která se stala světovým pojmem, otevírá před společenským míněním a kontrolou nejdůležitější problémy společenského života, strany, státu a celého politického systému, který není strnulým modelem, ale s rozvojem socialismu je rozvíjejícím organismem a to na základě aktivity lidí. Aktivizace lidí pochopitelně nezávisí jen na rozvoji glasnosti, ale především na jejich osobní politické, odborné a kulturní vyspělosti, na jejich občanské svědomitosti vypěstované výchovou v rámci mezilidských vztahů v mnohotvárné společenské praxi. Nezbytnost glasnosti je dána tím, že jen plně a objektivně informovaný člověk může být uvědomělým a aktivním účastníkem politického života v demokratických, samořídících se strukturách.

Kořeny brzdícího mechanismu tkví v nedostatecích institucí socialistické demokracie, postižených byrokratismem, „zbyrokratizováním společenských struktur a na všech stupních „rozšířené reprodukce“ byrokratické mezivrstvy, která získala nadměrný vliv v celém státním a správním aparátu, a dokonce i v celém životě společnosti“ [Gorbačov 1987 : 40].

Podstatu byrokratismu skvěle analyzoval již K. Marx ve svém díle *Ke kritice Hegelovy filozofie práva*: „Byrokraté jsou státní jezuité a státní teologové. Byrokracie je la é république prétre“ [Marx—Engels 1956 : 272].

Do sféry řízení se jezuitismus byrokracie promítá přeměnou falešného „spiritualismu“ v hrubý etický „materialismus trpné poslušnosti, víry v autoritu, v mechanismus ustáleného formálního jednání, strnulých zásad, názorů, tradic. Pokud jde o jednotlivého byrokrata, stává se státní účel jeho soukromým účelem, honbou za povýšením, snahou udělat kariéru“ [Marx—Engels 1956 : 273]. Byrokratismus je tak spjat s konzervatismem, setrvačností, sobeckými zájmy, protikladnými potřebám obnovy, tvořivosti, tvůrčí iniciativy, entuziasmu(6). Činnost byrokracie je založena na voluntarismu a formalismu v jednání i vědění.

V. I. Lenin věnoval kritice byrokratismu poslední léta svého života, neboť v něm spatřoval velké nebezpečí pro samu existenci socialismu. Byrokratismus neustále zaměňuje základní princip socialistického řízení — demokratický centralismus — centralismem byrokratickým, který je podle Maxe Webera ideální formou kapitalistické organizace: „Plně rozvinutý byrokratický mechanismus vyhlíží ve srovnání s jinými organizacemi jako stroj v mechanické výrobě“ [Weber 1964 : 214].

Byrokratický centralismus předpokládá manipulaci (z řídicího centra) hierarchicky organizovaných nižších řídicích článků jako jednostranných převodů centrálních rozhodnutí a přeměnu „objektů“ řízení v pasivní vykonavatele centrální vůle. Člověk se pod vlivem byrokratismu mění ze subjektu v manipulovaný objekt řízení, podléhající různým formám zvůle a nespravedlnosti. Rozhodující podmínkou likvidace byrokratismu a úspěchu přestavby je další demokratizace, přechod na novou kvalitu socialistické demokracie, která je nezbytnou podmínkou i nové kvality ekonomického a sociálního rozvoje na základě principu sociální spravedlnosti.

Odstranění nedostatků a přestavba politického systému je spjata s přestavbou ekonomického mechanismu, založeného na upevňování demokratických

(6) Marx ukazuje, že hrubý spiritualismus byrokracie se projevuje „v tom, že chce dělat všechno, tj. že dělá causa prima z vůle, protože jsoucno byrokracie se projevuje jen v činnosti, jejíž obsah dostává zvenčí; může tedy svou existenci dokázat jen formováním, vymezováním tohoto obsahu. Pro byrokrata je svět pouhým objektem jeho úředního výkonu [Marx—Engels 1956: 274]. „Byrokracie je kruh, ze kterého se nikdo nemůže vymanit. Její hierarchie je hierarchie vědění. Vrchol se spoléhá na spodní kruhy, že se vyznají v jednotlivostech, kdežto spodní kruhy zas věří, že vrchol rozumí obecnému, a tak se navzájem klamou“ [Marx—Engels 1956 : 273].

základů fungování ekonomiky. Především tu jde o podstatné inovace v plánovacím systému zvýšením jeho komplexnosti ve vazbách všech ekonomických, sociálních a ekologických stránek společenské existence, prodloužením jeho časového horizontu o subsystém prognostický, upevnění jeho vazeb v celém cyklu prognóza — program — plán — projekt — realizace na všech stupních řízení, zvýšením pružnosti celého systému řízení v adaptaci na změny v technice, technologii a poptávce na vnitřním i zahraničním trhu. Přestavba řídicího systému je založena na prohlubování demokratického centralismu jak v centru, které se soustřeďuje na tvorbu strategie a koncepcí, tak v nižších řízených článcích, jimž se ponechává široká možnost samostatné tvůrčí iniciativy.

Je třeba odstranit nadbytečné články řízení (přechod na dvoustupňový systém) resortních a oborových bariér a uniformity v uspořádání hospodářských jednotek. Přestavba ekonomického mechanismu je spjata s přechodem od administrativních k ekonomickým metodám, s decentralizací rozhodování a zvýšením pravomoci a odpovědnosti orgánů územních celků a výrobně hospodářských organizací, s širokým rozvojem tržních vztahů, chozrasčotu a samofinancování.

Podstatně vzrůstá úloha pracovních kolektivů závodů, zvyšuje se jejich pravomoc i odpovědnost za rozvoj technických, ekonomických a sociálních inovací, rozvoj produktivity práce a efektivnosti výroby, celkové hospodárnosti podniků, jejíž úroveň se projeví v odměňování každého pracovního kolektivu podle výsledků jeho práce. V těchto podmínkách se vněekonomické přinucení stane výjimkou a účinnost plánovitého řízení se zvýší zvýrazněním užité hodnoty zboží a služeb, objektivizací vazeb mezi mzdovými, cenovými a hmotnými proporcemi v konfrontaci nabídky a poptávky na socialistickém trhu, podřízeném nikoli svévoli monopolního výrobce, ale zájmu spotřebitele.

Přestavba ekonomického mechanismu je spjata s přestavbou vlastnických vztahů, která musí překonat odcizení výrobce od výrobních prostředků, dosáhnout souladu bohatství pracovních kolektivů s rozsahem společenského vlastnictví a jeho efektivního využití.

V ekonomické teorii i společenské praxi došlo k zabsolutnění státního vlastnictví oproti ostatním formám socialistického vlastnictví bez ohledu na různou míru zespolečenštění výrobních sil v různých odvětvích národního hospodářství a formách společenské výroby.

Jestliže výrobní síly v dané výrobě nejsou a nemohou být vysoce koncentrované, pak jejich přeměna ve státní vlastnictví je formální, dochází k odcizení bezprostředního výrobce od výrobních prostředků, vzniká rozpor mezi funkcemi vlastníka výrobních prostředků a hospodáře. Celou strukturu národního hospodářství je třeba optimalizovat kombinací podniků velkých, středních a malých a využít přitom široké kombinace různých vlastnických forem státních, družstevních, skupinových, rodinných, individuálních, zajišťujících plné pokrytí hmotných, kulturních, sportovních a rekreačních, bytových a jiných potřeb obyvatelstva.

Uspokojování hmotných a kulturních potřeb je základem rozvoje sociální stránky společenské existence, jejíž úroveň je ukazatelem předností socialistického systému, která není jen důsledkem, ale zároveň předpokladem technického a ekonomického rozvoje.

Realizace přestavby je závislá na tvůrčí iniciativě pracujících podniků a občanů územních celků, rozvíjející se na základě zajišťování jejich sociálních podmínek a potřeb. Proto je i rozvoj ekonomického mechanismu těsně spjat se zdokonalováním mechanismu sociálního, zajišťujícího vývoj lidské populace, sociálně třídní struktury a jejích subjektů (tříd, skupin, rodin, kolektivů etc.), rozvoj obsahu a charakteru práce, vzdělání a kvalifikace, socialistické

výchovy, kultury a sportu, zdraví obyvatel etc. V této oblasti je úkolem přestavby především zastavit nepříznivý vývoj v oblasti životního prostředí, který přináší stále se násobící ztráty ve všech stránkách společenské existence a hrozí přerůst v řadu katastrof.

Závažným krokem k zajištění tohoto úkolu bylo nedávné zřízení vládního orgánu pro ochranu a tvorbu životního prostředí. Realizaci pravomocí takového orgánu je třeba zajistit vypracováním komplexního zákona, který by odstranil dosavadní roztržičnost a neúčinnost souboru předpisů. Úkoly ochrany a tvorby životního prostředí v jeho složkách přírodních, hmotných i pracovních je třeba zahrnout do celého plánovacího systému i do výuky všech stupňů škol.

Další prioritou přestavby by mělo být zastavení negativního vývoje a přechod k dalšímu rozvoji zdraví obyvatelstva, které je třeba považovat za největší bohatství národa. Tento úkol souvisí nejen s přestavbou zdravotnictví, ale i řadou nutných progresivních změn v oblasti výchovy, výživy a rozvoje socialistického životního způsobu. Přestavba všech stránek sociální sféry má vliv na zdravotní úroveň obyvatel. Jde tu o boj proti kouření, narkomanii, alkoholismu a neracionálnímu stravování, radikální likvidaci chemizace potravin a nápojů, rozvoj sportu a turistiky, důsledný rozvoj zdravotní prevence, propagandy etc.

Komplexně bude třeba řešit problém bytový, který nelze redukovat jen na nedostatek bytů, ale cílevědomě zajišťovat rozvoj bytové kultury, sociální infrastruktury, druhého bydlení etc.

Závažné nedostatky ve výchově, vzdělání a kvalifikaci bude nutno řešit přestavbou výchovného a vzdělávacího systému od narození dítěte až po postproduktivní věk. Systém umísťování dětí v jeslích je v rozporu s citovou výchovou dítěte, kritizována je uniformita výchovného a vzdělávacího systému, v němž se ztrácí masa talentů. Rychlý technický rozvoj a morální zastarávání techniky i společenských poznatků si vynucuje „učení po celý život“, které systém výuky zdaleka nezajišťuje. Společnost ztrácí rozsáhlý intelektuální potenciál i odchodem zdravých a zkušených pracovníků postproduktivního věku do důchodu. Před společností stojí úkol vytvořit optimální systémy celoživotní výchovy a vzdělávání různých skupin sociálně třídní struktury.

Zdaleka není vyřešen s rozvojem techniky a produktivity práce spjatý problém zkracování pracovní doby a optimálního využití volného času. V současné době se značná část pracovního času přenáší do času volného, což podstatně snižuje možnost rozšířené reprodukce pracovní síly, optimálního životního způsobu, zvláště u zaměstnaných žen. V rozvoji socialistického životního způsobu bude hrát velkou úlohu přestavba oblasti kultury umělecké i fyzické.

Všechny problémy přestavby sociální sféry jsou těsně spjaty s přestavbou v oblasti politické, v oblasti vědy a techniky a ekonomiky. Půjde tu zvláště o rozvoj další účasti pracujících a občanů na všech formách řízení, o široký rozvoj sortimentu zvláště předmětů dlouhodobého užití a služeb, které značně zaostávají za rozvojem výroby.

Plnění generální linie strany — urychlování sociálně ekonomických procesů na základě přestavby společenského života povede k obnovení vysoké dynamiky sociálního rozvoje v širokém slova smyslu.

Vytyčené principy generální linie strany naznačují, že přestavba bude základem přechodu socialismu na kvalitativně vyšší stupeň intenzivního rozvoje, základem skutečné renesance socialismu.

Литература

- Fedorenko, N. — Rejmers, V.: *Sblížit ekonomiku a ekologické cíle*. Vesmír 1982.
- Gorbačov, M. S.: *Přestavba a nové myšlení pro naši zemi a pro celý svět*. Praha, Svoboda 1987.
- Gottwald, K.: *Zpráva o činnosti strany od VII. do IX. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1949.
- Horáková, J. — Kutta, F.: *Vznik a vývoj plánování společenských procesů v ČSSR*. Sociologický časopis 1985, č. 2.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociálně třídní struktura Československa, vývoj, data, srovnání*. Praha, Horizont 1978.
- Charvát, F.: *K vybraným aktuálním směřům dalšího uplatnění marxisticko-leninské sociologie*. Sociologický časopis 1984, č. 6.
- Kutta, F.: *Budování materiálně technické základny komunismu*. Praha, NPL 1962.
- Kutta, F.: *K prognóze plánování sociálních procesů*. Politická ekonomie 1986, č. 34.
- Kutta, F. i redakcionnyj sovět: *Teorija i praktika planirovanija i prognozirovanija socialnych processov v socialističeskich stranach*. Praha, ÚFS ČSAV 1987.
- Kutta, F.: *Problemy socialnoj i ekonomičeskoj prognostiki*. In: *Obščije principy upravlenija socialističeskoj ekonomikoj i osoběnosti jich priměnenija v otčělnych stranach*. Moskva, IEMSS AN SSSR 1972.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, Svoboda 1960.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 5. Praha, SNPL 1953.
- Marx, K.: *Kapitál*. Praha, SNPL 1953. Díl I.
- Marx, K.: *Kapitál III-2*. Praha, Svoboda 1956.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 1. Praha 1956.
- Marx, K.: *Grundrisse II*. Praha, SNPL 1953.
- Mesarovič, M. — Pestel, E.: *Meakind at the Turning Point*. New York 1944.
- Prognóza sociálního rozvoje ČSSR*. Soubor dílčích studií. Praha, ÚFS ČSAV 1987.
- Programy KSSS*. Praha, NPL 1962.
- Richta, R. a kol.: *Civilizace na rozcestí*. Praha, Svoboda 1966.
- Sanoy, A.: *Nulový růst*. Synopsis 1976, č. 6.
- Smirnov, G. J.: *Revolucionnaja suščnost' perestrojki*. Pravda 13. 3. 1987.
- Šolcová, M. a kol.: *Sociální politika KSČ*. Praha, Svoboda 1984.
- Weber, M.: *Essays in Sociology*. New York 1964.
- XIV. sjezd KSČ. Praha, Svoboda 1971.
- Vliv nových podmínek rozšířené reprodukce na progresivní změny v systému řízení společenských procesů*. Praha, ÚFS ČSAV 1984.

Резюме

Ф. Кутта: К проблематике социального развития и к задачам перестройки

В первой части автор рассматривает концепцию социального развития и его ресурсов. Помимо научно-технических и экономических ресурсов подчеркивается марксистское понимание истории как природно-общественного процесса. К. Маркс подчеркивал связь общественной производительности труда с природными условиями, И. В. Сталин отрицал существенное влияние природных условий на развитие производительных сил. Взгляд Сталина соответствовал периоду, когда человечество могло биосферу считать средой, не ограничивающей экономическое развитие. В наши дни для человека, «отчужденного природе» возможности этой среды исчерпаемы, он эксплуатирует таким образом землю и уничтожает свою среду, от которой он зависит. Решающим фактором социального развития являются свойства основного субъективного фактора общества. Современный характер развития науки, техники и связанного с этим субъективного фактора вызывает и современный революционный характер динамики общественной диалектики.

Вторая часть, посвященная экономической и социальной динамике ЧССР, содержит анализ изменений общественного развития на двух этапах. На первом этапе 1945—1960 гг. осуществились значительные революционные социалистические преобразования политической системы, управления общественными процессами, социально-классовой и экономической структуры и т. п. Несмотря на целый ряд противоречий, для развития этого этапа было характерно высокой динамикой общественного развития, в экономической области — в два — три раза более высокими темпами развития, чем в странах капиталистической системы, и в области социальной — в первую очередь, обширным улучшением здоровья жителей. Второй этап был помечен распадом третьего народнохозяйственного плана и первой реформой, отвергнувшей стремления заменить

централизованные административные формы управления управлением экономическим. В следующих реформах под влиянием ряда партийных постановлений множились попытки усовершенствования экономического механизма, которые, однако, сталкивались с чрезмерной централизацией, формализацией и бюрократизацией управленческой практики с обширной «грибницей» множющихся административных подразделений. Реформы отличались некомплексностью и преобладающим технологическим и экономическим детерминизмом, в значительной мере игнорирующим динамику факторов социальной и экологической сфер с последствиями, состоящими в отставании сферы услуг, с выразительным ухудшением окружающей среды и связанным с этим ухудшением здоровья населения. Потеря экономической и социальной динамики вместе с возрастанием идеологической диверсии вылилась в кризис шестидесятых годов, угрожающий ликвидацией социалистического строя.

Значительный позитивный перелом в общественном развитии осуществился в начале семидесятых годов в результате наступления нового партийного руководства, выдвинувшего программу консолидации по обеспечению целей четвертой пятилетки и создавшего предпосылки для выполнения пятой пятилетки, в которой произошло значительное оживление социально-экономической динамики. На основе роста производительности труда и национального дохода удалось выполнить масштабную социальную программу, однако, в ущерб эффективности производства, у которой произошел застой в результате сохранившегося экстенсивного роста. Это приводило к дальнейшей потере общественной динамики, в экономической сфере в результате снижения прироста чистого национального дохода с 31,5 % в пятой пятилетке до 7,4 % в седьмой пятилетке. Одновременно происходит возникновение и развитие «второй экономики», быстрое обесценивание окружающей среды, ухудшение здоровья населения, разрушение кадровых структур, снижение трудовой активности и т. п.

Потеря общественной динамики вызывает настоятельную необходимость революционной перестройки, ускорения социально-экономических процессов, что отразилось в генеральной линии, выдвинутой ХУП съездом КПС. Выполнение этой линии требует формирования программы всесторонней демократизации общественной жизни в борьбе против бюрократизма и на основе развития народного самоуправления, развития гласности, перестройки экономического механизма на основе углубления демократического централизма как в концепционных и стратегических функциях центра, так в низовых управляемых звеньях, перед которыми открывается возможность широкой творческой инициативы. Перестройка связана с переходом на двухступенчатую систему управления, на децентрализацию принятия решений и с повышением полномочий и ответственности органов территорий и предприятий. Развитие экономического механизма связано с совершенствованием социального механизма, обеспечивающего развитие популяции, социально-классовой структуры, социалистического воспитания, культуры и спорта, здоровья населения и т. п.

В заключение статьи выдвигаются определенные приоритеты, приводящие к обновлению и дальнейшему развитию социальной динамики, связанной с охраной и созданием окружающей среды, с развитием здоровья населения и с решением ряда проблем жилищного строительства, воспитания и образования, с продлением досуга и развитием образа жизни жителей, как интегрированной и интегрирующей функцией социального развития.

Summary

F. Kutta: On Social-development Problems and Tasks of Reconstruction

In its first part the paper deals with the conception of social development and its sources. Apart from scientific-technological and economic sources, stress is laid on the Marxist conception of history as a natural-social process. K. Marx emphasized the relation between the social productivity of labour and natural conditions, J. V. Stalin rejected the substantial impact of natural conditions on the development of productive forces. Stalin's view was in keeping with the era when mankind was at liberty to consider the biosphere as a milieu setting no limits to economic development. In our days, the capacity of this milieu is not inexhaustible for man alienated from nature: thus he is exploiting the land and destroying his environment on which he depends. The decisive factor of social development are the qualities of the principal subjective factor of society. The present character of the development of science, technology, and the subjective factor connected herewith also influences the contemporary revolutionary character of the dynamics of social dialectics.

The second part, devoted to the economic and social dynamics of Czechoslovakia, is concerned with the analysis of changes in social development in two stages. In the first stage (1945—1960) considerable revolutionary socialist transformations were taking place in the political system, in the control of social processes, in the social-class and economic structures, etc. Despite a great number of contradictions, the development within this stage was characterized by an intensive dynamics of social development: in the sphere of economy by 2—3 times higher development rates than was the case in countries of the capitalist system, and in the social sphere primarily by a substantial improvement in the health of the population. The second stage was marked by a disintegration of the third national-economic plan and by the first reform which denied the endeavours to replace centralized administrative forms of management by economic management. In the following reforms, many attempts were made in the wake of numerous Party resolutions to improve the economic mechanism, but they were striking against excessive centralization, formalization and bureaucratization of managerial practice with an extensive "hot-bed" of multiplying administrative units. The reforms were characterized by a lack of complexity and a prevalent technological and economic determinism ignoring, to a considerable extent, the development of factors of the social and ecological sphere. This conduced to the backwardness of the sphere of services, to a marked deterioration of the living environment and of the health of the population connected herewith. The loss of economic and social dynamics, hand in hand with the growing ideological diversion, resulted in the crisis of the sixties which threatened with the liquidation of the socialist order.

A marked positive turn in social development occurred in the early seventies in consequence of the nomination of a new Party leadership. This set the consolidation programme for securing the goals of the fourth five-year plan, and created pre-conditions for the fulfilment of the fifth five-year plan in the course of which a marked revival of socio-economic dynamics took place. On the basis of the growth of the productivity of work and of the national income, the demanding social programme could successfully be fulfilled — of course to the detriment of the effectiveness of production in consequence of the surviving extensive growth. This was conducive to a further loss of social dynamics, in the economic sphere by the reduced growth of the net national income from 31.5% in the fifth five-year plan to 7.4% in the seventh five-year plan. At the same time we can witness the rise and development of the "second economy", a rapid impairment of the living environment, the deterioration of the population's health, the destruction of personnel structures, the decline in working activity, etc.

The loss of social dynamics urgently calls for a revolutionary reconstruction, for an acceleration of socio-economic processes. This is reflected in the general line set by the 17th Congress of the Communist Party of Czechoslovakia. The realization of this line necessitates the elaboration of a programme of an extensive democratization of social life in the struggle against bureaucratism and on the basis of the development of the people's self-government; the development of "glasnost"; the reconstruction of the economic mechanism based on the intensification of democratic centralism in the conceptual and strategic functions of the centre as well as in the lower controlled organs for whom the possibility of a broad creative initiative is opening. The reconstruction is connected with the transition to a two-stage system of management with the decentralization of decision-making, and with an enhancement of power and responsibility on the part of the organs of territorial units and enterprises. The development of the economic mechanism is connected with the improvement of the social mechanism which secures the development of the population, the social-class structure, socialist education, culture and sports, the health condition of the population, etc.

In conclusion the paper points out certain priorities leading to the revival and further development of social dynamics in connection with environment conservation and planning, with the development of the health of the population and the solution of a number of problems arising in housing construction, education and culture, with the growth of the amount of leisure and the development of the way of life of the population as an integrated and integrating goal function of social development.

Vedle charakteru práce je pro postavení člověka v pracovním procesu objektivně rozhodující *obsah práce*. Jestliže v prvních letech budování základů socialistické společnosti v Československu se výrazně proměňovala nejjobecnější rovina vztahu člověka a práce — společensko-ekonomické vztahy ve výrobním procesu, rozvíjela se a prohlubovala socialistická společenská dělba práce — výraznými změnami tedy procházel charakter práce v širším slova smyslu, pak od druhé poloviny šedesátých let se s postupujícím vědeckotechnickým rozvojem začaly odehrávat zásadnější změny v obsahu práce.

V našem pojetí je obsah práce druhou rovinou vztahu člověka a práce a je charakterizován bezprostředními technickými, technologickými a sociálními podmínkami práce, danými především stupněm rozvoje výrobních sil a dělby práce. Obsah práce tedy vypovídá o vztahu člověka a materiálně předmětných a organizačních rysů práce.

Nové úkoly, které jsou spojeny s procesy urychlování sociálního a ekonomického rozvoje naší společnosti, souvisí ve značné míře zvláště s proměnami obsahu práce. „Jde zároveň o to, aby se prosazovaly progresivní změny ve společenské dělbě práce, které budou měnit nejen povahu lidské činnosti, ale i člověka samého. Souhrn těchto proměn je předpokladem toho, aby se urychloval proces stírání rozdílů mezi třídami a sociálními skupinami, aby docházelo k dalšímu sblížování fyzické a duševní práce“ [Dokumenty 1986].

S realizací speciálních programů technické přestavby práce by se tak měl postupně snižovat zejména podíl práce monotónní a práce fyzicky namáhavé, se změnami v organizaci práce bude souviset nové kombinování pracovních funkcí. Změny v obsahu práce, k nimž by mělo dojít do roku 2000 a dále, budou podstatně hlubšího charakteru a budou se týkat širší části všech profesních skupin mládeže, než tomu bylo například v sedmdesátých letech a počátkem let osmdesátých, kdy tempo vědeckotechnického rozvoje bylo pomalejší a kdy se diferenciací předěl mezi fyzickou a duševní prací nezmenšoval tak, jak se původně předpokládalo. V obsahu práce současné pracující mládeže však můžeme již dnes vystopovat prvky budoucího obsahu práce. Lze tak učinit na základě rozborů současné sociální, profesní, vzdělanostní a věkové diferenciace v obsahu práce mladé generace, provedených pomocí faktorových analýz mnohopoložkových baterií vlastností práce(1).

Základní faktory obsahu práce současné mládeže

V polovině osmdesátých let nacházíme v obsahu práce ekonomicky aktivní mládeže pět základních faktorů charakterizujících současnou rovinu vztahu člověka a práce. Každý z nich nebo jeden ve spojení s dalšími charakterizují pracovní činnost jednotlivých sociálních a profesních skupin. Míra zastoupení těchto faktorů se v populaci mládeže a v dospělé populaci liší.

(1) V dalším textu vycházíme z faktorových analýz zpracovaných na základě dat z celostátního šetření *Třídí a sociální struktura ČSSR 1984*, které realizoval ÚFS ČSAV ve spolupráci s FSÚ ČSSR. Do faktorové analýzy vstoupilo dvacet tři položek — vlastností, charakterizujících současnou práci mládeže na základě subjektivních výpovědí respondentů. Faktorová analýza byla spočtena pomocí programu SPSS-X.

- I. Rozvojové aspekty práce
- II. Matematizace a kybernetizace práce
- III. Technické rysy práce a řemeslná zručnost
- IV. Řídící a sociální rysy práce
- V. Fyzické aspekty práce

- I. Rozvojové aspekty práce
- II. Technické rysy práce a řemeslná zručnost
- III. Matematizace a kybernetizace práce
- IV. Fyzické aspekty práce
- V. Řídící a sociální rysy práce

U pracující mládeže jako celku tedy na jednom pólu obsahu práce identifikujeme na základě faktorové analýzy tzv. rozvojové aspekty práce (podrobněji viz dále), na druhém pólu fyzické aspekty práce, tedy dva krajní faktory charakterizující obsah práce současné mládeže. Je zřejmé, že další faktory, především „matematizace a kybernetizace práce“ (již dnes se začíná v práci mladé generace výrazněji prosazovat) a „řídící a sociální aspekty práce“ budou stále více charakterizovat práci nastupujících generací.

Ukažme si detailněji, co je obsahem jednotlivých faktorů (které vlastnosti práce je charakterizují), a s kterými sociálními skupinami jsou tyto faktory obsahu práce spojeny především:

I. Rozvojové aspekty práce

Tento první faktor je charakterizován především takovými vlastnostmi práce, jako jsou tvořivost, rozmanitost, požadavky na nápaditost a hledání nových postupů, požadavky na zvyšování kvalifikace, samostatnost rozhodování a vyšší míra využití profesních schopností. I když se první faktor prosazuje v obsahu práce mládeže nejvíce, neznámá to, že je tomu tak u všech profesních a sociálních skupin stejně. Naopak se ukazuje, že u některých skupin mládeže absentuje dosti výrazně (např. u části mladých dělníků s úplným středním vzděláním, dále v práci mladých techniků apod.), neboť stávající zapojení mládeže v pracovním procesu, jak se zdá, nevyžaduje často velkou míru tvůrčího přístupu, neklade nároky na soustavné zvyšování kvalifikace, na samostatnost rozhodování, na iniciativu. Řada objektivních, ale i subjektivních bariér (např. postoje starších pracovníků, nezáměr vedení apod.) také tlumí rozvíjení nápadů a hledání nových postupů, které by chtěli mladí pracovníci uplatnit.

Ukazuje-li se tedy, že „rozvojové aspekty práce“ jsou s prací mládeže spojeny poměrně široce, neznámá to, že to platí o většině pracující mládeže. Výsledky analýz ukazují, že jednotlivé rysy budoucího obsahu práce se prosazují zatím jen u menší části mládeže (faktor „rozvojové aspekty práce“ zhruba u 35 % pracující mládeže).

II. Matematizace a kybernetizace

Faktor je charakterizován v obsahu práce těmito vlastnostmi: čtení složitých diagramů, výstupů z počítače, programování na samočinném počítači, vytváření programů pro stroje a zařízení, sledování přístrojů a vyhodnocování jejich údajů.

Ve srovnání se sedmdesátými lety začíná pronikat do obsahu práce stále zřetelněji a jeho nejtypičtější nositelem jsou právě některé profesní skupiny pracující mládeže, například vysoce kvalifikovaní dělníci v profesích seřizovačů a údržbářů (práce kvalifikovaných dělníků na plně automatizovaných strojích a zařízeních), technici v předvýrobních etapách a odborní pracovníci

výzkumu a vývoje. Ukazuje se, že v obsahu práce tento faktor silně souvisí s faktorem I. „rozvojové aspekty práce“. *Spojuje se v něm duševní práce v bezprostřední výrobě a duševní práce v přípravných etapách výroby.*

Lze předpokládat, že tento faktor obsahu práce bude pronikat do práce mládeže stále zřetelněji (ale nejen do její práce) a bude postupně spojován s širším okruhem profesí.

III. *Technické rysy práce a řemeslná zručnost*

Faktor je charakterizován zacházením se složitými stroji a přístroji, „nalézáním chyb“ (prováděním diagnostiky), uplatňováním technické představivosti, přesnosti, šikovnosti rukou a prstů.

Tento faktor obsahu práce charakterizuje technické stránky práce a váže se na práci širší části ekonomicky aktivních. *Za první* — na profesní skupiny dělníků — především dělníků vyučených a dělníků s maturitou, dělníků zpracovatelů v průmyslových odvětvích, *za druhé* — na práci techniků, odborných pracovníků školství, zdravotnictví apod., na jeho základě se tedy vyděluje skupina technické inteligence. Současně charakterizuje i obsah práce některých profesí družstevních rolníků — především duševních profesí mladých družstevních rolníků (technické rysy práce). Nositelem tohoto obsahu práce, a to je zajímavé, je mimo jiné i mládež, která v pracovní činnosti usiluje o to, dostat se na špičkovou úroveň ve svém oboru.

IV. *Řídící a sociální aspekty práce*

Faktor je v obsahu práce charakterizován těmito vlastnostmi: nároky na formulování myšlenek, na verbální projev, organizování práce druhých a její hodnocení, smysl pro politické důsledky určitých jevů a činností, umění jednat s lidmi.

Charakterizuje tedy práci, která kromě odborné stránky obsahuje i tzv. sociální kompetenci (rozsah působnosti, organizování apod.). Charakterizuje především obsah *práce sociální skupiny inteligence*, tedy skupiny s úplným středním a vysokoškolským vzděláním, práci profesí technických pracovníků, odborných pracovníků ve správě a řízení, tvůrčích pracovníků vědy a výzkumů, víceméně práci duševní. Zároveň ale již v současné době je tento faktor částečně zastoupen *v práci některých profesních skupin dělnické třídy*, především charakterizuje rysy obsahu práce části mladých dělníků s úplným středním vzděláním.

Podobně jako faktor II. „matematizace a kybernetizace“ silně souvisí s rozšířením faktoru I. „rozvojové aspekty práce“.

V. *Fyzické aspekty práce*

Faktor charakterizuje práci, která vyžaduje fyzickou sílu a odolnost (vynakládání svalové námahy). Stojí v kontrapozici k faktoru II. „matematizace a kybernetizace“ a na rozdíl od ostatních faktorů obsahu práce v podstatě nesouvisí s faktorem I. „rozvojové aspekty práce“. Charakterizuje obsah práce podstatné části dnešní dělnické mládeže i mládeže pracující v zemědělství. Je však rovněž významnou *součástí obsahu práce značné části vysoce kvalifikovaných dělníků*, u nichž však na druhé straně nacházíme i významně zastoupené technické rysy a spojení s kybernetizací a matematizací.

V současné etapě se v práci kvalifikovaných dělníků *spojují*: za první — budoucí vlastnosti, tedy nové tendence obsahu práce, pronikají s postupujícím vědeckotechnickým rozvojem a rozvíjejí se (byť zatím pomalým tempem) v souladu s potřebami intenzifikace; za druhé — současné vlastnosti obsahu práce se spojují s rezidui minulého, ale mnohdy i dnešního vývoje materiálně technické základny (zastaralý strojový park, nedokonalost strojů a zařízení a

s tím související stále značný podíl fyzicky namáhavé práce, nízká intenzita práce apod.).

Jaké žádoucí trendy je nutno v tomto směru podporovat a rozvíjet? Již dnes je zřejmé, že hlavní význam postupné elektronizace a kybernetizace výrobního procesu a širšího uplatňování automatizace spočívá v zužování diferenčního předělu mezi fyzickou a duševní prací, v růstu potřeby práce vysoce kvalifikované na úkor práce nízkokvalifikované. Současná tendence jistě intelektualizace manuální práce a potřeba spojení této práce s prací duševní je patrná z průniku faktorů technické rysy práce, matematizace a kybernetizace práce a fyzické aspekty práce v obsahu práce některých dělnických profesí a skupin.

Na druhé straně již dnes mnohé výzkumy ukazují, že proces likvidace fyzické práce a její nahrazování prací částečně či plně automatizovanou není v řadě dělnických profesí procesem bezproblémovým. Naopak, zvýšené nároky a požadavky na neustálou pozornost a soustředění, pracovní odpovědnost, pohotovost aj. negativně působí na psychiku člověka (viz např. zvyšující se výskyt psychosomatických poruch u dělníků pracujících v plně automatizovaných provozech apod.) [Havlová 1984].

Jak se bude vliv jednotlivých faktorů obsahu práce uplatňovat v perspektivě 15–25 let?

Vycházíme z předpokladu, že budou postupně, během 10–15 let realizovány přijaté komplexní programy elektronizace československého národního hospodářství, jejichž základním cílem je urychlení rozvoje elektronizace v rozhodujících odvětvích národního hospodářství a dosažení výraznějšího růstu produktivity práce, technicko-ekonomické úrovně výroby, vyššího zhodnocení surovin, energie a materiálů [Hlavní 1986]. V rámci přijatých programů dochází mimo jiné k vyčlenění automatizace inženýrských prací (zejména automatizaci předvýrobních etap), včetně jejich vazby na přímé řízení výroby. Ve strojírenství půjde v nejbližším období zejména o vyřešení a zavedení systémů automatizovaného konstruování, technologické přípravy výroby, řešení na principech skupinové technologie; ve vybraných provozech výrobních oborů budou dále vybudovány a uvedeny do výroby poloprovozní integrované systémy přímého řízení výroby.

Uvedené záměry v oblasti technické přestavby práce výrazně ovlivní stávající strukturu obsahu práce. Předpokládáme, že v obsahu práce dojde k podstatnému zvýšení podílu složitější práce, k rozšíření podílu tvořivých, rozvojových prvků práce (tzn. zvýšení nároků a požadavků na nápaditost a hledání nových postupů, na samostatnost rozhodování, na soustavné zvyšování kvalifikace apod.). Řízení a kontrola výrobních programů, která bude stále více spojována s programováním výrobních procesů, povede k podstatnému rozšíření faktoru „matematizace a kybernetizace práce“ v obsahu práce u stále většího počtu profesí. Totéž platí i o faktoru „technické rysy práce“. Bude se rozšiřovat podíl pracovních činností vyžadujících zacházení se složitými přístroji a zařízeními.

Na druhé straně předpokládáme, jak již bylo řečeno, že se sníží na minimum podíl běžné ruční práce ve výrobě, především práce tzv. manipulační, práce fyzicky namáhavé a rozvoj robotizace bude likvidovat potřebu pracovních sil zejména na rizikových pracovních místech. Proces robotizace a kybernetizace by však neměl potlačovat tzv. řemeslnost části dělnické práce charakteristické šikovností rukou a prstů, dovedností a zručností.

Důsledky technických změn pro práci mladé generace

K proměnám obsahu práce dochází mimo jiné v závislosti na změnách tech-

nizace práce, na zavádění složitých technických zařízení a strojů do výrobního procesu. Tím se také mění struktura nejen dělnické práce, ale i práce technicko-hospodářských pracovníků. Ve srovnání s koncem sedmdesátých let se v polovině osmdesátých let u nás postupně zvyšují (i když poněkud pomalým tempem) podíly pracovníků dělnických profesí spojených především s komplexní mechanizací výroby a s částečnou i úplnou automatizací.

Trendy, které byly založeny v posledních zhruba 15ti letech v oblasti technizace práce, se pozitivně rozvíjejí; v souladu s potřebami intenzifikace je však třeba tyto procesy stále prohlubovat a zvyšovat jejich dynamiku.

Ukazuje se, že v období posledních let dochází k postupným změnám v obsahu práce v závislosti na její technizaci(2). Jde zejména o práci mladých techniků (7 0/0 jich v průmyslových odvětvích pracuje na plně automatizovaných strojích) a dělníků zpracovatelů (především seřizovači a údržbáři) — 4,3 0/0 pracují na plně automatizovaných strojích. Na těchto pracovních místech začínají také více pracovat mladé ženy v profesích techniků i dělníků s vyšší kvalifikací, na druhé straně však mladé ženy pracují výrazně častěji než muži na takových pracovních místech, která vyžadují pouze ruční práci bez trvalého použití strojů.

Jedním z předpokladů přechodu na intenzivní faktory sociálního a ekonomického rozvoje je urychlené zavádění nových strojů a zařízení a nových technologií do výrobního procesu. Jak tyto změny zasahují v současné době pracovní činnost mladé generace? Ukazuje se, že například v ČSSR se v letech 1982—1985 technologické změny znamenající změnu v obsahu práce týkaly zhruba 15 0/0 mládeže(3).

Tempo zavádění technologických a technických inovací je podle našich výzkumů diferencováno podle odvětví — nejvíce změn se zatím realizuje v odvětvích zpracovatelského průmyslu (potravinářský, textilní, kožedělný, polygrafický atd.) (cca u 20 0/0 pracující mládeže), v průmyslu paliv, energetiky a hutnictví (cca u 18 0/0) a ve strojírenství a elektrotechnickém průmyslu (zhruba

Tabulka 1. Technizace práce v průmyslu ČSSR u pracující mládeže a ostatních

Typ práce	Mládež 16—30 let		Pracující ve věku 35—54 let	
	průmysl celkem	z toho: strojírenství, elektrotechnika	průmysl celkem	z toho: strojírenství, elektrotechnika
Ruční práce (bez trvalého použití strojů)	40,8	45,5	43,2	43,3
Práce na částečně mechanizovaném stroji (zařízení)	6,6	5,8	8,5	8,3
Práce na plně mechanizovaném stroji (zařízení)	32,3	28,1	30,7	32,2
Práce na částečně automatizovaném stroji (zařízení)	16,9	18,1	13,8	13,1
Práce na plně automatizovaném stroji (zařízení)	3,4	2,5	3,8	3,1
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Celostátní šetření *Třídní a sociální struktura ČSSR 1984*. ÚFS ČSAV, FSÚ ČSSR.

(2) Technickou úroveň pracovního místa, úroveň technizace práce, jsme v řadě sociologických výzkumů celostátního charakteru zachycovali ve škále podle *Jednotného třídění základních prostředků* (viz vyhláška FSÚ č. 95/1976 Sb. ze dne 25. 5. 1976).

u 15 % pracující mládeže). Výrazné změny se odehrávají i mimo oblast výroby. Jenom ve službách došlo k technické či technologické změně na pracovním místě u 13 % mládeže.

Bezprostředně se tyto změny dotýkají jak práce fyzické, tak práce duševní, i když dosavadní tendence zatím naznačují pomalejší tempo ve změnách v oblasti fyzické práce. Jinými slovy, zavedení inovace se v oblasti fyzické práce zatím výrazněji neprojevuje ve změně způsobu práce, ve změně jejího charakteru.

Co s sebou technické či technologické změny přináší? Po inovaci pocítuje mládež zejména následující změny: vyšší odpovědnost a psychickou náročnost práce, zlepšení pracovních podmínek a pokles fyzické namáhavosti práce. Jako další uvádí zlepšení kvality výroby a jejího řízení i když ne tak výrazně jako předchozí skutečnosti.

Je zřejmé, že další rozvoj a zavádění technických změn do praxe se stane ekonomickou nutností. Spolu s tím se bude postupně zvyšovat poptávka po vysoce kvalifikovaných dělnících, i když dosti diferencovaně podle oborů a odvětví. Měla by růst hlavně v hutnictví (v závislosti na přechodu na nové technologie výroby), v elektrotechnice a strojírenství, podstatně méně pak v odvětvích chemického průmyslu, v zemědělství, v potravinářském, textilním a konfekčním průmyslu.

Závěrem

V závislosti na stávajících ekonomických limitech se zatím pomaleji prosazovaly speciální programy technické přestavby práce založené na zavádění nových technologií a techniky do výrobního procesu. Změny v charakteru a obsahu práce se proto dosud, oproti původním předpokladům, realizují pomalu. Vycházíme-li z optimální varianty dalšího možného vývoje v oblasti techniky a jejího zavádění do výrobního procesu u nás (tzn. za předpokladu širokého použití robotů a manipulátorů a za předpokladu zvýšeného importu alespoň části nové technologie a techniky do rozvojových odvětví), pak by se měly postupně snižovat požadavky na málo kvalifikovanou práci a měl by se snižovat i podíl práce fyzicky namáhavé a monotónní. Tento proces bude mít dlouhodobější charakter a navíc bude značně diferencován podle odvětví i profesí.

V charakteru a obsahu práce nastupujících generací by se měl tedy — za předpokladu širšího pronikání elektronizace a kybernetizace do pracovního procesu a s tím souvisejícího výrazného rozšíření automatizované výroby — stále více zmenšovat předěl mezi fyzickou a duševní prací. Tento proces však bude probíhat, vzhledem k soudobým trendům, postupně, a to především ve dvou směrech — snižováním masy práce čistě fyzické a rozšiřováním podílu práce částečně fyzické s duševními prvky, přeměnami práce částečně fyzické a převážně duševní v práci duševní (zejména ve strojírenství).

Jak již bylo řečeno, důležitým subjektem tohoto procesu by se měla stát mladá generace, která má výrazně pozitivní postoj k nové technice a zároveň disponuje vyšším vzdělanostním potenciálem.

Literatura

- Dokumenty XVII. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1986.
Filipcová, B. a kol.: *Změny v podmínkách života v ČSSR a utváření socialistického způsobu života. I. díl*. Praha, ÚFS ČSAV 1979.

- (3) Vycházíme dále z dat těchto celostátních výzkumů:
a) *Úloha mládeže v procesech intenzifikace*. ÚFS ČSAV 1986.
b) *Třídní a sociální struktura ČSSR 1984*. ÚFS ČSAV, FSÚ ČSSR.

- Havlová, J.: *Sociální aspekty přechodu od mechanizované k automatizované výrobě*. Praha, VUSTE 1984.
- Hlavní směry hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1986—1990 a výhled do roku 2000*. Hospodářské noviny 1986, č. 15.
- Hodnotenie a utváranie obsahu práce robotníckych profesií*. Bratislava, VÚSRP 1985.
- Hudeček, J.: *Vztah mládeže k technice a důsledky technických změn pro její práci*. In: Filozofické a metodologické otázky soudobé techniky a technologie. II. díl. Praha, ÚFS ČSAV 1987.
- Prognóza sociálního vývoje mládeže*. Praha, oddělení výzkumu mládeže ÚFS ČSAV 1987.
- Prognóza vývoje v oblasti práce*. Bratislava, VÚSRP 1987.
- Vláčil, J.: *Sociologie práce a její význam pro sociální prognózu*. Sociologický časopis 1987, č. 6.

Резюме

Я. Гудечек: Молодежь — труд и его метаморфозы

Статья анализирует современные тенденции по содержанию труда трудящейся молодежи. На основе данных общегосударственных исследований автор с помощью факторного анализа идентифицирует пять основных факторов, утверждающихся в содержании труда разных социальных и профессиональных групп молодежи и пытается дать прогноз дальнейшего развития содержания труда. К основным факторам современного содержания труда молодежи относятся: аспекты развития в области труда, математизация и кибернетизация, технические черты труда, управленческие и социальные черты труда и физические аспекты труда. Каждый из этих факторов труда молодежи в настоящее время, относительно их распространения, утверждается по-разному. С одной стороны содержания труда были идентифицированы т. наз. аспекты развития в области труда (например, творчество, самостоятельность, возможность использования способностей, необходимость повышения квалификации, инициативность), с другой стороны — физические аспекты труда, следовательно, два крайних фактора, характеризующие современные тенденции в содержании труда.

Метаморфозы в содержании труда происходят, в первую очередь, в зависимости от изменений технизации труда. При предпосылке более широкого проникновения электронизации и кибернетизации в трудовой процесс будет все уменьшаться различие между физическим и умственным трудом, будет повышаться потребность в квалифицированном труде и т. п. Этот процесс, однако, носит долгосрочный характер и, помимо этого, будет весьма дифференцированным согласно отраслям и профессиям. Указывается, что будущие свойства содержания труда появляются в труде молодежи уже в наши дни.

Summary

J. Hudeček: Youth — Work and Its Transformations

The paper analyzes contemporary tendencies in the content of work of working youth. On the basis of data obtained from nation-wide researches, five major factors asserting themselves in the content of work performed by various social and professional groups of youth are identified with the help of factor analysis, and a prognosis of further developments in the content of work is attempted. The main factors of the contemporary content of the young people's work involve developmental aspects of work, mathematization and cybernetization, technical features of work, managerial and social features of work, and physical aspects of work. Considering their distribution, each of these factors asserts itself in the work of today's young people in a different way. On one pole of the content of work the so-called developmental aspects of work have been identified — e.g. creativity, independence, possibility of making the most of one's abilities, necessity of raising one's qualification, initiative; on the other pole physical aspects of work can be found. These are two extreme factors characterizing present-day tendencies in the content of work.

Transformations in the content of work take place primarily in dependence on changes in the technization of labour. On the assumption that electronization and cybernetization will penetrate more extensively into the working process, the dividing line between manual work and brainwork will continue to recede, the need for qualified work will be on the rise, etc. However, this process has a more long-term character, and will moreover be considerably differentiated according to branches and professions. The future qualities of the content of work are evidently coming to light in the work of youth already in our days.

**Obecný model základních souvislostí
v péči organizace o pracovníky jako
východisko pro normování sociální
vybavenosti podniků**

IGOR TOMĚŠ

Technickoekonomický výzkumný
ústav hutního průmyslu,
Praha

Z dokumentů týkajících se urychlení sociálně ekonomického rozvoje a přestavby hospodářského mechanismu je patrné, že hospodářské změny mohou a pravděpodobně i budou mít vážné důsledky pro úkoly a praxi sociální politiky v hospodářských organizacích. V oblasti sociálního řízení se počítá s osamostatněním organizací. To povede ke změně způsobu řízení sociálních oblastí i ke změně obsahu řízení. Organizace by měly výrazněji preferovat personální a sociální činnosti, aby si zajistily podmínky pro vytvoření takových pracovních kolektivů, které by byly schopné reagovat na nadcházející změny a na plnění výrobních a jiných úkolů. Očekává se i změna v postavení, struktuře a obsahu plánů kádrového, personálního a sociálního rozvoje, jejichž praxe v 6. a 7. pětiletce byla předmětem kritiky. Chyběly jim objektivní základy pro formulace cílů a důsledná vazba na ostatní části podnikových plánů. K odstranění tohoto nedostatku byly ve výzkumu(1) vyvinuty postupy objektivizace sociálně ekonomického obsahu sociálních plánů, zejména sociálně ekonomických potřeb a jejich vazeb na ostatní části plánu, stručně označené jako normativy sociální vybavenosti organizací. Tyto postupy byly v literatuře popsány. V tomto článku chceme čtenáře seznámit se základními výsledky výzkumu, které mají obecnější platnost a mohou posloužit jako východiska objektivizace sociálně ekonomické části podnikových sociálních analýz.

Normativy sociální vybavenosti mají tři objektivizační základní funkce v systému programování a plánování kádrově personálního a sociálního rozvoje organizací:

- poznávací
- určovací
- hodnotící.

Poznávací funkce uplatní organizace při analytických činnostech v přípravné fázi programování a plánování a při přípravě variant řešení pro rozhodnutí decizní sféry. Na úrovni generálních ředitelství umožní použití normativů — základním srovnáním mezi reálnou hladinou sociální služby a příslušným normativem — zjistit výši vybavenosti podniků a této skutečnosti využít při rozpisu plánu. Na úrovni podniků (závodů) normativ umožní jednoduchým srovnáním kvantitativních stránek sociálních jevů a procesů zjistit dostatečnost jejich rozsahu.

Určovací funkce uplatní organizace při formulaci realizačních opatření. Pomocí realizačních normativů lze stanovit potřebné prostředky pro jejich splnění. Lze stanovit i potřebný meziroční přírůstek k dosažení cílů.

(1) Výzkum možnosti normování sociální vybavenosti organizací byl objednan Radou ekonomického výzkumu na doporučení federálních ministerstev práce a sociálních věcí a hutnictví a těžkého strojírenství v roce 1978 a byl ukončen v roce 1985.

Hodnotící funkce normativů spočívá v porovnání skutečných nákladů a vynaložených prostředků a úsilí s normovanými hodnotami a ukazuje, zda si organizace počínaly efektivně a přispěly k intenzifikaci sociálních procesů.

Zavedení normativů sociální vybavenosti umožňuje decentralizovat plánování sociálního rozvoje — resort bude i nadále zajímat, jak jsou plněny normativy sociální vybavenosti a proč nejsou plněny v jednotlivých podnicích. Umožňuje také zkvalitnit automatizovaný systém informací a získat tak hodnotnější podklady pro řízení sociálních procesů.

Mají-li být reálné a realistické, musí normativy sociální vybavenosti respektovat:

- (a) dosaženou hladinu sociální vybavenosti v konkrétních podnicích a ekonomickou náročnost jejího provozu,
- (b) sociálně ekonomický prostor pro jejich rozvoj v daných časových horizontech a ekonomických mantinelech,
- (c) hladinu saturace či nasycení sociálně ekonomických potřeb v konkrétních podnicích.

K zabezpečení těchto požadavků slouží modelovací technika. Dlouhodobým výzkumem a experimentálním ověřením na úrovni podnikové, VHH a jednoho celého resortu jsme prokázali existenci základních souvislostí v sociální vybavenosti podniku, které se musí při konstrukci modelů respektovat.

Model péče organizace dává dvě z potřebných východisek pro tvorbu normativů sociální vybavenosti; to stanoví dosaženou standardní hladinu péče organizací, vyjádřenou lineární rovnicí, a standardní dosaženou dynamikou v jejím rozvoji, vyjádřenou variačním koeficientem (standardizovaná odchylka lepších organizací). Při tvorbě normativů sociální vybavenosti se k těmto informacím musí přiřadit ještě informace o cílech sociálního rozvoje pro uvažovaný časový horizont a o míře uspokojení plánované sociální potřeby.

Pojetí péče organizace o pracovníky

Materiálně technickou základnou sociálního rozvoje organizací v pojetí současných dokumentů k programování a plánování kádrové přípravy, personálního a sociálního rozvoje je soubor zařízení sociální vybavenosti, jež se v zákoníku práce souhrnně označuje jako péče organizace o pracovníky.

Podle zákoníku práce tento soubor zahrnuje zařízení umožňující:

- a) závodní stravování ve všech směnách,
- b) řádné ubytování pracovníků,
- c) co nejúčelnější využití volného času pracovníků a jejich rodinných příslušníků (zařízení kulturní, tělovýchovná, sportovní a turistická a závodní zotavovny),
- (d) péči o kvalifikaci pracovníků a o jejich další vzdělávání,
- (e) získání kvalifikace zaškolením,
- (f) bezpečnou úschovu svršků a osobních předmětů.

Kromě toho se podle jiných předpisů k péči o pracovníky dále přiřazují zařízení:

- (a) závodního zdravotnictví,
- (b) bezpečnosti a ochrany zdraví při práci,
- (c) hygieny práce.

Typologie péče o pracovníky

Rozsah právních povinností jednotlivých organizací při zabezpečování péče o pracovníky je odstupňován podle velikosti organizací, charakteru výroby a rizikovitosti práce. Tato typologická kritéria platí jen pro kategorizaci sociální

Tabulka 1. Typologie péče o pracovníky průmyslových organizací podle velikosti a soustředěnosti pracovních kolektivů

Průmyslové organizace (podniky)	Pracoviště v organizaci konstantní		Mobilní (montážní atd.)
	Míra soustředěnosti pracovníků 67 % a více v hlavním závodě	rozptýlené ve více místně odloučených závodech	
Nad 5000 pracovníků	TYP A	TYP B	TYP E
1000 – 5000 pracovníků	TYP B	TYP C (nebo D)	popř. kombinovaný s jiným typem
Do 1000 pracovníků	TYP C	TYP D	A až D

vybavenosti organizací a byla v této souvislosti výzkumem (shlukovou analýzou) plně potvrzena.

Jsou podstatné rozdíly v péči o pracovníky v organizacích průmyslové výroby, zemědělské výroby, paliv a energetiky, dopravních, obchodních služeb atd. Model péče o pracovníky je nutné vytvořit pro každou kategorii organizací zvlášť. V tomto článku se omezujeme pouze na organizace průmyslové povahy.

Průmyslové organizace se mimo jiné typově liší svou sociální vybaveností, a to podle těchto základních kritérií:

- podle velikosti měřené počtem pracovníků nebo množstvím mzdových prostředků;
- podle míry soustředěnosti pracovišť a pracovníků do jednoho sídla organizace;
- podle podílu nestálých pracovišť v organizaci (montážní apod.).

Tato kritéria byla prokázána analýzou hlavní komponenty.

Na model péče organizace působí i další faktory (zjištěné sociologickými průzkumy) exogenní povahy, jako například velikost sídla organizace, počet cizích organizací v sídle organizace, charakter ekologického zázemí, občanská vybavenost v sídle organizace, charakter oboru průmyslové činnosti atd., a faktory endogenní povahy, jako například stáří a zdravotní stav pracovního kolektivu, jeho profesní a kvalifikační struktura, stabilita, míra feminizace atd. Míru vlivu těchto faktorů se z dostupné údajové základny státní statistiky nepodařilo průkazně určit. Proto vytvořená typologie s nimi nepočítá a je v tomto směru ochuzena a zjednodušena.

Kritériální charakteristiky jednotlivých typů byly zjištěny empirickým výzkumem. Při jejich následném hodnocení byla formulována pracovní hypotéza, že tyto hranice odpovídají míře právní odpovědnosti organizací zajišťovat péči o pracovníky. Přitom se zjistilo, že rozhodující je počet pracovníků „za jednou branou“: proto velké, ale územně rozptýlené organizace se chovají jako soubor středních organizací. Hranice 2/3 soustředění (67 %) byla zjištěna empiricky a není rigorózní; musí být pro jednotlivé případy ověřena.

Typové rozdíly vyplývají z různého rozsahu povinností, které zákon ukládá organizacím podle počtu pracovníků, a z různých možností organizací pečovat o své pracovníky, vyplývajících z velikosti disponibilních prostředků a míry „duplicitních“ zařízení. Čím je pracovní kolektiv v odloučených závodech rozptýlenější, tím vícekrát musí organizace zabezpečovat základní sociální vybavenost s malokapacitními (a tedy méně efektivními) parametry (pro každý kolektiv „za jednou branou“).

Typové rozdíly se v modelu péče organizace o pracovníky prosazují především ve velikosti odchylek od vypočtené funkce, charakterizujících jednotlivé statisticky významné závislosti. Platí, že čím větší je rozptýlenost pracovišť a pracovníků mimo sídlo organizace, tím více se organizace přibližují ke spodní (minusové) hranici směrodatné odchylky, a naopak. Montážní organizace s mobilními pracovišti se zpravidla chovají atypicky ve vztahu ke zjištěným závislostem.

Základní determinanty

Pro stanovení obecného modelu globálního rozsahu péče průmyslové organizace o pracovníky jsou základními determinantami

- a) počet pracovníků,
- b) celkové mzdové prostředky.

Počet potřebných pracovníků je determinován objektivně jednak rozsahem, strukturou a charakterem výroby (očekávaný výsledný efekt), jednak používanou (nebo disponibilní) technikou a technologií, kvalitou, strukturou a charakterem používaných surovin, paliv a energie a zpracovávaných materiálů.

Charakter spojení člověka a techniky v technologickém procesu k dosažení očekávané výroby ovlivňuje i povahu a strukturu péče organizací o pracovníky. Proto při modelování základních souvislostí péče o pracovníky je žádoucí respektovat požadavek homogenity souboru podmínek, pro něž je výsledný model platný. Je například neužitečné vytvářet jediný model péče organizací platný pro průmysl, dopravu, obchod, služby atd. Je nanejvýše užitečné respektovat i rozdíly mezi základními průmyslovými odvětvími (těžké strojírenství, spotřební průmysl atd.). Model, který je předkládán, platí v podmínkách hutnictví a těžkého strojírenství. Jeho širší platnost by musela být teprve ověřena.

Rozhodující pracovníci hlavní činnosti

V průmyslových organizacích je pro stanovení celkového počtu pracovníků rozhodující počet pracovníků v hlavní činnosti. V současné době soubor pracovníků v hlavní činnosti je ze tří čtvrtin reprezentován počtem dělníků hlavní činnosti. Řada jevů v oblasti „práce“ je státní statistikou sledována jen pro soubor dělníků hlavní činnosti.

Výzkumem jsme zjistili, že existují statisticky významné závislosti celkového počtu pracovníků na počtu pracovníků v hlavní činnosti a dělníků v hlavní činnosti. Dále celkový počet pracovníků ovlivňuje velikost mzdových prostředků v organizaci.

Počet dělníků v hlavní činnosti v organizacích s podobnými pracovními podmínkami ovlivňuje i počet pracovníků na rizikových pracovištích (platí jen pro hutnictví a strojírenství).

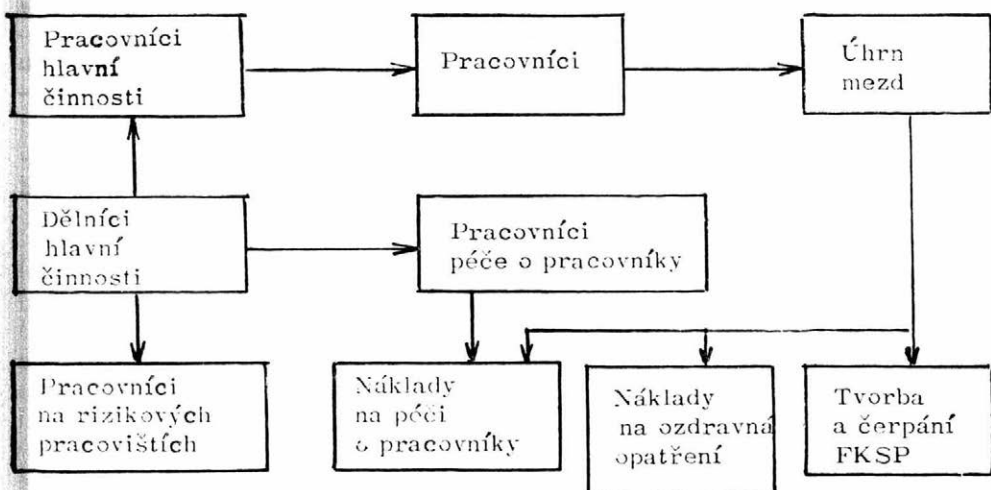
Celkový počet pracovníků určuje věcný obsah potřebné péče organizace o pracovníky, a to jak počet pracovníků v péči o pracovníky, tak náklady na ně. Náklady na péči o pracovníky spolu s tvorbou a čerpáním fondu kulturních a sociálních potřeb (FKSP) a náklady na ozdravná opatření jsou však v těsnější závislosti na objemu mzdových prostředků. Proto můžeme říci, že objem mzdových prostředků je určující pro stanovení hodnotového rozsahu možné péče o pracovníky.

Podíl pracovníků na rizikových pracovištích a náklady na ozdravná opatření jsou přímo závislé na charakteru technologie, pracovního prostředí a podmínek práce. Jsou obzvláště citlivá na míru homogenity organizací v souboru, pro něž je model tvořen. Je proto žádoucí při vyšším stupni zobecnění velmi obezřetně zařazovat počet pracovníků na rizikových pracovištích a objem ná-

kladů na ozdravná opatření do soustavy modelovaných vztahů. Přitom je třeba mít na paměti, že ani v tak homogenním souboru organizací, jakým jsou hutní podniky, se neprokázala potřebná statisticky významná míra souvislosti mezi počtem pracovníků na rizikových pracovištích a objemem nákladů na ozdravná opatření. Obdobně i míra feminizace je velmi rozdílná v jednotlivých průmyslových odvětvích v závislosti na podmínkách, obsahu a charakteru práce.

Výše uvedené základní souvislosti mezi počtem pracovníků, jako jedním z rozhodujících předpokladů chodu organizace (a jeho produktivním jádrem – pracovníci hlavních činností), mezi úhrnem mezd, jako výrazem množství, jakosti a společenského významu vykonané práce, a péčí organizace o pracovníky, jako souborem sociálních činností a nákladů na fungování socioekonomické základny sociálního systému, lze zjednodušeně vyjádřit obecně platným schématem 1.

Schéma 1

Dlouholetým sledováním se neprokázaly (ač se původně předpokládaly) statisticky významné souvislosti mezi

- a) počtem pracovníků na rizikových pracovištích a úhrnem nákladů na ozdravná opatření či úhrnem nákladů na péči o pracovníky,
- b) úhrnem nákladů na péči o pracovníky a úhrnem nákladů na ozdravná opatření či tvorbu a čerpání FKSP,
- c) počtem pracovníků organizace či pracovníků nebo dělníků hlavní činnosti a úhrnem nákladů na ozdravná opatření.

Předpokládá se, že úhrn nákladů na ozdravná opatření v jednotlivých organizacích se liší obsahem a strukturou a stává se tedy různorodou entitou, konečnou nesrovnatelnou s úhrny nákladů na ozdravná opatření v jiných organizacích.

Dlouholeté sledování prokázalo platnost typologické distinkce mezi organizacemi, zejména v úhrnech nákladů na péči o pracovníky. Platí, že struktura těchto nákladů se liší podle typů organizací. Hlavní rozdíly jsou ve váze institucionalizovaných sociálních služeb vybavených základními prostředky a předměty postupné spotřeby v systému péče organizace; s rostoucí koncentrací pracovníků na jednom místě („za jednou branou“) roste podíl nákladů na

odpisy základních prostředků, na předměty postupné spotřeby, na energii a paliva (pokud to organizace nehradí z jiných prostředků) atd. a relativně klesá podíl nákladů na činnosti lidí nevyžadující základní prostředky.

Tato okolnost ovlivňuje i podíl čerpání z FKSP na úhradu úhrnu nákladů na péči o pracovníky. Ukazuje se, že s klesajícím počtem pracovníků „za jednou branou“ roste úloha čerpání z FKSP, z níž se častěji financují činnosti lidí (tělovýchovné, kulturní, zájmové atd.) a uspokojování jejich potřeb (např. půjčky, podpory, příspěvek na suroviny v závodním stravování) než provoz institucionalizovaných služeb (např. závodní rekreace) a relativně klesá podíl úhrad z podnikové společenské spotřeby.

Obecně však platí, že úhrn nákladů na péči o pracovníky a tvorba a čerpání FKSP je v těsné souvislosti s úhrnem vyplácených mezd v jednotlivých typech organizací. Závislost úhrnu nákladů na ozdravná opatření byla nesporně prokázána jen v Hutnictví železa, což je pravděpodobně důsledkem dvanáctiletého systematického metodického působení oddělení bezpečnosti a ochrany zdraví při práci generálního ředitelství. Z toho je však patrné, že v oborech s relativně homogenní technologií výroby a průměrným stářím základních prostředků v řízených organizacích lze předpokládat, při sjednocení praxe programování, plánování a realizace ozdravných opatření, statisticky významnou souvislost mezi úhrnem mezd a úhrnem nákladů na ozdravná opatření (prokázané v Hutnictví železa).

Ověření výše uvedených vazeb ve VHJ Hutnictví železa (1970–1982) potvrdilo platnost těchto závislostí; pro tento obor platí následující regresní funkce pro uvedené vztahy:

$$\begin{aligned}
 P &= 52,32 + 1,05 \cdot P_{hč} && (\text{var. } 2,69 \%) \\
 P_{hč} &= 1,81 + 1,25 \cdot D_{hč} && (\text{var. } 3,3 \%) \\
 P_{rizik} &= 722,71 \cdot 1,00 D_{hč} && (\text{var. } 43,1 \%) \\
 P_{pop} &= 1,23 + 0,035 P && (\text{var. } 25,3 \%) \\
 P_{pop} &= 6,06 + 0,046 D_{hč} && (\text{var. } 28,6 \%) \\
 MZDY &= 24,22 \cdot P^{1,03} && (\text{var. } 12,8 \%) \\
 N_{pop} &= 529,29 + 0,03 MZDV && (\text{var. } 26 \%) \\
 N_{ozo} &= 0,005 \cdot MZDY^{1,21} \cdot 0,98 T && (\text{var. } 43,3 \%) \\
 FKSP_t &= 0,0001 \cdot MZDY^{1,39} \cdot 1,13 T && (\text{var. } 20,4 \%)
 \end{aligned}$$

Vysvětlivky:

P	= pracovníci celkem
$P_{hč}$	= pracovníci hlavní činnosti
P_{rizik}	= pracovníci na rizikových pracovištích
P_{pop}	= pracovníci péče o pracovníky
$D_{hč}$	= dělníci hlavní činnosti
MZDY	= mzdové prostředky bez OON celkem
N_{pop}	= náklady a výdaje na péči o pracovníky
N_{ozo}	= náklady a výdaje na ozdravná opatření
FKSP _t	= tvorba FKSP
var.	= variační koeficient v procentech

Určující závislosti

Opakovaně se tedy prokázalo, že pro tvorbu modelu základních souvislostí péče organizace o pracovníky jsou určující závislosti

- počtu pracovníků péče o pracovníky na celkovém počtu pracovníků organizace (v průměrném evidenčním stavu),
- objemu nákladů na péči organizace o pracovníky na objemu mzdových prostředků.

Počet pracovníků organizace určuje statisticky významným způsobem nejen počet pracovníků péče organizace jako celek, ale i počty pracovníků v jednotlivých rozhodujících oborech (službách) této péče podle typů organizací, a to zejména počty pracovníků v

- a) bezpečnosti práce,
- b) závodním zdravotnictvím,
- c) závodním stravováním,
- d) závodní rekreací,
- a do určité míry ve velkých organizacích i počty pracovníků v
- e) kulturních zařízeních organizací,
- f) tělovýchovných zařízeních organizací,
- g) skupinové a individuální sociální práci.

Neprokázála se souvislost mezi počty pracovníků organizace a dopravou do zaměstnání (osobní dopravou), prádelnami pracovních oděvů a speciálními sociohygienickými službami (pedikura, kadeřnictví, atd.).

Počet pracovníků v péči o pracovníky dlouhodobě ovlivňuje některé výkonové parametry péče o pracovníky, a to zejména:

- a) úvazky lékařů a zdravotnického personálu (kapacita zdravotnických zařízení),
- b) výrobu a podávání teplých jídel a do určité míry i kapacitu stravovacích zařízení,
- c) provoz obytných místností pro rekreaci (kapacita rekreačních zařízení).

Rozsah závodního zdravotnictví, stravování a rekreace jsou nejčastěji se vyskytující sociální služby v organizacích nejen velkých a středních, ale i malých.

Ostatní sociální služby se v malých organizacích vyskytují méně často. Zdravotní, stravovací a rekreační činnosti jsou i v nejmenších organizacích, které si nemohou zřídit vlastní sociální služby; mají však pracovníky, kteří se těmito činnostmi zabývají a organizují účast vlastních pracovníků na sociálních službách jiných organizací nebo je obstarávají s pomocí komerčních služeb. Proto na ně vznikají náklady ve všech typech organizací.

Je pravděpodobné, že tomu tak je i u výchovy a vzdělávání dospělých, avšak

Schéma 2

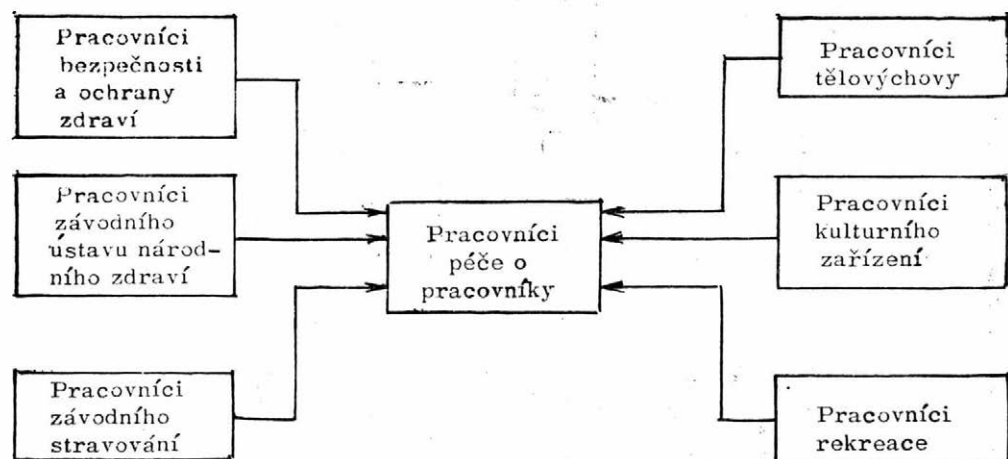
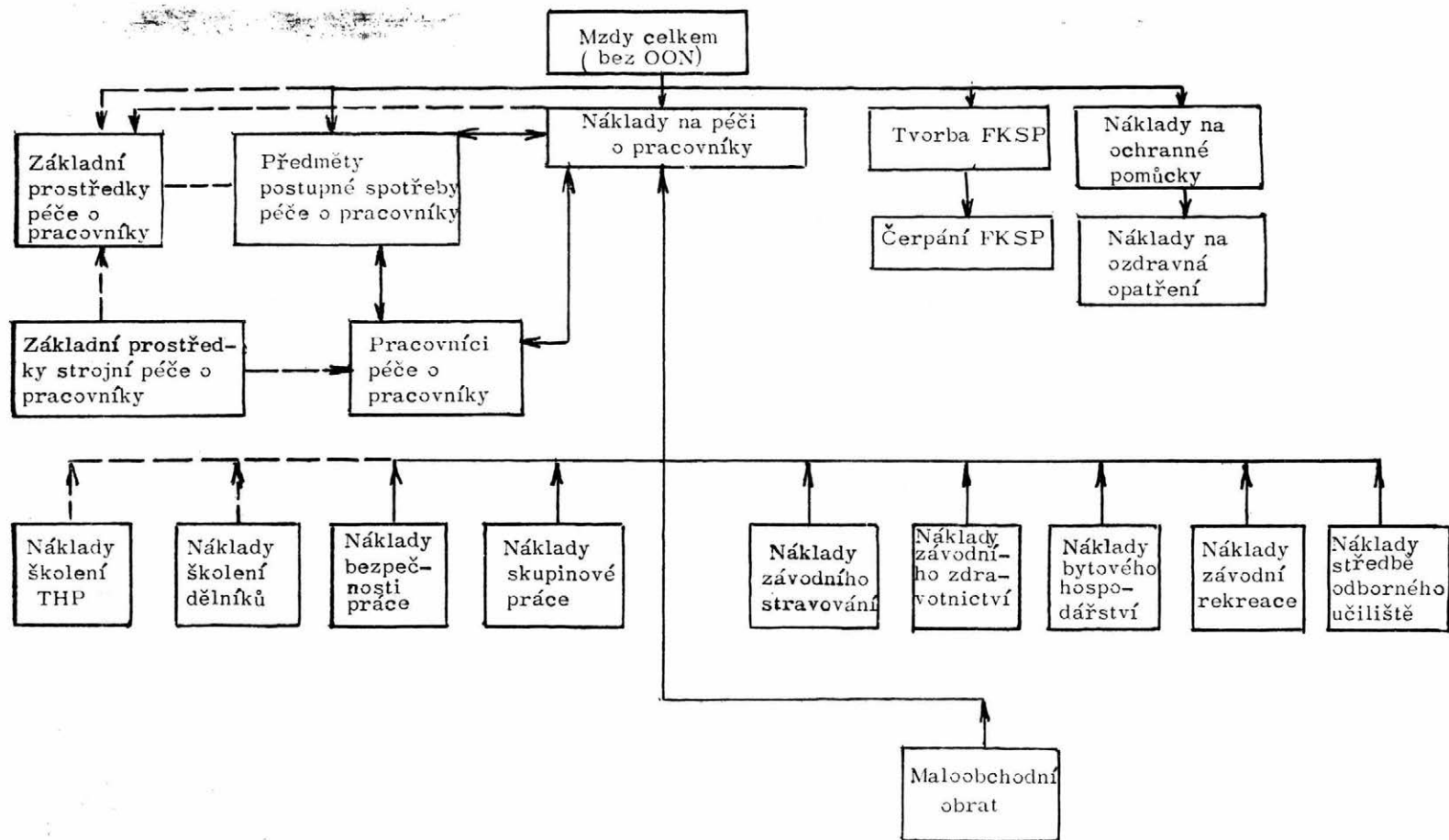

Schéma 3 : Základní ekonomické souvislosti péče organizace o pracovníky

stav a úroveň (a tím i spolehlivost) potřebných statistických údajů neumožňují potvrdit ani vyvrátit tento předpoklad.

Uvedené vazby neplatí v této modelové podobě v organizacích montážních, stavebních atd. s dočasnými pracovišti, kde jejich pracovníci již z hospodářských smluv participují na sociálních a komerčních službách jiných organizací a péče vlastní organizace má jiný obsah, rozsah i strukturu.

Výše uvedené souvislosti lze zjednodušeně a přehledně vyjádřit schématem 2.

Experimentální ověření těchto souvislostí v reálných vazbách organizací VHJ Hutnictví železa potvrdilo uvedené vztahy, které byly charakterizovány těmito funkcemi:

$$\begin{aligned}
 P_{pop} &= 25,03 + 18,06 \cdot P_{bop} && (\text{var. } 39,9 \%) \\
 P_{pop} &= 66,10 \cdot P_z^{0,49} \cdot 1,03^T && (\text{var. } 50,6 \%) \\
 P_{pop} &= 1,94 \cdot P_s^{1,00} \cdot 1,02^T && (\text{var. } 22,8 \%) \\
 P_{pop} &= 15,75 + 9,61 \cdot P_r && (\text{var. } 36,1 \%) \\
 P_{pop} &= 245,61 + 10,61 \cdot P_{zk} && (\text{var. } 71,9 \%) \\
 P_{pop} &= 301,68 + 5,98 \cdot P_t && (\text{var. } 83,4 \%)
 \end{aligned}$$

V organizacích Hutnictví železa byla několikrát prokázána i závislost počtu pracovníků péče organizace o pracovníky na počtu pracovníků středně odborných učilišť. Toto zjištění však platí jen pro typ velkých a částečně i středních podniků.

Úhrn mezd

Úhrn mezd v organizaci přesněji určuje úhrn nákladů na péči o pracovníky, úhrn nákladů na ozdravná opatření a na tvorbu a čerpání FKSP. Model péče o pracovníky, který vychází z těchto souvislostí, je přesnější a dynamičtější. Mzdy vyjadřují nejen množství, ale i společenský význam (mzdové tarify) práce: jsou vypláceny také s ohledem na plnění úkolů a dosažený zisk organizace.

Úhrn mezd především ovlivňuje hodnotové parametry modelu péče o pracovníky, zejména míru vynaložených prostředků, včetně nákladů na předměty postupné spotřeby. Manifestovala se i těsnější souvislost mezi základními prostředky v pořizovací ceně (zejména vložených do strojů a zařízení v závodním stravování a závodním zdravotnictví a vložených do budov v rekreační péči) a úhrnem mezd (než k počtu pracovníků).

Náklady na péči o pracovníky souvisí s počtem pracovníků, které tato péče zaměstnává, a ty zase s velikostí prostředků vložených do strojů a zařízení. Souvisí i s velikostí prostředků vložených do jednotlivých úseků této péče.

Zjištěné obecné souvislosti lze schematicky vyjádřit — viz schéma 3.

Ověření obecného schématu na údajích VHJ HŽ (1970–1982) potvrdilo jeho platnost. Výsledné funkce popisující tento model v oboru VHJ HŽ jsou následující:

Vysvětlivky:

- P_{pop} = pracovníci péče o pracovníky
- P_{bop} = pracovníci bezpečnosti a ochrany zdraví při práci
- P_z = pracovníci závodního zdravotnictví
- P_s = pracovníci závodního stravování
- P_r = pracovníci závodní rekreace
- P_{zk} = pracovníci závodních klubů, domů kultury, společenských domů
- P_t = pracovníci tělovýchovy
- T = čas
- var. = variační koeficient v %

$ZP_{pop} = 4707,60 + 23,41 \cdot ZPS_{pop}$	(var. 54,2 %)
$ZP_{pop} = 21342,6 + 4,48 \cdot N_{pop}$	(var. 45,7 %)
$ZP_{pop} = 12810,5 + 0,58 \cdot MZDY$	(var. 55,9 %)
$PPS_{pop} = 2,17 \cdot P_{pop}^{1,44}$	(var. 42,5 %)
$PPS_{pop} = 4974,37 \cdot 1,00^{MZDY} \cdot 0,85^T$	(var. 54,2 %)
$P_{pop} = 36,89 + 0,03 \cdot ZPS_{pop}$	(var. 46,4 %)
$P_{pop} = 114,28 + 0,02 \cdot PPS_{pop}$	(var. 31,1 %)
$P_{pop} = 0,04 \cdot N_{pop}^{0,85}$	(var. 33,5 %)
$FKSP_t = 0,0001 \cdot MZDY^{1,39} \cdot 1,13^T$	(var. 20,4 %)
$FKSP_\varepsilon = 3,72 \cdot TV \cdot FKSP^{0,88} \cdot 0,95^T$	(var. 28,2 %)
$N_{pop} = 5420,03 + 0,18 \cdot ZP_{pop}$	(var. 45,0 %)
$N_{pop} = 12057,7 + 2,44 \cdot PPS_{pop}$	(var. 38,7 %)
$N_{pop} = 652,55 + 127,15 \cdot P_{pop}$	(var. 37,6 %)
$N_{pop} = 475,39 \cdot N_{bh}^{0,55} \cdot 0,87^T$	(var. 21,3 %)
$N_{pop} = 1396,39 \cdot N_r^{0,47} \cdot 0,87^T$	(var. 41,7 %)
$N_{pop} = 9616,97 \cdot N_{bp}^{0,33} \cdot 0,80^T$	(var. 37,0 %)
$N_{pop} = 8,94 \cdot N_s^{0,88}$	(var. 25,4 %)
$N_{pop} = 91604,7 \cdot 1,00 N_{sou} \cdot 0,76^T$	(var. 40,1 %)
$N_{pop} = 190,02 \cdot N_{sou}^{0,64} \cdot 0,93$	(var. 31,6 %)
$N_{pop} = 78731,9 \cdot 1,00 N_{zúnz} \cdot 0,79^T$	(var. 44,8 %)
$N_{pop} = 680,51 \cdot N_{vých,D}^{0,70}$	(var. 61,2 %)
$N_{pop} = 960,10 \cdot N_{vých,THP}^{0,63}$	(var. 59,3 %)
$N_{pop} = 2707,82 + 0,13 \cdot MZDY$	(var. 31,4 %)
$N_{op} = 338,46 + 0,02 \cdot MZDY$	(var. 22,2 %)
$N_{oz} = 853,83 + 2,99 \cdot N_{op}$	(var. 55 %)

Vysvětlivky:

ZP_{pop}	= základní prostředky péče o pracovníky
ZPS_{pop}	= základní prostředky ve strojích péče o pracovníky
PPS_{pop}	= předměty postupné spotřeby péče o pracovníky
P_{pop}	= pracovníci péče o pracovníky
N_{pop}	= náklady a výdaje péče o pracovníky
N_{op}	= náklady na ochranné pomůcky
N_{bh}	= náklady na bytové hospodářství
N_r	= náklady na závodní rekreaci
N_{bp}	= náklady na bezpečnost práce
N_s	= náklady na závodní stravování
N_{sou}	= náklady na učně
$N_{zúnz}$	= náklady na závodní zdravotnictví
N_{oz}	= náklady na ozdravná opatření
N_{sp}	= náklady na skupinovou péči
$N_{vých,D}$	= náklady na školení dělníků
$N_{vých,THP}$	= náklady na školení technickohospodářských pracovníků
var.	= variační koeficient v procentech
T	= čas

Východisko obecného modelu

Vycházíme-li ze všech předchozích zjištění, pak obecný model základních souvislostí systému péče organizací o pracovníky musí vycházet z

- počtu pracovníků organizace,
- úhrnu mzdových prostředků organizace.

Počet pracovníků organizace ovlivňuje rozhodující mírou počet pracovníků péče o pracovníky (sociálních služeb organizace) a velikost úhrnu mzdových prostředků organizace ovlivňuje náklady na péči o pracovníky. Tyto vztahy jsou determinující pro soudobý obecný model péče organizace o pracovníky.

Počet pracovníků péče organizace o pracovníky ovlivňuje úhrn prostředků

vložených do předmětů postupné spotřeby v užívání a do základních prostředků ve strojích a zařízeních. Průběh a těsnost těchto souvislostí se liší podle typů organizace, protože jsou podmíněny rozsahem a strukturou zařízení péče o pracovníky, které organizace vlastní a (nebo) sama provozuje.

Počet pracovníků péče organizace o pracovníky souvisí s velikostí úhrnu základních prostředků péče o pracovníky. Tato souvislost se liší podle typů organizace a podle převládající praxe v oboru, pokud jde o charakter správy budov a zařízení (zda orgány či služby péče o pracovníky jsou správci, nebo jen „podnájemníky“ budovy či zařízení). Proto souvislost mezi úhrnem základních prostředků v pořizovací ceně a počtem pracovníků není jednoznačně průkazná. Z tohoto důvodu nejsou ani jednoznačně prokázány předpokládané souvislosti úhrnu prostředků péče o pracovníky s ostatními prvky modelu.

Úhrn prostředků vložených do základních prostředků péče o pracovníky ovlivňují i odpisy z těchto prostředků, které zase částečně ovlivňují materiálové náklady péče o pracovníky. Tento vztah není však jednoznačně prokázán z důvodů, jež byly již uvedeny výše.

Počet pracovníků péče organizace o pracovníky ovlivňuje úhrn mezd vyplácených těmto pracovníkům.

Úhrn prostředků vložených do předmětů postupné spotřeby spolu s odpisy ze základních prostředků ovlivňují materiálové náklady péče o pracovníky. Vedle nákladů na materiál, energie a paliva a spolu s úhrnem mzdových prostředků pro pracovníky péče o pracovníky určují velikost nákladů a výdajů péče o pracovníky.

Soubor těchto základních souvislostí péče o pracovníky je vyjádřen v modelu POP.

Výzkumem nebyly prokázány souvislosti úhrnu základních prostředků v pořizovací ceně ve strojích (a zařízeních) péče o pracovníky a

- úhrnem základních prostředků, protože tento vztah je různý v jednotlivých úsecích péče o pracovníky i v jednotlivých organizacích,
- úhrnem prostředků vynaložených na předměty postupné spotřeby v péči o pracovníky, protože tento vztah závisí na charakteru a obsahu toho kterého úseku péče.

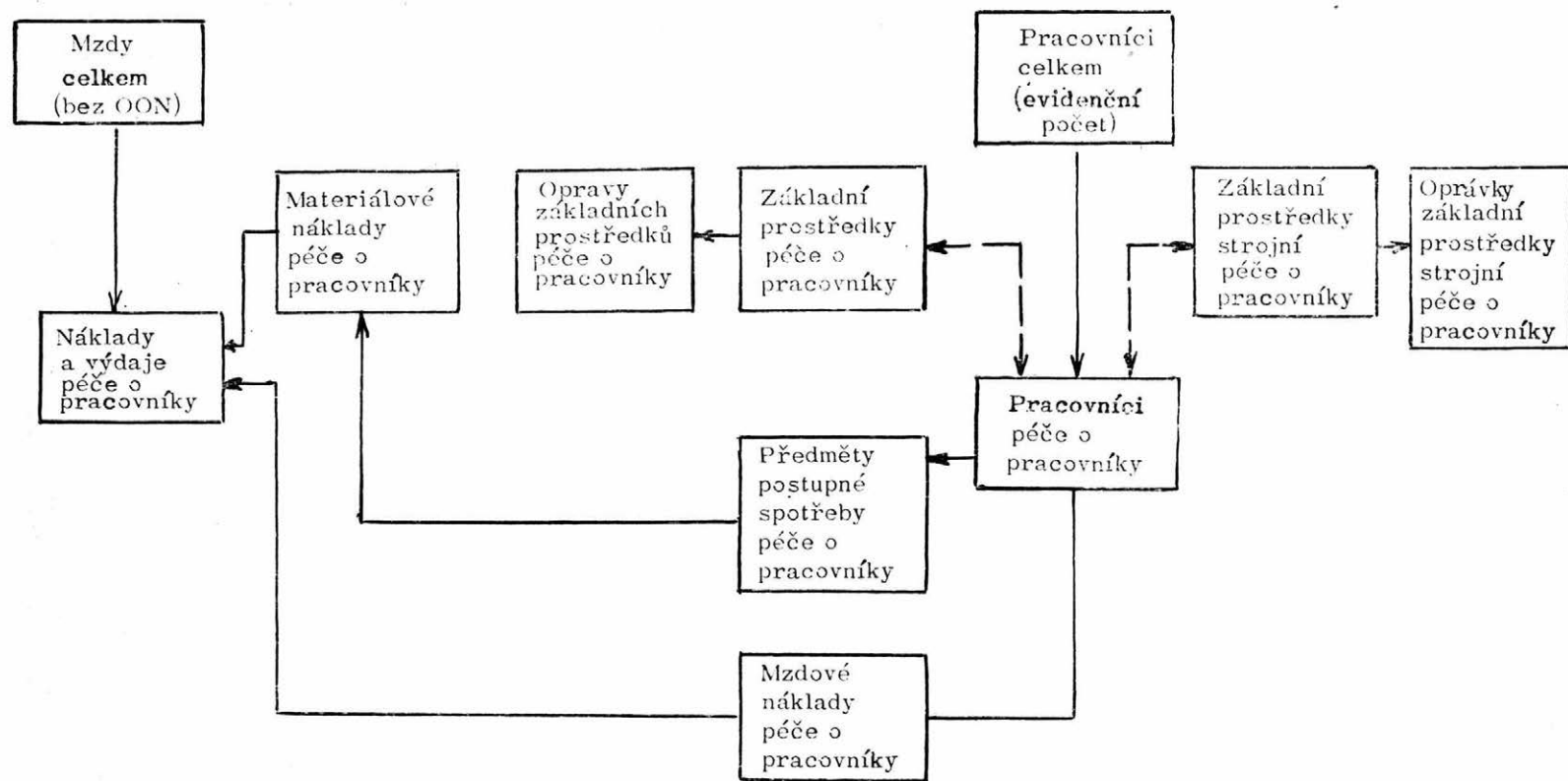
Model POP byl experimentálně ověřen na statistických údajích k dispozici ve VHJ Hutnictví železa (1970–1982). Regresní funkce pro jednotlivé vztahy jsou následující:

N_{pop}	$= 0,13 \cdot MZDY - 1923,8$	(var. 25,9 %)
N_{pop}	$= 1654,27 + 1,31 \cdot MAT_{pop}$	(var. 21,0 %)
N_{pop}	$= 4292,53 + 6,83 \cdot MZDY_{pop}$	(var. 29,8 %)
N_{pop}	$= 13616 + 2,35 \cdot PPS_{pop}$	(var. 40,0 %)
P_{pop}	$= 1,23 + 0,04 \cdot P$	(var. 26,5 %)
P_{pop}	$= 36,89 + 0,03 \cdot ZPS_{pop}$	(var. 46,4 %)
P_{pop}	$= 77,97 + 0,87 \cdot ZP_{pop}$	(var. 41,8 %)
OZP_{pop}	$= 49650,4 + 3,72 \cdot ZP_{pop}$	(var. 62,6 %)
$OZPS_{pop}$	$= 363,13 + 0,37 \cdot ZPS_{pop}$	(var. 30,9 %)
PPS_{pop}	$= 2,17 \cdot P_{pop}^{1,44}$	(var. 42,5 %)

Vysvětlivky:

N_{pop}	= náklady a výdaje na péči o pracující
$MZDY$	= mzdové náklady celkem (bez OON)
MAT_{pop}	= materiálové náklady péče o pracující
$MZDY_{pop}$	= mzdové náklady péče o pracující
PPS_{pop}	= předměty postupné spotřeby péče o pracující
P	= pracovníci celkem — evidenční počet

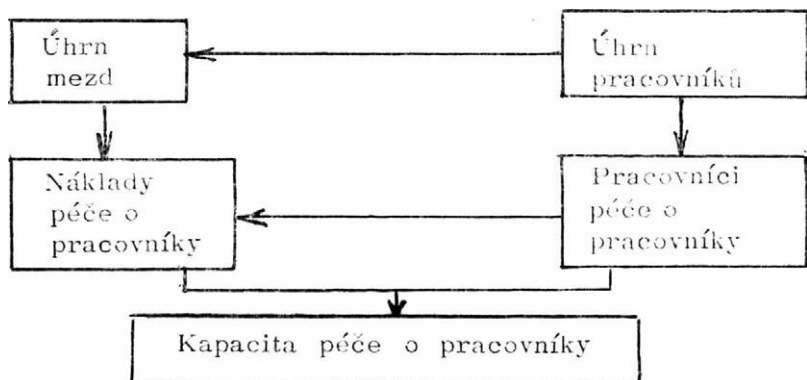
Model POP – Model základních souvislostí systému péče organizace o pracovníky

P_{pop} = pracovníci péče o pracující
 ZP_{pop} = základní prostředky péče o pracující
 ZPS_{pop} = základní prostředky ve strojích a zařízeních péče o pracovníky
 OZP_{pop} = oprávky základních prostředků péče o pracující
 $OZPS_{pop}$ = oprávky základních prostředků strojních péče o pracující
var. = variační koeficient v procentech

Model POP lze pro potřeby vyšších stupňů řízení zjednodušit tím, že lze vypustit některé „mezičlánky“ řetězce souvislostí, viz zjednodušený model.

Zjednodušený model POP

Zjednodušení modelu vychází z těchto skutečností:

- velikost úhrnu základních prostředků (v pořizovací ceně) péče organizace o pracovníky je za současných podmínek právních poměrů a současnými informačními prostředky a postupy nezjistitelná s potřebnou přesností; její podstatné ovlivnění na úrovni resortu a částečně i středního článku řízení je v krátkodobém plánovacím cyklu nerealné;
- oprávky základních prostředků a náklady na předměty postupné spotřeby představují podstatnou součást materiálových nákladů; při relativní stálosti mzdových prostředků (na jednoho pracovníka péče o pracovníky) materiálové náklady představují dynamičtější prvek vývoje úhrnu nákladů a výdajů péče o pracovníky; regulaci celkových nákladů péče o pracovníky se ovlivňuje vývoj i jednotlivých prvků jejich struktury;
- rozsah základních prostředků v pořizovacích cenách ve strojích a zařízeních závisí podstatnou měrou na jiných faktorech než na průměrných evidenčních počtech pracovníků celkem nebo péče o pracovníky zvláště; je podmíněn i strukturou zařízení péče o pracovníky, prostředky investiční povahy k dispozici, místem původu zařízení atd.;
- regulují-li se počty pracovníků péče o pracovníky z úhrnu nákladů na ni, ovlivňují se rozhodující prvky určující velikost disponibilní kapacity této péče; potřebné základní prostředky mohou organizace získat i jinak než vlastní výstavbou (investicí), například propůjčením, sdružením prostředků apod.

Takto formulovaný model základních velikostí je východiskem tvorby norm a normativů sociální vybavenosti organizace.

Byly zkoumány i další možné souvislosti, jako například vliv velikosti základních prostředků organizace na velikost základních prostředků péče o pracovníky, vliv velikosti vlastních nákladů organizace na velikost vlastních nákladů péče organizace na pracovníky a vliv výkonů očištěných od vlivů za-

hraničního obchodu na velikost vlastních nákladů péče organizace o pracovníky. Získané výsledky umožňují konstatovat, že určité souvislosti v rámci jednotlivých oborů existují, že však jejich zobecnění v rámci resortu není možné. Je to proto, že v jednotlivých VHJ existují významné odchylky v poměrném vybavení jednoho pracovníka základními prostředky, v relativním zastoupení materiálových nákladů ve vlastních nákladech atd.

Jediný zobecnitelný poznatek (pro potřeby konstrukce modelu) byla okolnost, že vícenásobná lineární regresní funkce ve tvaru

$$N_{pop} = a_0 + a_1M + a_2V,$$

N_{pop} jsou náklady péče o pracovníky,

M je úhrn mzdových prostředků organizace,

V jsou výkony očištěné od vlivu zahraničního obchodu

je přesnější než regresní funkce

$$N_{pop} = a_0 + a_1M$$

Přesto tento poznatek nebyl do výsledného modelu započten pro vysokou korelaci mezi M a V , takže M může zastoupit i V v modelu. Zrcadlí to skutečnost, že mzdy v průmyslu jsou koneckonců závislé na jeho výsledcích (i když ne jen na nich).

Předchozí výzkum také vytvořil dostatečný poznatkový fond pro formulaci souvislostí mezi náklady na péči o pracovníky a počtem pracovníků těchto činností na straně jedné a kapacitou, popřípadě výkony péče o pracovníky na straně druhé: tyto vícenásobné regresní funkce, v nichž náklady a pracovníci jsou vysvětlovány proměnnými a počet lékařských úvazků, počet strážníků, počet bytů spravovaných podnikem, počet lůžek v ubytovnách, počet lůžek v rekreačních střediscích a počet míst v jeslích a mateřských školách je vysvětlují (nezávisle proměnné), zatím byly prokázány pouze ve VHJ Hutnictví železa.

Je pravděpodobné, že tento přístup k identifikaci rozsahu péče o pracovníky, měřené pracovníky a náklady na ně, bude přesnější a více odpovídat logice věci, neboť vychází z úvahy o vztahu mezi rozsahem vynaloženého úsilí a dosaženými výsledky. Přesto je pro současné potřeby řízení zatím méně vhodný a účelný, protože legalizuje difference v dosažené úrovni péče o pracovníky a vede je k racionalizaci vynaloženého úsilí, zatímco současný politický program požaduje homogenizaci společnosti a sjednocení sociálně ekonomických podmínek práce a života lidí. Pro dosažení tohoto cíle je navržený model vhodnější, neboť umožňuje vedle racionalizace vynaloženého úsilí odhalovat i různost sociální vybavenosti organizací i VHJ.

Kategorie činností

Model vyjadřuje základní souvislosti socioekonomické povahy v péči o pracovníky jako celku. Není tím v této fázi nic řečeno o vlivu struktury (obsahu) péče o pracovníky na její rozsah. V souboru sociálních činností organizací jsou zastoupeny tři kategorie těchto činností podle míry náročnosti na vynaložené prostředky a práci:

I. kategorie sociálních činností vyžaduje jen účast organizace na financování činnosti jiných — ať organizovaných skupin vlastních pracovníků (ROH, TJ, SSM apod.), nebo cizích organizací (RaJ, Společenské nebo kulturní domy, nebo Závodní kluby ROH, zařízení jiných organizací financovaných v souvislosti se sdružením prostředků apod.), nevyžaduje však pracovní síly či vlastní sociální investice ani jejich údržbu, obnovu atd.

II. kategorie sociálních činností vyžaduje vedle finančních „toků“ i vyčlenění některých (specializovaných) pracovníků v evidenčním počtu a jejich výkonu k realizaci cílů těchto činností, jako jsou nábor a rozmísťování pracovníků, sociálně právní služba atd.

III. kategorie sociálních činností vyžaduje vedle specializovaných pracovníků i výstavbu, údržbu i provoz specializovaných zařízení, jako závodní zdravotnictví, závodní stravování, závodní rekreace atd.

Struktura prostředků k dosažení cíle se projevuje relativním růstem podílu sociálních činností III. kategorie s růstem organizací. V modelu POP je tato okolnost vystižena v nejobecnější poloze průběhem regresní funkce, což vyhovuje vyšším stupňům řízení. Čím je organizace větší, tím více porostou relativní náklady na péči o pracovníky.

Tato tendence je modifikovaná působením jiného faktoru. S rostoucím počtem pracovníků organizace roste i velikost sociální vybavenosti, což umožňuje přechod od „manufakturní“ povahy některých sociálních služeb k „průmyslové velkovýrobě“, resp. „velkoobsluze“. Roste velikost zařízení závodního stravování, rekreačních středisek atd. S rostoucí velikostí zařízení roste i možnost koncentrace obsluhy („výroby“), a tím i produktivita práce obslužného personálu. Roste možnost substituce lidské práce strojním vybavením, například v závodním stravování. To zase vede k redukci relativních nákladů i potřeby pracovních sil v péči o pracovníky. Tato tendence do určité míry vyrovnává růst relativních nákladů vyvolaných růstem velikosti organizace (viz předchozí odstavec). Proto pro „globální“ orientaci a uvažování na vyšší (resortní) úrovni řízení jsou obě protichůdné tendence dostatečně „zachyceny“ v regresní funkci.

Musíme však varovat před jejich mechanickou aplikací na nižších stupních řízení, kde se obě tendence budou prosazovat výrazněji. Tam bude platit, že čím větší organizace, tím větší relativní podíl „velkých forem“ péče o pracovníky a tím větší podíl nákladů na výstavbu a provoz zařízení; čím menší organizace, tím větší podíl „malých forem“ péče o pracovníky a tím větší podíl sociálních činností I. kategorie, vyžadujících jen „finanční toky“. Uvedené rozdíly mají podstatný vliv na strukturu zdrojů, z nichž úhrady nákladů sociálních činností pocházejí.

Na závěr

Soustava normativů sociální vybavenosti vypočtená na základě uvedeného obecného modelu byla uplatněna pro 8. pětiletku v resortu federálního ministerstva hutnictví a těžkého strojírenství jako metodická pomůcka objektivizace plánů kádrové přípravy, personálního a sociálního rozvoje.

Metodika byla uplatněna i výzkumným ústavem spojů a dopravy s povzbuzujícími výsledky.

V současné době se v Technickoekonomickém výzkumném ústavu hutního průmyslu zkoumá možnost využití uvedených modelů pro hodnocení určité skupiny efektů sociálního rozvoje pracovních kolektivů. První s těmito úvahami přišli pracovníci VÚSTE, avšak práce byly zastaveny z finančních důvodů.

Byl učiněn i další pokus o rozšíření modelových vazeb i o údaje o spokojenosti pracovníků, zjišťované sociologickými výzkumnými technikami. Pokus byl proveden v oblasti závodního zdravotnictví a potvrdil, že vyšší spokojenost pracovníků korespondovala s pozitivními průběhy v sociálně ekonomických vazbách modelu pro závodní zdravotnictví. Tím se otevřely i možnosti pro úspěšnější konfrontaci tzv. „tvrdých“ a „měkkých“ zjištění v sociálních analýzách.

Literatura

- Barto, J.: *Normativy podnikovej spoločenskej spotreby neinvestičného charakteru v poľnohospodárstve SSR*. In: *Ekonomika práce* 1985, č. 5.
- Berka, J. — Tomeš, I.: *Za efektívni řízení podnikové společenské spotřeby v resortech*. In: *Ekonomika práce* 1987, č. 2.
- Berka, J. — Šálková, H. — Tomeš, I.: *Úvod do podnikové sociální politiky, teoretická příručka*. In: *Sociální politika* 1987, č. 6.
- Domin, B.: *Normativy péče o pracovníky ve stavebnictví, výzkumná zpráva*. Bratislava, Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví 1978.
- Jungmann, B.: *Ukazatele a metody hodnocení sociálních a ekonomických efektů rozvoje pracovních kolektivů v socialistických organizacích, výzkumná zpráva*. Praha, ČSVÚPSV 1983.
- Kika, M. a kol.: *Výskum rozvoja vybraných úsekov podnikovej sociálnej politiky v organizáciach typu RS, výzkumná zpráva*. Bratislava 1983.
- Ministerstvo priemyslu SSR, *metodická príručka k tvorbe normatífov starostlivosti o pracovníkov*. Bratislava 1983.
- Mleziwa, E. a kol.: *Normativy sociální vybavenosti, výzkumná zpráva*. Výzkumný ústav dopravní v Žilině, pracoviště Praha 1983.
- Sborník: Normativy v sociálním rozvoji*. Praha, komitét pro vědecké řízení ČSVTS 1981.
- Tomeš, I.: *Normativy sociální vybavenosti*. In: *Sborník přednášek konaných ve Slovanském domě* 22. 11. 1979, vydaný komitétém vědeckého řízení ČSVTS, Praha 1979.
- Tomeš, I. — Hekš, K.: *Metoda normování sociálních nákladů organizací*. In: *Svět hospodářství* 1983, č. 122.
- Tomeš, I. a kol.: *Normy a normativy sociální vybavenosti a měření její efektivity, výzkumná zpráva*. Praha, TEVÚH 1985.
- Tomeš, I.: *Péče o pracovníky v normativech pro podniky FMHTS*. Praha, TEVÚH 1986.

Резюме

И. Томеш: Общая модель основных связей в заботе организации о работниках как исходная точка для нормирования социальной оснащенности

Объективизация планирования социального развития обусловлена объективизацией социальных нужд и приемов по их удовлетворению. С целью рационализации планирования кадрового, персонального и социального развития трудовых коллективов в хозяйственных организациях был разработан и проверен на промышленной практике метод формирования нормативов социальной оснащенности. С помощью аналитических методов изучения основного компонента, скопления, регресса и корреляции, были объективизированы социальные нужды и ресурсы по их удовлетворению в объеме применяемой современной методики планирования социального развития. Статья знакомит с основными методологическими параметрами разработанных приемов, а также с основными результатами экспериментальной проверки в условиях бывшего ведомства металлургии и тяжелого машиностроения для нужд планирования социального развития в 8-ой пятилетке.

Summary

I. Tomeš: A General Model of Basic Implications in the Care of Workers Extended by the Organization as a Starting Point for Setting Norms Governing the Social Equipment of Enterprises

The objectification of social-development planning is conditioned by the objectification of social needs and processes of their satisfaction. For the purposes of the rationalization of planning the political and professional, personal and social development of working collectives in economic organizations, a method of the elaboration of normative directions relating to social equipment has been developed and verified in industrial practice. With the aid of analytical procedures applied in analyses of the principal component (cluster, regression and correlation), social needs and sources of their satisfaction have been objectified within the range of current contemporary methodics of social-development planning. The reader becomes acquainted with the main methodological parameters of developed procedures, as well as with the most important results of experimental verification in conditions of the former department of metallurgy and machine-tool industry for the purposes of social-development planning in the 8th five-year plan.

K současným vztahům rodiny a náboženství v ČSSR

MIROSLAV FORET

Ústav pro výzkum společenského vědomí
a vědecký ateismus ČSAV, Brno

Přestože dosavadní empirické výzkumy, ať už sociologické, demografické či demoskopické, nevěnují zpravidla vzájemným vztahům rodiny a náboženství nějakou speciální pozornost, jsou k dispozici některé konkrétní a hlavně vícekrát prověřené poznatky a výsledky. Především je znám *silný vliv a význam rodiny pro utváření pozitivního vztahu k náboženství* [Foret 1986 : 62–74]. Empirické výzkumy u nás, stejně jako v Sovětském svazu či Polsku, ukazují některé rysy a zdroje náboženské víry, které hrají určitou roli i v podmínkách budování socialistické společnosti(1).

— *Podstatným zdrojem náboženské víry je světonázorová, resp. náboženská výchova*; ovlivňuje náboženskou víru daleko výrazněji než jiné sociálně ekonomické charakteristiky, jako jsou ekonomická aktivita, včetně sociálně třídní, ekonomické či odvětvové příslušnosti, dosažený stupeň vzdělání, věk, pohlaví, rodinný stav, místo a velikost bydliště apod. Uvedené sociálně ekonomické parametry, obvykle chápány jako podstatné a určující sociologické vlastnosti nábožensky věřících, popřípadě nevěřících, jedinců, ztrácejí v procesu zásadních socioekonomických přeměn, provázejících budování socialistické společnosti na významu a jejich váha je čím dál menší.

— *Nejdůležitějším zdrojem náboženské výchovy zůstává působení rodiny*. Podle výsledků našich výzkumů má soukromá náboženská výchova v rodině mnohonásobně větší vliv na náboženskou víru jedince než náboženská výchova zajišťovaná a kontrolovaná společností ve školách, a to nejen pokud jde o samotnou náboženskou víru, ale současně také pokud jde o celkovou, na ni navazující a s ní související náboženskou a světonázorovou orientaci. Rodinná náboženská výchova například velice podstatným způsobem formuje vědomí příslušnosti k církevním organizacím a posiluje náboženské chování, především modlení a návštěvu bohoslužeb v kostele. Výchovné působení rodiny však navíc není omezeno pouze na dětství a mládí. Také v pozdějších letech života představuje určující determinantu náboženského vědomí a chování jedince, zvláště při utváření ústředního momentu, jakým je v této souvislosti vlastní víra v boha.

— Celosvětově pozorovaný proces sekularizace se projevuje nejen v sociální realitě (ve skupinách, národnostních nebo státních celcích), ale také na úrovni jedinců samých. Značné poklesy víry v boha zaznamenáváme jak u zkoumané populace jako celku, tak také v průběhu života konkrétního jedince. U dnešního dospělého obyvatelstva ČSSR například v dětství či v mládí věřilo v boha třikrát více lidí než v současnosti. Současně však u toho, kdo věřil v dětství nebo v mládí v boha, je pětadvacetkrát pravděpodobnější, že bude věřit v boha i později, než u toho, kdo tehdy v boha nevěřil(2).

(1) Například W. Piwowarski řadí mezi významné zdroje religiozity vliv rodiny, kde se náboženské tradice předávají z pokolení na pokolení [Piwowarski 1977 : 365].

(2) Viz výzkumy náboženství a ateismu obyvatelstva ČSSR realizované v letech 1980 a 1985 Ústavem pro výzkum veřejného mínění při FSÚ v Praze, vedoucí výzkumného týmu J. Mišovič.

Vzhledem k prozatímní absenci speciálních empirických výzkumů vztahu mezi rodinou a náboženstvím jsme provedli na území Jihomoravského kraje, jak známo nejreligióznějšího v ČSR, statistickou analýzu některých relevantních ukazatelů. Na úrovni čtrnácti okresů jsme sledovali statistické souvislosti mezi čtveřicí ukazatelů religiozity (podíly křtů, církevních sňatků, církevních pohřbů a žáků zapsaných do výuky náboženství) s některými charakteristikami rodinného života. Záměrně jsme volili hlavně statistikou evidované problémovější jevy, jako jsou potratovost, děti narozené mimo manželství, rozvodovost a děti umístěné do náhradní výchovy. Nespokojili jsme se pouze s analýzou za jeden rok, šlo nám také o dynamiku proměn, jak se odrážela v desetiletých časových řadách ukazatelů za roky 1975–1984 [Foret 1987].

Ukázalo se, že v rámci každé z obou čtyřčlenných skupin ukazatelů existuje velmi těsná a významná statistická souvislost. U ukazatelů religiozity se korelace pohybovaly na úrovni $r = 0,8$ až $r = 0,9$. Podobně u čtveřice ukazatelů negativních stránek současného rodinného života byly korelace značně vysoké – r v rozmezí $0,7$ až $0,9$. Další výsledky statistické analýzy, včetně faktorové, však zároveň prokázaly, že obě skupiny ukazatelů charakterizují navzájem velmi odlišné, až protikladné společenské jevy. Nejsilnějšího záporného vztahu s ukazateli religiozity dosáhla míra dětí narozených mimo manželství (v případě křtů dokonce $r = -0,8$). Další potom byla rozvodovost (s korelací okolo $-0,6$). Na třetím místě potratovost s korelacemi nižšími než $-0,6$. Nejmenší záporný vztah zaznamenaly počty dětí umístěných do náhradní výchovy, které pouze výjimečně u výuky náboženství dosáhly korelace $-0,6$.

Výsledky tedy poměrně dost jednoznačně a silně naznačují protikladnost statistického vztahu mezi úrovní religiozity a ukazateli značně sociálně problémových stránek současného rodinného života. Přesto bychom měli být opatrní při vytváření možných zkratkovitých představ o bezprostředním pozitivním vlivu náboženských tradic na život současné rodiny. Jednak nesmíme zapomínat, že Jihomoravský kraj má v těchto ohledech svá specifika a jak již bylo uvedeno, patří u nás k nejreligióznějším.

Při analýze našich otázek se ukázaly dva silné komplementární sociální procesy:

1. z jedné strany zůstává rodina základním a určujícím společenským zdrojem tradiční náboženské výchovy;
2. zároveň se na druhé straně ve skupinách a lokalitách s výraznějším uchováváním náboženských tradic zachovávají a méně mění i další projevy tradičního rodinného života.

Ovšem oba jevy, tím také jejich vzájemné vztahy, jsou v prvé řadě ovlivňovány širšími socioekonomickými podmínkami, z nichž vychází *napětí* mezi principy tradičního způsobu života, na jedné straně udržovanými a na druhé straně se měnícími. Jak v náboženském, tak také v rodinném životě se objevují nové formy a obsahy. Tím se pochopitelně také následně mění jejich vzájemné vztahy.

Širší souvislosti

Ve snaze postihnout některé další souvislosti a využít přitom složitějších statistických postupů jsme si z výsledků sčítání lidu, domů a bytů v roce 1980 a dalších statistických pramenů, včetně údajů o náboženském chování, jak je zachycuje církevní statistika, vytvořili následující datový soubor, který z obsahového hlediska lze rozdělit do osmi tematických okruhů, mnohdy naznačujících interpretační záběr:

1. *kontextuální proměnné* vypovídají o některých základních socioekonomických stránkách daného okresu, o jeho charakteru
 - podíl městského obyvatelstva,
 - novorozenecká úmrtnost,
 - přirozený přírůstek,
 - index atraktivity;
2. *zaměstnanost žen*
 - podíl ekonomicky aktivních žen z celkového počtu žen;
3. *plodnost žen*
 - fertilita,
 - natalita;
4. *sňatečnost a rozvodovost*
 - podíl sňatků na tisíc obyvatel starších 15 let,
 - rozvodový index,
 - podíl rozvodů na tisíc obyvatel;
5. *rodinné soužití*
 - podíl úplných rodin se třemi a více dětmi,
 - podíl neúplných rodin;
6. *vzdělanost*
 - podíl obyvatel se základním vzděláním,
 - podíl obyvatel se středoškolským vzděláním,
 - podíl obyvatel s vysokoškolským vzděláním;
7. *problémové jevy*
 - podíl potratů na počet narozených,
 - podíl potratů na žádost z celkového počtu potratů,
 - podíl narozených mimo manželství,
 - podíl hlášení onemocnění pohlavními chorobami,
 - podíl dokonaných sebevražd na tisíc obyvatel;
8. *religiozita*
 - podíl křtů z celkového počtu narozených,
 - podíl církevních sňatků z celkového počtu sňatků,
 - podíl církevních pohřbů z celkového počtu pohřbů.

Ze vzájemných statistických souvislostí na úrovni všech 114 okresů ČSSR je na první pohled možné rozlišit tři hlavní skupiny případů:

1. *Vysoké korelace*, které s ukazateli religiozity mají především početnost dětí v rodině a plodnost žen ($r = 0,6$ až $0,8$), dále potom přirozený přírůstek ($r = 0,6$ až $0,7$), popřípadě také zastoupení základního stupně vzdělání ($r = 0,5$ až $0,6$). Neméně vysoké, ovšem záporné (nepřímo úměrné) korelace vykazují ukazatele religiozity s rozvodovostí ($r = -0,7$ až $-0,8$), potratovostí ($r = -0,6$ až $-0,7$), ekonomickou aktivitou žen a stupněm urbanizace ($r = -0,5$ až $-0,6$), popřípadě sebevraždností ($r = -0,5$);
2. *Nížší korelace*, vesměs záporné mezi religiozitou a hlášeními onemocnění pohlavními chorobami ($r = -0,4$) a indexem atraktivnosti území ($r = -0,2$ až $-0,4$);
3. U zbývajících osmi socioekonomických ukazatelů jsou hodnoty korelace s ukazateli náboženskými natolik nízké, že těžko hovořit o možných vztazích dokonce jen ve statistickém slova smyslu.

Zdá se tedy, že religiózní chování nejtěsněji pozitivně souvisí s plodností žen a větším počtem dětí v rodině⁽³⁾. Analogická situace se ukazuje také v případech záporných korelací s negativními sociálními jevy, jako jsou rozvodo-

(3) Uvedenou skutečnost potvrzují mnohé výzkumy v zahraničí viz např. [Tomka 1979] nebo [Marcum—Radosh 1982].

vost či potratovost(4). Zejména nepřímá úměra mezi úrovněmi rozvodovosti a religiozity v okresech je statisticky vysoce významná.

Obraz tvořený více než pěti sty vzájemných korelací, které jsme z našeho souboru ukazatelů získali, se značně zpřesnil použitím faktorové analýzy(5). Výsledné tři faktory vyčerpávají přes 70 % variance a nejvýraznější z nich (63 % komunality) bychom označili za *tradičně náboženský*. Nejvyšší faktorové koeficienty v něm dosáhly plodnost žen (0,94 a 0,89), náboženské chování (0,81 až 0,92) a počet dětí v rodině (0,88). Některé negativní jevy, jako potratovost, sebevražednost nebo rozvodovost se projevíly zápornými koeficienty (−0,59 až −0,74). Jedná se tedy o faktor tradiční orientace v rodinném životě. Druhý faktor (22 %) představuje *pozitivní důsledky socioekonomického rozvoje* s vysokými koeficienty dosaženého středoškolského a vysokoškolského vzdělání, atraktivity území, urbanizovaností atd. Konečně třetí faktor (15 %) reprezentuje *negativní důsledky socioekonomického rozvoje*, projevující se výrazným odklonem od tradičních norem rodinného soužití. Největší váhu v něm mají podíly narozených mimo manželství (0,85), rozvodovost, sňatečnost atd.

Blížší pohled na faktorové skóry naznačuje *rozpornost* ve vztazích mezi tradicí a problémovostí a dále tak dokresluje některé představy naznačené při analýze prostých korelačních koeficientů. Ukazuje se totiž, že méně problémové okresy jsou leckdy i méně tradiční, stejně jako vysoce tradiční oblasti mohou být značně problémové. Neopomenutelnou úlohu zde nesporně hrají důsledky socioekonomického rozvoje. Každopádně vysoká úroveň tradičnosti nevede jednoznačně k nižší problémovosti.

Z vypočtených faktorových skóre jsme si ještě MacQueenovou metodou vytvořili následující komplexnější typologii okresů ČSSR, do níž se promítají tři výše uvedené faktory: tradice, pozitivní rozvoj a negativní důsledky. Výsledkem jsou následující čtyři typy:

1. Typ je *tradiční* (faktorové skóre 1,7), *méně rozvinutý* (−0,34) a *méně problémový* (−0,27). Spadá sem osmnáct okresů: Čadca, Dolný Kubín, Povážská Bystrica, Prievidza, Rimavská Sobota, Žilina, Bardějov, Humenné, Košice-viediek, Michalovce, Poprad, Prešov, Rožňava, Spišská Nová Ves, Stará Lubovňa, Svidník, Trebišov a Vranov;

2. typ je *nejméně tradiční* (−0,76), *méně rozvinutý* (−0,35) a s *nejnižší problémovostí* (−1,88) a připadlo do něj následujících šestnáct okresů: Český Krumlov, Cheb, Karlovy Vary, Sokolov, Tachov, Česká Lípa, Děčín, Chomutov, Jablonec, Liberec, Louny, Most, Teplice, Ústí nad Labem, Bruntál a Karviná;

3. typ *méně tradiční* (−0,21), *maximálně rozvinutý* (1,98) a *středně problémový* (−0,08). Tvoří jej těchto třináct okresů: Praha, České Budějovice, Plzeň, Hradec Králové, Pardubice, Brno, Brno-venkov, Olomouc, Ostrava, Bratislava, Banská Bystrica, Martin a Košice.

4. typ *méně tradiční* (−0,24), *méně rozvinutý* (−0,21) a *značně problémový* (0,54) tvoří zbývajících šedesát sedm okresů.

Výsledky typologie i předcházející analýzy vedly k dalšímu detailnějšímu zpracování.

Religiozita okresů v republikovém srovnání

Nejprve jsme se zaměřili na porovnání situace v obou republikách, neboť předchozí typologie naznačila určité odlišnosti mezi ČSR a SSR. Samotný charak-

(4) O tom, že uvedené vztahy jsou nepochybně mnohem složitější, svědčí například také práce [Fuchs Ebaugh—Haney 1978] a [D'Antonio—Stack 1980], které současně upozorňují na odlišnosti podle typů církví.

(5) Za konzultace a pomoc vděčím dr. L. Oseké.

ter statistických souvislostí, vyjádřených pomocí korelačního koeficientu, zůstal ovšem v zásadě zachován. Odlišnější, ale o to zajímavější výsledky přinesla až jejich faktorová analýza.

V ČSR se opět vytvořily tři hlavní faktory, vyčerpávající více než dvě třetiny celkové variance. Nejvýraznější faktor (55 %) má charakter takových *důsledků rozvoje* s vysokými faktorovými koeficienty, jako jsou narození mimo manželství a rozvodovost, hlášení onemocnění pohlavními chorobami, zastoupením neúplných rodin, potratovost ale i podíl městského obyvatelstva. Zastoupení religiozity je zde nižší a hlavně záporné. Druhý faktor (29 %) postihuje jakousi *tradiční nerozvinutost*, danou značně vysokým koeficientem podílu základního vzdělání i plodností žen. Naopak vysoké záporné koeficienty má podíl středoškolského a vysokoškolského vzdělání a atraktivita území. Vliv religiozity je zde nulový. Naopak plně se projevil až ve třetím samostatném faktoru (16 %). Vzhledem k tomu, že právě ukazatelé religiozity zde mají nejvyšší hodnoty koeficientů, označujeme jej za *nábožensko-tradiční*, neboť výrazné je v něm také zastoupení plodnosti žen a výše počtu dětí v rodině. Jinak nemá nic společného s dalšími stránkami sociálně ekonomického rozvoje, včetně urbanizace či vzdělání. Další analýza faktorových skóre ukázala, že v ČSR není tradice vždy nutně spjata s religiozitou.

Také v SSR jsme dostali tři faktory, které vyčerpávají téměř dvě třetiny celkové variance. Ovšem nejvýraznější z nich (63 %) tentokrát reprezentuje především *pozitivní stránky rozvoje*. Nejvyšší koeficienty mají podíly středoškoláků a vysokoškoláků; naopak stejně vysoce výrazný je záporný vztah k podílu se základním vzděláním. Neméně vysoký koeficient mají podíly městského obyvatelstva, ekonomicky aktivních žen a index atraktivity okresu. Z negativních skutečností rozvoje se sem do značné míry promítají rozvodovost a podíl neúplných rodin. Vztah k položkám religiozity je slabý a záporný. Vůči industrializačním procesům v SSR je tedy religiozita v zásadě neutrální. Projevuje se teprve ve druhém faktoru (29 %), který bychom označili za *tradiční*. Má vysoké koeficienty početnosti dětí v rodině, plodnosti žen a také náboženských ukazatelů. Třetí faktor (8 %) působí jako *negativní důsledky rozvoje* s narozeními mimo manželství a neúplnými rodinami a zápornými vztahy k náboženství.

Analýza faktorových skóre naznačuje, že tradice jsou v SSR výraznější u méně rozvinutých okresů, u nichž se ovšem také spíše objevují negativní důsledky rozvoje. Problémy zde tedy přináší malá rozvinutost.

Srovnáme-li výsledky faktorové analýzy v ČSR a v SSR, ukazují se základní odlišnosti:

1. v ČSR mají v této souvislosti převahu negativní dopady rozvoje, kdežto v SSR jsou nejsilnější naopak pozitivní přínosy;
2. druhým faktorem je v obou případech tradice, ovšem v ČSR má výrazně nenáboženský obsah, zatímco v SSR působí včetně náboženských stránek;
3. v obou republikách je přes diametrální rozdílnost váhy faktorů negativních důsledků rozvoje (v ČSR dominuje, v SSR je zcela okrajový) shodný jejich záporný vztah k religiozitě;
4. religiozita se v ČSR projevuje vysoce až ve třetím faktoru, ale zato zde hraje vůdčí úlohu, což naznačuje, že na Slovensku je náboženské chování součástí širšího rámce tradičních životních orientací, zatímco v Čechách se do určité míry vydělilo a hlavně pokleslo na významu.

Religiozita okresů ČSSR podle úrovně urbanizace

Ve snaze ještě dále zpřesnit naše poznatky provedli jsme druhé detailnější zpracování, při němž šlo o to, eliminovat případné vlivy rozdílné úrovně urba-

nizace okresů ČSSR, které se se značnou měrou projevovaly v předchozích výsledcích(6). Podle hodnot ukazatele podílu městského obyvatelstva byla provedena homogenizace okresů do dvou podsouborů. První z nich, s větším než 75 % podílem městského obyvatelstva, bychom mohli označit za „městský“ a tvořilo jej následujících osmnáct vysoce urbanizovaných okresů: Praha, Cheb, Karlovy Vary, Plzeň, Sokolov, Děčín, Chomutov, Jablonec, Liberec, Most, Teplice, Ústí nad Labem, Brno, Karviná, Nový Jičín, Ostrava, Bratislava a Košice. Jak se dalo předpokládat, korelace socioekonomických ukazatelů s náboženskými jsou tentokrát nižší. Avšak překvapivě vyšší souvislosti se objevily u dosažení středoškolského a vysokoškolského vzdělání ($r = 0,6$ až $0,7$). Znamenalo by to, že vztah mezi religiozitou a úrovní vzdělanosti se může dost podstatně měnit podle celkové úrovně vzdělanosti prostředí, která je pochopitelně v okresech městského charakteru podstatně vyšší. Také ve faktorech se religiozita objevuje až u druhého (32 %) a i tam je jeho tradiční obsahové zaměření dáno především koeficienty plodnosti žen a početností dětí v rodině.

Naopak u zbývajících 96 okresů, které mají podíl městského obyvatelstva nižší než 75 %, byly korelační koeficienty podstatně vyšší, zejména mezi ukazateli religiozity a plodnosti žen, resp. početností dětí v rodinách a samozřejmě záporně opět u rozvodovosti. Také zastoupení koeficientů religiozity výrazně stouplo ve výsledcích faktorové analýzy. Tři faktory opět vyčerpaly téměř dvě třetiny variance a hned první z nich (68 %) bychom označili za *nábožensko-tradiční*, neboť koeficienty religiozity zde převyšují ostatní ukazatele tradičnosti, jako jsou plodnost žen, početnost dětí v rodinách, nebo záporně rozvodovost. Druhý faktor (20 %) odráží *rozvoj* především v úrovni dosaženého vzdělání. Koeficienty religiozity jsou zde prakticky nulové, stejně jako u třetího faktoru (12 %), který zahrnuje hlavně *problémovější (živelnější) stránky*. Největší váhu v něm mají podíly narozených mimo manželství, neúplných rodin, sňatečnosti a přirozeného přírůstku. Rozhodně v méně urbanizovaných okresech je tradice mnohem více spjata s religiozitou a představuje tam silný faktor, zejména ve sféře rodinného života.

Výzkum vědomí a chování

Je příznačné, že ačkoli byl u nás v posledních zhruba dvaceti letech věnován natalitním otázkám nejeden výzkum, zejména ze strany demografie, vztahem k náboženství se příliš nezaobíraly. Snad i z toho je patrné, jak malá váha je náboženským vlivům demografy a ekonomy při sledování těchto jevů přisouvána. Je sice pravda, že i tato otázka je v prvé řadě ovlivňována mnoha závažnějšími socioekonomickými faktory. Zároveň však právě otázce mateřství věnovala církev vždy mimořádnou pozornost, neboť souvisí s celou řadou podstatných stránek jejího učení. Není tedy divu, že právě v otázkách plodnosti, početí a mateřství vůbec předkládá katolické náboženství ženám po tisíciletí platné normy chování, jejichž dodržování vyžaduje s příslovečnou striktností církevních dogmat [Karola 1987]. Poměrně zjevné a snadno evidovatelné

(6) O tom, že se urbanizace promítá do výsledků výzkumů světonázorové orientace, svědčí například také práce Ústavu pro výzkum veřejného mínění při FSÚ v Praze. Respondenti z větších měst, konkrétně z Prahy, prokazují ve svých výpovědích mnohem menší marxisticko-leninskou orientaci, a naopak více kritičnosti a nespokojenosti se stávající sociální realitou. Naskytá se však otázka, nakolik velkoměstské prostředí skutečně ovlivňuje názory svých obyvatel, nebo zda se nejedná pouze o důsledky pocitu nesporně vyšší úrovně anonymity, jaký mohou mít při odpovídání respondenti z měst oproti sociálně mnohem přehlednějším a kontrolovanějším obyvatelům menších obcí.

projevy plodnosti a porodnosti bývají potom zpětně chápány jako potvrzení váhy církevního učení a jeho akceptace věřícími(7).

Vzácnou výjimkou byl v tomto ohledu rozsáhlý celostátní výzkum *Diferenční procesy a perspektivy rozvoje naší společnosti*, realizovaný v letech 1983–1984 společně Ústavem pro filozofii a sociologii ČSAV v Praze a Ústavem filozofie a sociologie SAV v Bratislavě. Mimo jiné zde byla poměrně dost důkladně zjišťována natalitní situace a orientace. Předně se sledoval skutečný počet dětí, které rodina měla nebo má. Dále byli respondenti dotazováni na názor, jaký je ideální počet dětí bez ohledu na konkrétní životní podmínky v rodině nebo v okolí, šlo pouze o hledisko harmonických vztahů a vývoje dítěte. Naproti tomu zvlášť byl hodnocen ideální počet dětí právě v takové rodině, jako je respondentova — tedy s přihlédnutím ke skutečným příjmům, bytovému prostředí, povolání atd. Konečně byl položen dotaz na počet vlastních plánovaných dětí.

Vedle toho byla v rámci třicetipoložkové baterie hodnot zjišťována váha, jakou respondenti ve svých orientacích připisují například také víře v boha, životu podle náboženských zásad a tradičnímu soukromému a rodinnému životu. Tím bylo možné zahrnout do analýzy natalitních projevů a názorů vedle obvyklých socioekonomických charakteristik také vztahy k náboženským a rodinným tradicím. Ovšem již první souhrnné výsledky naznačily velice malý vliv náboženského vědomí na natalitní orientace či dokonce chování našich žen. Význam náboženství se zde ukázal podstatně menší zejména oproti řadě jiných socioekonomických charakteristik.

Přesto, že výsledky naznačily zanedbatelný vliv náboženství na natalitní chování žen v ČSSR, ve snaze po přesnějším a hlubším prozkoumání sledovaného vztahu jsme provedli ještě následující standardizaci: vytvořili jsme podsoubor tvořený výhradně ženami (kterých se otázky mateřství, počtu dětí a plodnosti dotýkají bezprostředně a v první řadě) a navíc ženami staršími čtyřiceti let (tedy v zásadě již s ukončenou reálnou plodností). Teprve na takto standardizovaném podsouboru žen ČSSR jsme znovu analyzovali problém vztahu náboženské orientace a natalitního chování(8).

Ještě dříve než si uvedeme některé konkrétní poznatky a závěry, je třeba upozornit na to, že tato z čistě demografického hlediska zcela korektně provedená standardizace zkoumaného souboru, ovšem určitým způsobem zvýhodnila vlivy náboženství v kontextu sledovaných problémů, a to především ve dvou ohledech:

1. ženy u nás častěji věří v boha a jsou více nábožensky orientovány než muži;
2. projevy religiozity vzrůstají s věkem dotázaných; tento nárůst je zejména silný u věkových skupin nad 40 let.

I tak se však opět vztahy mezi natalitní orientací, vyjádřenou ve čtyřech výše uvedených formách dotazů (tzn. skutečný počet dětí, ideální počet dětí bez ohledu na okolnosti, ideální počet dětí v rodině stejného typu, a konečně počet plánovaných dětí) a náboženskou vírou, ukázaly opět jako *slabé*. Hodnoty použitého Cramerova koeficientu souvislosti se pohybovaly v rozmezí 0,13 až 0,20. Natalitní orientace zkoumaného podsouboru žen souvisí spíše s tradičním rodinným životem než s životem podle náboženských zásad. I tentokrát se tedy projevil jako silnější vliv sociálně ekonomických charakte-

(7) Například W. Piwowarski napsal: „Jedním z ukazatelů, svědčících o životnosti katolicismu, je počet dětí v rodině“ [Piwowarski 1977 : 237].

(8) Za dodatečné výpočty patří poděkování M. Tučkovi, pracovníkovi ÚFS ČSAV v Praze.

ristik dotázaných, jako sociální postavení manžela, vlastní sociální původ a sociální postavení nebo hospodářské odvětví, v němž zaměstnané ženy působí a některé další.

Při celospolečenském pohledu má náboženství na natalitní chování a vědomí žen u nás evidentně malý vliv. Navíc si musíme uvědomit, že „mezi určitou hodnotovou orientací a jejím adekvátním vyjádřením v jednání jednotlivce neexistuje žádné automatické spojení, nefunguje přísný determinismus v tom smyslu, že určitý typ osvojené hodnotové orientace musí vyústit do přiměřeného typu individuálního chování; jde spíše o latentní danost, potenciální dispozici, která se může projevit jakmile nastane vhodná společenská, resp. individuální situace“ [Roško a kol. 1987 : 87].

Nelze sice vyloučit, že u určitých skupin a v některých konkrétních lokalitách, zvláště se silnějším působením přetrvávajících tradic, může být také tento vztah výraznější, avšak významné společenské přeměny, odrážející se mimo jiné v novém postavení žen a v jejich úlohách v současném procesu formování socialistického životního způsobu, zřejmě oslabily vliv náboženských zásad na chování a formování názorů žen v naší společnosti. Také v této oblasti se z náboženství stává jeden z mnoha faktorů ovlivňujících natalitní názory a chování méně pronikavě a působících v konkrétních místních a společenských podmínkách s větší či menší intenzitou.

Literatura

- Brooks, W. D. — Emmert, P.: *Interpersonal Communication*. Dubuque, Iowa Wm. C. Brown Company Publishers 1976.
- D'Antonio, W. V. — Stack, S.: *Religion, Ideal Family Size, and Abortion: Extending Renzi's Hypothesis*. Journal for the Scientific Study of Religion 1980, č. 4.
- Foret, M.: *Specifika sociologického zkoumání náboženské víry*. Sociologický časopis 1986, č. 1.
- Foret, M.: *Typologie ve výzkumech religiozity a ateismu*. Ateizmus 1987, č. 1.
- Fuchs Ebaugh, H. R. — Haney, C. A.: *Church Attendance and Attitudes Towards Abortion: Differentials in Liberal and Conservative Churches*. Journal for the Scientific Study of Religion 1978, č. 4.
- Karola, J.: *Katolicismus a populační problémy současnosti*. Ateizmus 1987, č. 1.
- Marcum, J. P. — Radosh, M.: *Religious Affiliation, Labor Force Participation and Fertility*. Sociological Analysis 1982, č. 4.
- Piowarski, W.: *Religijność miejska w rejonie uprzemysłowionym*. Warszawa, Wiezi 1977.
- Roško, R. a kol.: *Diferenciačné procesy a problémy rozvoja našej spoločnosti*. Sociológia 1987, č. 1.
- Siusiukalov, B. I.: *Socialistická spoločnosť*. Bratislava, Pravda 1973.
- Thorton, A. — Freedman, D.: *The Changing American Family*. Population Bulletin 1983, č. 4.
- Tomka, M.: *The Religious — Non — religious Dichotomy as A Social Problem*. The Annual Review of the Social Sciences of Religion 1979, Vol. 3.

М. Форет: К современным отношениям семьи и религии в ЧССР

По предыдущим исследованиям известно, что в ЧССР для формирования позитивного религиозного отношения принципиальное значение имеет семья, оказывающая на него существенное значение. Данная статья рассматривает вопрос, влияет ли религия и в какой мере на семейную жизнь. Уже прежний анализ взаимоотношений между статистическими показателями религиозного поведения и некоторыми проблемными сторонами семейной жизни, осуществленный в районах Южноморавской области на основе десятилетних временных рядов 1975—1984 гг., указал на весьма отрицательное отношение. Существенно более широкая разработка исходила впоследствии из результатов переписи в 1980 г. и включала все 114 районов ЧССР. И на этот раз оказалось, что из социо-экономических характеристик с религиозным поведением наиболее ярко соотносится сфера семейной жизни. В частности, отрицательное отношение к числу разводов и аборт статистически высокозначимо. Указанный факт, однако, несколько меняется при сравнении Чешской Социалистической Республики и Словацкой Социалистической Республики, согласно уровню урбанизации и в комплексной типологии социально-экономических характеристик районов.

С другой стороны, из общегосударственного социологического исследования, осуществленного в 1983—1984 гг., вытекает, что религия оказывает на отношение к деторождению (взгляды и поведение) в Чехословакии практически весьма малое влияние.

Summary

M. Foret: On Present Relations between the Family and Religion in Czechoslovakia

It follows from prior research that, in Czechoslovakia, the family is of substantial importance in the development of a positive religious relation. This time the matter in question is whether, and to what extent, religion affects family life. Already the previous analysis of interrelations between statistical indicators of religious behaviour and some relatively problematic aspects of family life, carried out in districts of the South-Moravian region on the basis of 10-years' time series (1975—1984), was suggestive of a pronouncedly negative relation. Later on, a substantially more extensive elaboration was based on the results of the 1980 census and covered all the 114 districts of Czechoslovakia. Even this time it was the sphere of family life that was shown to have the most marked correlation with religious behaviour from among the socio-economic characteristics concerned. Particularly the negative relation to the divorce rate or abortion rate is statistically highly significant. However, the mentioned fact is subjected to a certain change in comparisons made on the republic scale (the Czech and the Slovak Socialist Republic) — according to the level of urbanization and in the more complex typology of socio-economic characteristics of the districts.

On the other hand, it follows from the nation-wide sociological research carried out in the years 1983—1984 that, in this country, the influence of religion on natality orientations (opinions and behaviour) is practically very small.

Francie bývá považována za klasickou zemi rozvodu. Nejen díky právní úpravě a jejímu vývoji, ale i vzhledem k rozšířenému traktování tohoto tématu v beletrii a v neposlední řadě i pro soustavné sledování těchto otázek v demografii a sociologii. Do obecného povědomí proniklo přesvědčení o morální laxnosti a frivolitě Francouzů, o záplavě rozvodů. Ale skutečnost je namnoze odlišná.

Vývoj rozvodovosti a právní úpravy rozvodu

První rozvodový zákon je z roku 1792. Mimo hlavní město se příliš neuplatnil, ale již v roce 1793 připadal prý v Paříži (podle literatury) jeden rozvod na tři manželství. Code civil (Napoleon) z 21. 3. 1804 úpravu zpřísnil(1). Později (od r. 1816) byl rozvod zcela zakázán. Zůstala jen odluka od stolu a lože. Úplný rozvod se zánikem svazku manželského se do Francie vrátil až tzv. loi Naquet z 27. 7. 1884 v značně omezené podobě, totiž jako výhradní sankční rozvod(2).

Pokud jde o vývoj rozvodovosti po přijetí loi Naquet, šlo o pozvolný nárůst s přestávkami (kromě vlny rozvodovosti po obou světových válkách). V roce 1903 počet povolených rozvodů dosáhl 10 000 a vzrostl na 20 000 v údobí mezi oběma světovými válkami. Po druhé z nich se po bezprostřední nárazové vlně ustálil v letech 1950–1965 zhruba na 30 000. Pak však nastal prudší růst a v roce 1973 přesáhl počet 50 000.

Francouzští demografové přešli na zkoumání rozvodovosti podle redukovaných měr rozvodovosti ($= \%$ manželství z určité sňatečné kohorty, rozvedených po jisté době jejich trvání), respektive podle kumulovaných redukovaných měr rozvodovosti ($= \%$ všech rozvedených manželství dané sňatečné kohorty od jejího vzniku do stanoveného časového odstupu) a úhrnné rozvodovosti (= součet redukovaných měr rozvodovosti pro všechna trvání manželství v témže roce, viz tab. 1).

Přitom bylo shledáno, že těžisko rozvodovosti se u mužů z věkové skupiny 30 – 40 let přesunulo do skupiny 25 – 29 let a u žen zůstalo nadále v téže skupině 25 – 29 let. Na základě zkoumání rozvodovosti v běžném roce vytypoval Blayo (1973) dvě základní období: deset let od uzavření manželství, kdy nárůst rozvodů stagnoval, a další devět let, kdy nárůst reprezentoval až 56 % – což ovšem bylo výsledkem chování všech sňatečných kohort. Když byly zkoumány izolovaně sňatečné kohorty z let 1955, 1965 a 1967, byly zjištěny výrazné rozdíly svědčící o tom, že čím pozdější kohorta, tím prudší vývoj rozvodovosti po tomtéž odstupu od uzavření manželství, nadto s posunem k ranějšímu rozpadu.

(1) Odstranil repudiaci pro „neslučitelnost povah“, ztížil rozvod na podkladech dohody a jinak ponechal jen sankční rozvod pro závažná manželská provinění.

(2) Code civil byl novelizován tak, že důvodem rozvodu se stalo cizoložství, na straně ženy prosté, na straně muže jen za přitěžujících okolností (to odstranila až ordonnance z 1. 4. 1945, která v tomto ohledu zavedla stejný režim pro obě pohlaví); dalšími důvody byly odsouzení pro těžké trestné činy a závažná manželská provinění (násilnosti, zlé zacházení, těžké urážky).

Tabulka 1. Úhrnná rozvodovost ve Francii od r. 1960 do r. 1980

Rok	Index na 10 × 000 manželství	Rok	Index na 10 × 000 manželství
1950	11,3	1965	10,7
1951	10,8	1966	11,3
1952	10,5	1967	11,4
1953	9,8	1968	11,0
1954	9,5	1969	11,3
1955	9,8	1970	12,0
1956	9,8	1971	14,
1957	9,6	1972	14,2
1958	9,8	1973	14,7
1959	9,4	1974	16,7
1960	9,5	1975	17,2
1961	9,7	1976	17,7
1962	9,6	1977	20,4
1963	9,5	1978	22,6
1964	10,4	1979	24,3
		1980	24,7

V rozvodovosti se jevily také významné rozdíly podle jednotlivých regionů. Sociologové poukazovali na to, že vliv mělo jednak náboženské založení (podstatně nižší rozvodovost ve výrazně katolicky orientovaných oblastech), dále vlivy sociální, kulturní a ekonomické (menší rozvodovost v zemědělských oblastech). Z longitudinálního hlediska se však projevovaly trendy k vyrovnávání těchto rozdílů. Zatímco v údobí let 1936 – 1964 se zmenšoval počet departementů s malou rozvodovostí, klesala rozvodovost v departementech, kde byla jinak vysoká; od roku 1965 rostl však počet departementů s vysokou rozvodovostí a zmenšoval se počet těch, které měly rozvodovost nízkou.

Před reformou francouzský rozvod podle loi Naquet končil v naprosté většině případů vyhověním žalobě. Pokud jde o roli navrhovatele, pak v roce 1970 ženy podaly návrh v 61,3 % případů, muži v 38,7 %, pokud jde o odluku, ženy byly navrhovatelkami dokonce v 78,4 %, a muži v 21,6 % případů. Frekvence aplikace jednotlivých rozvodových důvodů podle loi Naquet je patrná z tabulky 2.

Tabulka 2. Aplikace rozvodového důvodu v r. 1973 v %

Pohlaví navrhovatele	Opuštění partnera	Cizoložství	Násilnosti, zlé zacházení, urážky	Ostatní
Muži	26,8	34,6	28,8	9,8
Ženy	20,2	24,6	42,9	12,3
Celkem	22,8	28,5	37,4	11,3

To, že muži se ponejvíce dovolávali cizoložství, se vysvětluje i tím, že bývají méně skrupulozní k důvodu rozvodu a tímto způsobem bylo lze zrušení manželství dosáhnout poměrně rychle. U žen „jiné důvody“ spíše odpovídaly sjednanému „scénáři“. Podle Commaille a Boigeolové konzervativní venkovské

oblasti si více potrpěly na drastický rozvod než benevolentní pařížská judikatura.

Soudních odluk (séparation de corps) pak v poměru k rozvodům postupně ubývalo. V roce 1885 jich bylo v relaci k rozvodům 51 %, v roce 1900 již jen 27 %, v roce 1930 15 %, v roce 1960 13 %, v roce 1970 11 % a v roce 1975 7 %. Odluka také stále méně tvořila alternativu pro konečné řešení a spíše přecházela v mezikroku před rozvodem. Počet konverzí v rozvod rostl následovně: v roce 1900 — 1904: 19 %, v roce 1910 — 1913: 34 %, v roce 1930 — 1934: 30 %, v roce 1953 — 1955: 43 %, v roce 1965 — 1968: 44 % a v roce 1972 — 1975: 45 % konverzí z celkového počtu odluk.

Již před reformou se rozvod ve Francii stal součástí rodinného modelu pro případ, že se manželství nevydaří: prognózy také počítaly s tím, že i bez reformy počet rozvodů absolutně i relativně poroste. Mezi stoupenci reformy se polemiky točily hlavně kolem toho, zda dopustit opětovně rozvod na podkladě dohody manželů. Například G. Cherné tvrdil, že zákulisně dohodnutý rozvod fakticky tvoří 3/4 až 4/5 všech případů; naopak H. Mazeaud poukazoval na to, že taková dohoda je často vynucena a že by bylo neblahé tuto formu legalizovat. M. a R. Weylovi (1975) poukazovali na to, že dosavadní sankční rozvod neodpovídá současnému modelu rodiny. Levice a advokátní asociace prosazovaly jediný rozvodový důvod: existenci rozvratu. Konzervativní kruhy se tomu zásadně vzpíraly, vidíce v tom legalizaci zapuzení manžela.

Rozvodová reforma z roku 1975

Reformě v roce 1975 předcházela podrobná demograficko-sociologická příprava. Byla původně vyvolána požadavky legislativy, ale zašla k podstatně podrobnějšímu zkoumání, než jaké bylo původně zamýšleno. Statistická data shromažďoval Institut National de la Statistique et des Études Économiques a postupně je publikoval. K tomu přistupovaly studie jednotlivých odborníků, jak je uvádíme v literatuře. Paralelně se provádělo komparativní studium [Anceľ 1975].

Úkolem sociologicko-demografického výzkumu bylo především zjistit, zda francouzské veřejné mínění je připraveno reformu přijmout a jak se staví k rozvodu vůbec.

Při anketě v roce 1972 bylo zjištěno, že respondenti v řadě otázek nepovažují osobní stav „rozvedený — rozvedená“ za příliš významný. Tak 72 % respondentů nezáleželo na tom, zda jejich dítě učí rozvedený učitel nebo učitelka. 76 % nezáleželo na tom, zda jejich poslanecký kandidát je rozvedený. Také 69 % nezáleželo na tom, zda jejich dítě si najde partnera, jehož rodiče jsou rozvedeni. Ale jen 30 % respondentů by nebylo vadilo, kdyby si jejich dítě vzalo jako manžela rozvedenou osobu.

Tabulka 3. Názory na existující rozvodovou úpravu

	muž	žena	oba
má zůstat beze změny	32 %	31 %	32 %
má být zpřísněna	18 %	23 %	20 %
má být liberálnější	50 %	46 %	48 %
	100 %	100 %	100 %

Ochota přijetí liberálnější úpravy rostla s odklonem od náboženství, s vyšším vzděláním, naopak klesala s věkem a s počtem dětí respondenta. Byla zřetelně vyšší ve velkých městských celcích, přičemž Paříž vysoce vedla nad venkovem. Rozvedení a svobodní byli daleko více nakloněni liberalizaci než ostatní. Oponovali především ti, kteří měli starost o děti a o ekonomické postavení sociálně slabšího partnera.

Příprava rozvodové novely Code Civil byla svěřena J. Carbonnierovi, který byl svého druhu architektem předchozích dílčích novelizací tohoto kodexu na úseku rodinného práva. Jeho základní idea byla, že při stavu veřejného mínění ve Francii je nutno vyjít z plurality rozvodových důvodů a najít kompromis mezi zastánci objektivního a subjektivního principu — s přenesením těžiška do dohodnutého rozvodu. Osnova nezůstala však bez podstatných změn, o některé se zasadil i tehdejší prezident Giscard d'Estaing způsobem, který Carbonnier pokládal za zmrzačení svého návrhu.

Novela zavedla několik druhů rozvodu a pro každý z nich stanovila i odlišnou proceduru: namnoze také každá varianta vyvolávala některé odlišné následky co do řešení majetkových otázek. Jejich stručné charakteristiky jsou následující.

A. Rozvod na podkladě vzájemné dohody

Obsahuje dvě alternativy, i když podle osnovy mělo jít o dva samostatné důvody.

a) Rozvod na základě souhlasného návrhu obou manželů

Má umožnit decentní rozchod, bez uvádění důvodu rozkolu, s globálním vyřešením následků rozvodu dohodou manželů, pod kontrolu soudu a s jistými retardačními prvky(3).

b) Rozvod na návrh jednoho z manželů, přijatý druhým manželem

Má jít o tzv. rezignační rozvod, jestliže druhý manžel v roli odpůrce se nechce výslovně připojit z důvodů svědomí apod., neoponuje však výslovně tvrzením žaloby. O vině se nerozhoduje. Část teorie [Carbonnier 1983] nadále označuje tento druh rozvodu jako rozvod na základě „dvojího seznání“(4).

B. Rozvod pro rozvrat soužití

Jde o rozvod na objektivním podkladě rozvratu, a to z dvou taxativně uvedených důvodů. Jsou to: šestiletá faktická odluka a šestiletá duševní choroba(5).

(3) Tato forma rozvodu je dostupná i pro manžele s nezletilými dětmi; vyloučena z ní jsou však manželství trvající méně než šest měsíců. Důvod rozvodu zůstává skryt. Obligatorní je několikrát jednání před soudem, s časově předepsanými odstupy. Soud zjišťuje, zda projevy vůle manželů netrpí vadami a zda jsou jejich stanoviska definitivní. Jestliže doprovodné dohody manželů, řešící důsledky rozvodu, nezajišťují dostatečně jednoho z nich nebo jsou v rozporu se zájmem nezletilých dětí, soud je neschválí a tím tuto formu rozvodu zablokuje. Celé řízení probíhá před specializovaným soudcem pro manželské záležitosti.

(4) Jde o jednostranný požadavek rozvodu, ale neoponovaný. Rozvod povolený tímto způsobem vyvolává tytéž důsledky jako rozvod na podkladě viny sdílené oběma manžely. Aplikaci této formy rozvodu může zablokovat druhý manžel jednoduše tím, že neuzná skutečnosti tvrzené návrhovatelem.

(5) Může být použita klauzule proti tvrdosti, jestliže by rozvod přivodil nebezpečí příliš závažných důsledků pro nemoc druhého manžela. Obligatorně musí být tato klauzule použita, prokáže-li druhý manžel, že rozvod přivodí buď pro něho, se zřetelem k jeho věku a trvání manželství, nebo pro děti, hmotné nebo morální důsledky výjimečné tvrdosti.

Tabulka 4. Rozvody a odluky podle důvodů v celé Francii v letech 1976 – 1985

Rok	celkem (absolutně)	dohoda manželů		akceptovaný návrh		manželské provinění		Důvod rozvrat manželství	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1976	62 589	5 014	8,01	1 071	1,71	53 072	89,59	432	0,69
1977	72 974	19 564	26,81	5 545	7,60	45 822	52,79	2 043	2,80
1978	75 867	22 790	30,04	7 010	9,24	44 428	58,56	1 639	2,16
1979	80 348	26 718	33,25	8 275	10,30	43 822	54,54	1 533	1,91
1980	82 017	30 325	36,53	9 458	11,39	41 845	50,40	1 3896	1,68
1981	89 150	35 586	39,92	11 143	12,50	41 127	46,13	1 294	1,45
1982	96 268	36 938	38,37	12 263	12,74	45 606	47,37	1 461	1,52
1983	100 764	39 132	38,83	12 977	12,88	47 387	47,03	1 268	1,26
1984	106 437	41 184	38,69	13 603	12,78	50 378	47,33	1 272	1,20
1985	110 391	40 926	37,07	14 493	13,13	53 711	48,65	1 261	1,15

C. Rozvod z důvodů provinění

Nová úprava zachovala rozvod z důvodu manželského provinění(6), který byl obsažen v loi Naquet, ale v modifikované podobě. Rozvodu se může nyní domáhat i vinný manžel, může být shledána také oboustranná vina (vyslovuje se jako „sdílená“).

D. Konverze odluky v rozvod

Na návrh jednoho z manželů lze odluku změnit v rozvod po odstupu tří let. Na společný návrh tak lze učinit kdykoli. Separační příčina se pak automaticky stává příčinou rozvodu a rekvalifikace není možná.

Výsledky reformy

Po novelizaci Code civil došlo k určité změně ve frekvenci jednotlivých rozvodových příčin. Rozvod z důvodu rozvratu, který byl podstatně ztížen, zůstal jen okrajovou záležitostí. Do pozadí ustupuje i instituce odluky od stolu a lože. Velmi silné pozice si udržel nadále sankční rozvod, rozvod na podkladě souhlasu obou partnerů si získal značné rozšíření, zvláště v průmyslových metropolích, hlavně v Paříži (tab. 4).

Avšak zatím není známek toho, že by se dlouhodobé tendence rozvodovosti nějak měnily k lepšímu, naopak, od roku 1976 do roku 1985 počet rozvodů vzrostl z 59 190 na 105 962. Na 10 000 vdaných žen v roce 1981 připadalo v celé Francii 44,2 rozvodů (s podstatnými rozdíly v regionech; Vendée např. 13,8, Alpes-Maritimes 68,7). Smířčí pokusy vedou k úspěchu asi jen v 1 % případů, zamítavé soudní výroky reprezentují asi 2,5 % z globálu (1981). Děti jsou i nadále většinou svěřovány matkám (tab. 5).

(6) Provinění musí představovat závažné nebo opakované porušení povinností a závazků vyplývajících z manželství a navíc být takového druhu, že další soužití je nesnesitelné. Tuto formu rozvodu lze dále uplatnit při některých závažných odsouzeních v trestním řízení (k dlouhodobým trestům odnětí svobody). Vzájemná provinění se nekompenzují, ale provinění druhé strany může zbavit žalované provinění povahy závažnosti a tím založit situaci, která rozvod nedovoluje.

Tabulka 5. Svěřování dětí do výchovy v %

Oprávněná osoba	Rok				
	1973	1974	1975	1976	1977
Otec	11,1	10,6	10,0	9,6	9,5
Matka	82,8	83,6	84,5	84,9	85,0
Třetí osoba	1,1	1,1	1,3	1,2	1,2
Oba rodiče	4,4	4,2	3,9	3,9	3,9
Rodiče a třetí osoba	0,6	0,5	0,4	0,4	0,4

Přehlížet nelze ještě další faktor, který vstupuje do hry: prudký pokles manželství v posledních letech mezi nastupujícími ročníky s optimálním sňatečným věkem a částečný přechod ke konkubinátům.

Přes rozdíly ve společensko-ekonomické struktuře je pro nás francouzská rozvodová realita značně cenná(7) — zvláště, ocitají-li se na pořadu dne úvahy o případné nové úpravě rozvodu u nás. Meze a možnosti pouze právního působení do jisté míry objasňuje i případ francouzské reformy a jejích důsledků. Je zřejmé, že v tomto směru musí mnohem větší úlohu sehrát i sociologie.

Literatura

- Blayo, O.: Evolution des désunions en France depuis 1950. In: Population 1973, č. 5—6.
- Boigeol, A. — Commaille, J.: *La séparation de fait — analyse des résultats du recensement de 1968*. In: Population 1972, č. 3—4.
- Boigeol, A. — Commaille, J. — Lamy, L. M. — Monier, A. — Roussel, L.: *Le divorce et les Français, I. Enquête d'opinion*. Paris, Presses universitaires de France, Cahiers de l'INED 1974.
- Carbonnier, J.: *La question du divorce—Mémoire à consulter*. Paris, Recueil Dalloz-Sirey 1975.
- Carbonnier, J.: *Droit civil, tome 2—La famille, les incapacités*. Paris, Presses universitaires de France 1983.
- Carbonnier, J.: *Les rapports entre le droit et la société à travers la réforme du droit français du divorce*. In: Révision du droit du divorce—Expériences étrangères récentes. Zürich, Schulthessverlag 1988.
- Commaille, J.: *Le divorce en France — De la réforme de 1975 à la sociologie du divorce*. Paris, La documentation française 1978.
- Commaille, J. — Festy, P. — Guibentiff, P. — Kellerhals, J. — Perrin, J. F. — Roussel, L.: *Le divorce en Europe occidentale — La loi et le nombre*. Paris, GIRD-INED 1983.
- Finková, Z.: *Rozvodovost v SSR a ČSR v letech 1950 až 1980*. Demografie 1986, č. 3—4.
- Labrusse-Riou, C.: *Droit de famille, tome I., Les personnes*. Paris, Masson 1984.
- Massip, J.: *La réforme du divorce, Le répertoire du notariat*. Paris, Desfrénois 1986.
- Massip, J.: *Un tableau du divorce en France douze ans après la réforme de 1975*. In: vide ad 6.
- Roussel, L. — Commaille, J. — Boigeol, A. — Valetas, M. F.: *Le divorce et les Français II. Enquête auprès de divorcés*. Paris, Presses universitaires de France, Travaux et documents 1975.
- Segalen, M.: *Sociologie de la famille*. Paris, A. Collin 1981.

(7) Pro srovnání: zatímco celá Francie měla v r. 1982 úhrnnou rozvodovost asi 28, v ČSR dosáhla už okolo r. 1980 indexu 30 a v SSR 17; k tomu viz zejména [Finková 1986 : 299—312].

И. Гадерка: Проблема разводов во Франции

Статья дает набросок динамики правового порядка, связанного с разводом во Франции от закона о разводе 1792 г. к реформе развода 1975 г. Она анализирует социологическую и демографическую подготовку для правовых целей перед новеллизацией и прослеживает позиции французской общественности относительно ее намерений. Автор указывает, как новеллизация 1975 г. отразилась на практике, какое воздействие она оказывала на общее число разводов, на их распределение в отдельных регионах и на частоту отдельных видов развода. Эти сведения могут вдохновить чехословацкую социологию и правовую политику в области развода.

Summary

J. Haderka: Divorce Rate in France

The present study outlines the development of the legal regulation of divorce in France from the issue of the divorce law in 1792 to the divorce reform in 1975. It analyzes the sociologico-demographic preparation for legal purposes as it was under way before the amendment, keeping under review the attitudes of the French public towards its aims. It ultimately refers to the reflection of the amendment of 1975 in practice, to its effect on the general divorce rate, to its distribution in the separate regions, and to the frequency of individual types of divorce. The findings arrived at are inspiring for Czechoslovak sociology as well as for legal policy in the area of the divorce rate.

Vyzýváme k diskusi* o možnostech sociologického poznání v procesu přestavby

Vedením KSČ jsou v procesech přestavby a demokratizace naší společnosti formulovány — zejména ve spojení s ideologickou činností — kvalitativně nové úkoly společenských věd.

Významnou složku ideologické činnosti představuje teoretická práce. I ve vztahu k marxisticko-leninské sociologii se stává aktuální stanovisko generálního tajemníka strany, že „...naše společenské vědy dosud neplní dostatečně svoje poslání. Nedávají zdůvodněné návrhy, doporučení k řešení nazarých otázek, jsou málo iniciativní, neaktivizují dostatečně vědomí lidí, mnohdy pracují odtržené od života. Někdy se nám zdá, jako by mnozí společenskovědní pracovníci byli zaskočeni politikou přestavby. Jak jinak si vysvětlit, že existuje tak málo ekonomických, filozofických, ale i například sociologických prací zabývajících se současností, o něž by bylo možné se skutečně opřít při koncipování politických rozhodnutí. ... Některé otázky našeho dalšího rozvoje jsme proto nuceni dnes řešit v podstatě empiricky, což pochopitelně s sebou přináší i možná rizika“ (M. Jakeš v projevu na aktivu VŠP ÚV KSČ. Rudé právo 14. 4. 1988, s. 3).

Ve snaze více a efektivněji působit na proces přestavby a demokratizace, přispět ke koncipování a prosazení nových politických rozhodnutí, ke komplexní, kauzální analýze stavu a tendencí vývoje naší společnosti, otevíráme na stránkách časopisu *diskusi k možnostem sociologického poznání*.

Široká sociologická veřejnost tu bude mít příležitost se vyjádřit ke všem otázkám, které směřují *k efektivnějšímu vstupu sociologie do praxe, k využití a uplatnění sociologického poznání v procesech přestavby a demokratizace života naší společnosti*.

Uvědomujeme si, že nemalým handicapem této diskuse budou neúměrně dlouhé vydavatelské lhůty. Proto se budeme snažit urychleně a přednostně do nejbližších čísel zařadit zejména kratší příspěvky. Chceme dát slovo všem těm, kteří jako sociologové mají co říci k tomu nejdůležitějšímu: *jak poznávat kauzální, hlubinné souvislosti věcí a jevů, jak hledat a ukazovat řešení problémů doby a rýsovat alternativy dalších prognóz*.

Konkrétní analýza a dialog — to je i pro nás cesta a předpoklad obnovení tvůrčího ducha marxisticko-leninského myšlení.

Redakční rada a redakce Sociologického časopisu se těší na Vaši spolupráci.

*Prof. PhDr. Karel Rychtařík, DrSc.
vedoucí redaktor Sociologického časopisu ČSAV*

Diskutujeme o možnostech sociologického poznání

Extenzivní metody řízení ekonomických a sociálních procesů nezakládaly, jak známo, potřebu systematických analýz tak závažných sociálních jevů, jako je

*) Texty diskuse nejsou odborně posuzovány ani redakčně upravovány.

například rozvoj iniciativy lidí, stabilita v zaměstnání, podnikavost vedoucích pracovníků, zájem lidí o ty či ony výrobky na trhu, hodnotový systém mladých pracovníků apod. Intenzivní vztah ke zdrojům vyvolává naopak nutnost zvýšení pozornosti k subjektu, tedy i stálou potřebu co nejpresnějšího poznávání podmínek růstu aktivity lidí. Vždyť stane-li se podnik závislý na jejich výkonech, na výstupech a kvalitě těchto, na prodejnosti vlastních výrobků, na zájmu o jim poskytované služby atd., tu mu nezbytně musí záležet na výkonu každého pracovníka, na jeho vztahu k práci a kvalitě této (tedy i na odpovídající kvalifikaci), jeho iniciativě (tedy i na motivaci), jeho inovačním a tvůrčím myšlení (tedy i na sociálním klimatu v pracovním kolektivu), jeho stabilizaci (tedy i na pracovních podmínkách, spokojenosti v práci, ano i na řešení konfliktů, jež často vedou k fluktuaci) atd. atd. Růst úlohy subjektu v podmínkách přestavby není nějakým módním heslem, nýbrž výrazem objektivních procesů probíhajících v ekonomice a v celé společnosti.

Jak je zřejmé, praxe tak klade celou řadu naléhavých otázek společenským vědám, sociologii nevyjímaje. Naléhavost dává naší práci rozměr časový, závažnost těchto otázek pak rozměr vědecké serióznosti, neboť plně platí slova generálního tajemníka ÚV KSČ soudruha M. Jakeše, že „empirická řešení pochopitelně s sebou přinášejí i možná rizika“ (*Naléhavě potřebujeme hluboké teoretické poznatky*. Projev M. Jakeše na aktivu VŠP ÚV KSČ. Rudé právo 14. 4. 1988).

Z hlediska našeho oboru lze říci, že sociografické, popisné a povrchně empirické práce by nebyly s to splnit očekávání decizních orgánů a dříve či později by vedly k pochybnostem o možnostech sociologie jako vědy. Náročnost naší práce v příštích letech je proto dána nezbytností spojení obou hledisek: maximálně urychlit výzkum nejzávažnějších otázek přestavby při nesmlouvavém požadavku jejich vědeckosti. Za současného stavu sociologické fronty u nás (počtu a kvalifikaci sociologů, zaměření a vybavení pracovišť atd.) je tento úkol řešitelný jen soustředěním sil na skutečně nejaktuálnější problémy, a dále výrazným posílením vědecké integrace v rámci socialistických zemí, na prvním místě integrace s mohutnou sociologickou frontou SSSR.

Základní směry, na něž je nutno soustředit pozornost a síly k urychlenému řešení problémů, formuloval již XVII. sjezd KSČ a dále 5. a 9. zasedání ÚV KSČ. Výslovně na ně pak upozornil v citovaném projevu generální tajemník ÚV KSČ Miloš Jakeš, když řekl: „Základním faktorem urychlení sociálně ekonomického rozvoje je co nejširší aktivizace všech tvůrčích schopností pracujících“ (tamtéž).

Pro tuto aktivizaci má nepochybně podstatný význam přesná formulace cílů a perspektiv společenského pohybu. Předpokladem této je existence maximálně přesných prognóz. Je-li základním bitevním polem dneška ekonomika, tu jistě jednou z nejvýznamnějších front je zkoumání sociálních podmínek pracovní aktivity lidí, nové úlohy pracovních kolektivů, včetně jejich samosprávy. V této souvislosti vystupuje do popředí proces demokratizace, a tedy i veřejného mínění, jehož znalost je při potřebě diferencovaného řízení různých sociálních skupin stále více podmínkou vědeckosti tohoto řízení.

Sociální skupinou objektivně nejvíce spjatou s budoucností naší společnosti je mládež. Čím přesnější bude sociologický obraz jejího vývoje, dynamiky jejích skupin, tím účinnější bude i řešení nemalých problémů naší mladé generace i její žádoucí plné zapojení do procesů přestavby. Uvážíme-li například, že se v souvislosti s rozvojem vědy a techniky do r. 2000 bude rekvalifikace týkat asi 1 miliónu našich pracujících, tu je zřejmý rozsah sociálních problémů v příštím desetiletí, problémů, které budou záležitostí především mladé generace.

Krátký příspěvek si přirozeně nemůže klást za cíl ani jen vypočíst závažné problémy rozvoje naší společnosti, vyžadující angažovanou účast naší sociologie. Ostatně i v tomto směru je třeba docenit iniciativu Sociologického časopisu, že dává možnost vyjádřit se k orientaci této vědecké fronty v období přestavby naší společnosti širokému okruhu nejen sociologů, ale i představitelů praxe a jiných vědních oborů.

Závěrem bych ještě rád podtrhl význam myšlenky z projevu soudruha Jakeše, týkající se mladých pracovníků, neboť je vysoce aktuální i pro sociologii. Soudruh Jakeš vyslovil požadavek, „aby se vědecké práci v přírodních, technických i společenských vědách věnovali ti nejlepší absolventi vysokých škol“ (tamtéž). Dlouholetá pedagogická praxe v oborech sociologie a sociální psychologie na vysokých školách mi umožňuje konstatovat, že mladí posluchači mají značný zájem o tyto obory. A přesto nelze říci, že by příliv talentů na studium a poté i pro práci v této profesi byl vyřešen. Důvodů je celá řada a jejich rozbor by přesáhl rozsah tohoto příspěvku. Konstatujeme jen, že například dodnes není vyřešen statut podnikového sociologa. Snad by jednou měl být realizován i seriózní výzkum atraktivnosti společenských věd pro mladého pracovníka — a jedním z jeho oddílů by měl být i zájem o práci v oboru sociologie.

Náročnost požadavků praxe je vždy zárukou i urychlení rozvoje vědy. Všestranná angažovanost ve prospěch rozvoje socialistické společnosti je smyslem existence marxistické sociologie.

*Prof. RSDr. Jaroslav Kohout, DrSc.,
člen korespondent ČSAV
Vysoká škola ekonomická, Praha*

Úkoly a možnosti sociologického poznání

Diskuse k možnostem sociologického poznání může přinést podněty pro další práci tehdy, vyjdeme-li z reálného stavu jeho současného vývoje a podmínek, v nichž sociologové pracují. Celý vývoj, práce a výsledky všech společenských věd potvrzují, že tyto vědy a politická praxe tvoří spojené nádoby, že se nejen vzájemně ovlivňují, ale spoluvytvářejí systém podmínek svého rozvoje. Tak tomu bylo již na samém počátku intenzivního rozvoje marxisticko-leninské sociologie v šedesátých letech a tak je tomu i v současné etapě realizace politiky přestavby.

Na konci padesátých let v souvislosti se splněním úkolů budování základů socialistické společnosti, v etapě, kdy začala socialistická společnost fungovat na svých vlastních základech, bylo nezbytné posílit a zdokonalit připravenost subjektu řízení o hlubší poznání společenských procesů a o poznání specifického vlivu sociální sféry (sociální struktury vztahů, institucí apod.) na ekonomickou, politickou, ale i kulturní oblast. Z toho vyplývala objektivní potřeba sociologického zkoumání společenských procesů. Objektivní nezbytnost rozvoje sociologického poznání však u nás v krizovém období šedesátých let neprobíhala optimálně a krátkodobá intenzivní činnost sociologie byla poznamenána teoreticko-metodologickými deformacemi s výraznými politickými důsledky. Tuto situaci zhodnotil dokument *Vývoj, současný stav a úkoly společenských věd v Československé socialistické republice*, projednaný předsednictvem ÚV KSČ dne 3. 5. 1974.

Další práce na úseku rozvoje marxistické sociologie se v období sedmdesátých a osmdesátých let rozvinula v nové společenské situaci. Soustředila se na překonání teoretických a metodologických vlivů nemarxistických sociolo-

gických koncepcí na naši sociologii, na odstranění různých forem empirismu v sociologickém výzkumu, zdokonalení výzkumných nástrojů a na obnovení třídnosti v hodnocení stavu společenských jevů. Byly přitom využity všechny nemalé pozitivní zkušenosti i nahromaděné poznatky ze sociologické práce v šedesátých letech. Byla provedena řada nových rozsáhlých výzkumů významných společenských jevů, zejména v oblasti sociální struktury, životního způsobu, sociálního rozvoje a plánování pracovních kolektivů, ve výzkumu veřejného mínění a společenského vědomí. Na nových metodologických principech se rozvinulo rozsáhlé používání sociologických metod pro potřeby sociální analýzy v různých sférách společenského života. V podnikové a komunální sféře došlo k velmi užitečnému, i když k nerovnoměrnému, využívání sociologických rozborů a speciálních výzkumů. Výsledky tohoto poznání jsou prezentovány v odborných publikacích, využívány při zpracování koncepčních materiálů v různých oblastech činnosti decizní sféry.

Bylo rovněž získáno nemálo poznatků, jež byly nejen zajímavé, ale i užitečné pro praxi. V konfrontaci s aktuálními úkoly, jak je formuluje XVII. sjezd KSČ, však nejsou rozvoj sociologického bádání ani procesy přenosu poznatků této vědy do praxe na potřebné úrovni. Spolu s tím jde ruku v ruce přeceňování a zdůrazňování jen pozitivních stránek společenského vývoje, nedostatečné poznání rozporů a problémů, jež vznikají ve společnosti, což posiluje — většinou nezamýšlenou — abstraktnost a apologetičnost poznání. Výsledek je takový, že sociologie, stejně jako další vědní obory, nedostatečně plní iniciační a kriticky konstruktivní poslání. Ve světle rostoucích a nových potřeb společenské praxe v podmínkách realizace přestavby a strategie urychlení sociálního a ekonomického rozvoje vystupují nedostatky dosavadního vývoje velice ostře do popředí.

Zjišťujeme především existenci určitých bílých míst v sociologickém poznání společenských procesů. Jde například o otázky poznání podstatných sociálních souvislostí a zdrojů intenzifikačních procesů, o hlubší poznání vztahů mezi sociální a ekonomickou sférou. Významný je také problém zjišťování sociální efektivity všech opatření v oblasti ekonomiky. Potřebujeme rozšířit poznatky o vlivu sociálních faktorů na reálné fungování socialistických institucí, o sociálních zdrojích byrokratismu a možnostech jeho překonávání. Nedostatečné znalosti máme o reálném fungování politického systému socialistické společnosti ve vztahu k aktivitě jednotlivých sociálních subjektů. Je nezbytné přehodnotit poznatky o sociálně politické aktivitě tříd a sociálních skupin, odhalit její rozpornou stránku a exaktně poznat souvislosti této aktivity s reálnými potřebami a zájmy těchto sociálních subjektů; soustředit se na poznání sociální podmíněnosti vzniku a formování zájmů tříd a sociálních skupin a jejich politické vyžívání.

Dále je nutné prohloubit věcnost poznatků o zdrojích sociálně negativních jevů, zejména u mládeže, a hledat účinné mechanismy jejich společenské terapie. V této souvislosti přinést hlubší poznatky o povaze socializačních procesů v naší společnosti, o reálné síle výchovných faktorů a účinnosti výchovných soustav, o působení kulturní sféry, informačních procesů a nepřátelských dezinformací a propagandy.

Nedostatky jsou rovněž v poznání souvislostí společenského vědomí a reálného jednání lidí v celé jeho složitosti každodenního života. Je třeba přispět ke konkrétnosti poznatků o stavu společenského vědomí tříd a sociálních skupin a o reálném vlivu veřejného mínění na jednání lidí, hlouběji poznat obsah, rozpornost a dynamiku vědomí.

S problematikou bílých míst souvisí úroveň dosavadního sociologického poznání. Je často jen popisné, neproniká k odhalení hlubších příčinných souvis-

lostí, je nedostatečně syntetické, nevyúsťuje v návrhy na praktická řešení. V důsledku toho má sociologie, podle mého soudu, malý vliv na společenský život. Naše poznání zůstává většinou v zajetí odborných publikací, závěrečných zpráv, neproniká do společenského povědomí, nedostatečně ovlivňuje myšlenkové proudy v naší veřejnosti. Obtíže jsou i při využití sociologické informace pro společenské řízení. Ze sociologické publicistiky se téměř vytratil sociologický esej, forma, která může zaujmout širší veřejnost, donutit tak k zamýšlení, podnítit pozitivní myšlení a přístupy a formovat nezbytnou „sociologickou kulturu“ jako půdu pro respektování sociálních souvislostí ekonomických, technických, politických i dalších opatření. V dobrém úmyslu ukázat možnosti sociologie jsme v nedávné minulosti volili spíše abstraktní úvahy o specifice sociologického poznání, o jeho nenahraditelnosti pro praxi, psali jsme úvahy o vstupu sociologického poznání do praxe a produkovali nudné zprávy, jež vyvolávají úctu spíše neznámým jazykem a zdánlivou exaktností uváděných čísel. Nejde samozřejmě o to, nahradit odborné publikace jakousi odbornou beletrií, chci pouze upozornit, že jeden z problémů nedostatečného využívání již dosažených poznatků spočívá v malé připravenosti veřejnosti k sociologickému myšlení.

V současném období musí sociologie podle mého názoru zvýšit úroveň svých výpovědí o společnosti. To znamená nejen konstatovat, ale vysvětlovat, zdůvodňovat, hodnotit a na tomto základě hledat cesty k řešení nazrálých společenských problémů.

Úspěšnost řešení všech výše uvedených úkolů je podmíněna rozvojem vlastní sociologické teorie, ale také rozvojem dalších společenských věd. Je třeba hlouběji objasnit vztah sociologie k filozofii (historický materialismus), vědeckému komunismu, politické ekonomii, sociální psychologii, ale i k dalším disciplínám, jež se zabývají sociální tematikou (právo, pedagogika, aplikované ekonomiky apod.). Na tomto základě je třeba konkretizovat obecné teze historického materialismu a přispět tak k poznání dialektických souvislostí jednotlivých sfér společenského vývoje a k překonání jejich parciálního posuzování. V této souvislosti je nezbytné zvážit i skutečnost, že některé významné specifické sociologické disciplíny (např. sociologie práce, sociálně negativních jevů) nemají vlastní institucionální základnu a jejich výzkum je zajišťován spíše z pozic jiných věd. Je třeba plně docenit fakt, že rozvoj jednotlivých vědních oborů je nedílnou součástí rozvoje všech společenských věd a že je závislý na postojích a zájmu praxe o výsledky a zaměření jejich badatelské práce.

Rozvoj teorie se neobejde bez objasnění řady vážných teoreticko-metodologických otázek, jako je například pojetí vědeckých zákonů, podmínek a požadavků jejich definování a platnosti apod., jež jsou společné všem společenským vědám.

Pro teoretickou práci je rovněž nezbytné důsledněji využít a rozpracovat dějiny marxisticko-leninské sociologie, odkaz klasiků i novodobé práce sociologů socialistických zemí. Je třeba sledovat produkci nemarxistické sociologie. Včas kriticky reagovat na všechny nové doktríny a koncepce a současně využít všech podnětů, které se v oblasti nemarxistické sociologie objevují v souvislosti se studiem sociální sféry společnosti, a jejich přínosu pro řešení sociálních problémů.

V oblasti teorie, rozvoje vlastního vědního oboru, se neobejdeme bez zasvěcených monografických studií. Při veškerém oprávněném zdůrazňování významu praktického vyústění sociologické práce nelze nevidět, že každá věda vyžaduje současně určitý odstup od praxe, určitou relativní samostatnost. Tato možnost je dána především svébytností vědecké teorie. Je-li dostatečně roz-

vinuta teoretická práce oboru, nepodléhá věda tlaku praktikismu, nedopouští se tak snadno chyb a apologetiky, zachovává si možnost včasného kriticky konstruktivního pohledu. Odstup společenské vědy v oblasti teorie dává větší prostor pro hledání variant řešení společenských problémů. Takovýto odstup neznamená odtržení od praxe, ale docenění možností teoretického poznání, je to možnost pro systematický rozvoj a uplatňování racionality lidského rozumu.

K hlavním úkolům současné sociologie proto patří nejen intenzivní výzkum „bílých míst“ v společenskovědním poznání a hledání cest jeho efektivního využití v praxi, ale také rozvoj vlastního oboru sociologické teorie a metodologie. Tento požadavek má podle mého soudu obecnou povahu a vztahuje se na všechny společenskovědní obory.

Prof. ing. František Zich, DrSc.
Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

K současným úkolům naší sociologie

Za trvale klíčovou a základní otázku rozvoje sociologie v socialistické společnosti považují její vztah k praxi. Marxistická teorie společnosti se z praktických potřeb zrodila a smysl její existence byl vždy dán především tím, jak dokázala na tyto potřeby odpovídat. Pokaždé, když se ve vývoji socialistické společnosti vztah sociologie k praxi z nejrůznějších důvodů oslaboval, mělo to negativní důsledky pro obě strany.

V dnešní době proto pokládám za zvlášť naléhavé pokusit se odpovědět na otázku, proč sociologie zatím neplní a nemůže plnit úkoly, jež by při přestavbě naší společnosti plnit měla, a jaké jsou základní podmínky úspěšného, smysluplného a kvalifikovaného vstupu sociologie do řešení naléhavých praktických problémů naší současnosti.

Odpověď na tyto otázky znamená zabývat se třemi skutečnostmi. Předně *společenskými podmínkami*, v nichž se naše sociologie vyvíjí a působí, za druhé *současným stavem marxisticko-leninské teorie a metodologie* jako obecného východiska sociologické práce, a za třetí *vnitřní situací samotné sociologie*.

Mezi podmínky úspěšného rozvoje sociologie patří na prvním místě příznivé a vhodné společenské klima. Na vytváření tohoto klimatu se musejí samozřejmě podílet sami sociologové, ovšem hlavní impuls musí vyjít od struktur, které práci v sociologii ideově řídí. Společnost, v níž převládá dogmatický názor, že všechny klíčové otázky společenského života byly jednou provždy vyřešeny, sociologii jako disciplínu, která ve společnosti vidí dynamický objekt a která tudíž sama musí podrobovat své teoretické závěry neustálé kritice, nepotřebuje. Vyjádřeno velmi lapidárně, nejde dnes o nic jiného než o prostý návrat k opravdové dialektice jako k nástroji revoluční kritiky daného stavu.

Ve jménu správné zásady, že hlavním posláním teorie je napomáhat pozitivním praktickým přeměnám, nelze fetišizovat požadavky jakékoli praxe. Sociologie přestává plnit nejvlastnější poslání, jaké v socialistické společnosti má, jestliže se přemění v pouhou oslavu existujících poměrů, jestliže je vmanévrována a nechá se vmanévrovat do role apologetiky dosaženého stupně vývoje. Nelze nevidět, že v praxi života socialistické společnosti jsou i konzervativní prvky, a je právě mimo jiné úkolem sociologie na ně poukazovat a odhalovat jejich zdroje a příčiny. Vztah mezi teorií a praxí je dialektický. V některých oblastech zaostává teorie za praxí, v jiných je tomu naopak. Jsem přesvědčen, že i za současného stavu naší sociologie je tato disciplína schopna dát smysluplné a spolehlivé návrhy a doporučení, jak některé dlouhodobé problémy naší společnosti řešit.

Druhou podmínkou úspěšného rozvoje sociologie je zbavit se krajně zjed-

nodušujícího pojetí marxisticko-leninské teorie a metodologie jako obecného východiska veškeré sociologické práce. Takovéto pojetí se v naší společnosti neuvěřitelně rozšířilo přesto, že již klasikové marxismu-leninismu nejednou upozorňovali, že marxismus-leninismus je věda, jež se zabývá velmi složitými teoretickými a metodologickými problémy, a tudíž musí být příslušným způsobem pěstována a rozvíjena. Je naivní se domnívat, že tuto metodu a teorii lze zvládnout osvojením si několika základních a zjednodušených pouček. Jistota některých teoretiků i praktiků, s jakou vyslovují závažné soudy o neobyčejně složitých otázkách stavu a vývoje naší společnosti s dalekosáhlými praktickými důsledky, přičemž považují tyto soudy za marxistické, je mnohdy šokující.

Vzhledem k neobyčejné složitosti společenského života, který prochází nepřetržitými změnami podmíněnými množstvím různých faktorů, nelze od sociologie vždy očekávat řešení a návrhy pro zásahy do praxe, jež by byly zcela jednoznačné a jediné možné. Při analýze problematiky současné společnosti může sociologie přicházet spíše s alternativními řešeními. Znamená to, že jakkoli sociologové u nás disponují marxisticko-leninskou teorií a metodologií, nemusejí se v názorech na všechny otázky společenského života vždy shodovat a je třeba připustit i jejich právo na omyl. „Jednota v tom hlavním neznamená uměle unifikovat názory. Předpokládá rozmanitost názorů na konkrétní otázky, mnoho variant řešení těch či oněch problémů. Právě tak tomu má být v každém zdravém kolektivu i v celé společnosti. Názorové rozdíly, hledání a spory při shodě v zásadních otázkách nejsou na překážku jednotě, nýbrž jsou podmínkou jejího upevňování. Demokracie a veřejná informovanost podkopávají byrokratismus a konzervatismus, ale nikoli socialismus“ (*Za obnovu socialismu, za leninismus*. Projev G. Razumovského k 118. výročí narození V. I. Lenina. Rudé právo 23. 4. 1988, s. 6.).

Třetí podmínkou úspěšného rozvoje sociologie je vyřešení některých jejích vnitřních problémů. Mám na mysli zejména naléhavou potřebu zásadních diskusí, dialogů a třibení názorů, které ze sociologické práce téměř vymizely. Kritika musí být ve vědě, a tedy i v sociologii, považována za normální věc bez ohledu na osobu a postavení autora. Bez toho je obnova vskutku vědeckých metod sociologické práce nemyslitelná.

Mám dále na mysli zkvalitnění přípravy budoucích sociologů na vysokých školách. Tomu bohužel nenapomáhají některá opatření, která byla přijata v posledních letech v našem školství, jako je unifikace učebních plánů a osnov studia sociologie, jejímž cílem je, aby na všech filozofických fakultách, kde se sociologie vyučuje, bez ohledu na tradice, zaměření vědecké práce a personální složení jednotlivých kateder probíhala výuka podle jednotného plánu. Zavedení pouze jednooborového studia sociologie, jeho zkrácení na čtyři roky či zrušení rigorózních a habilitačních prací ke zkvalitnění nepřispělo.

Dále je třeba překonat stagnaci nebo odstranit dokonce absenci některých důležitých odvětví sociologické práce, jako je například sociologie politiky, jejíž potřebnost bude stále naléhavější zejména s rozvojem nových forem socialistické demokracie, politické kultury socialistické společnosti apod., sociologie umění a literatury, sociologie jazyka atd.

Bude nutné přehodnotit řadu klíčových kategorií, které jsou po léta běžně používány, ale jejichž obsah je buď nejasný, nebo neodpovídá změněné realitě (například sociální struktura socialistické společnosti) a přispět k rozpracování kategorií dosud běžně nepoužívaných (například socialistická samospráva pracujících).

Sociologie se nestane prakticky cennou a užitečnou disciplínou, pokud nezaměří svou badatelskou pozornost na vskutku klíčové otázky současného

stavu a vývoje socialistické společnosti, zejména například na otázku rozporů, struktury a dynamiky potřeb, společenských, kolektivních a individuálních zájmů, příčin rozporů mezi teorií a praxí, příčin negativních a patologických sociálních jevů apod. Musí však přitom vycházet z reálného stavu socialistické společnosti, a nikoli z ideálních modelů, jak tomu často doposud bylo.

Naše sociologie nemůže dobře plnit své úkoly bez úzké spolupráce se sociologií v ostatních socialistických zemích, zejména se sociologií sovětskými. V SSSR došlo v posledních letech k velikému oživení sociologické badatelské činnosti a nezdá se mi, že bychom všeho pozitivního, čeho zde bylo dosaženo, plně využívali. Také naše informovanost o rozvoji sociologie v dalších socialistických zemích není dostatečná. Mnohdy je to způsobeno i tím, že sociologové v bratrských socialistických zemích dospívají k poněkud jiným závěrům při zkoumání socialistické společnosti i při řešení dalších otázek než my, což však nemůže být naší omluvou pro jejich neznalost.

Mnohem hlouběji, s větší znalostí věci a se schopností diferencovaného přístupu se musíme zabývat kritikou současného stavu sociologie na Západě. Názory reprezentativních směrů současné buržoazní sociologie je třeba překonávat formou dialektické negace, to znamená využívat vše pozitivní, co je v nich obsaženo a na nesprávně řešené otázky odpovídat na vyšší, tj. marxistické úrovni.

Splnění obou posledně jmenovaných úkolů ovšem předpokládá mnohem bohatší a intenzivnější styk zejména mladých sociologů se zahraničními sociologickými pracovišti, a to jak v socialistických zemích, tak na Západě. Dlouhodobý studijní pobyt každého mladého pracovníka v sociologii na některém ze zahraničních pracovišť by měl být podmínkou jeho dalšího kvalifikačního růstu. To je však podmíněno rovněž podstatným zlepšením jazykové přípravy.

Konečně je rovněž třeba vytvořit podmínky k vydávání kriticky komentovaných děl klasiků nemarxistické sociologie i nejreprezentativnějších děl současných západních sociologů. Tato oblast ediční práce, jež je z hlediska schopnosti a dovednosti mladé sociologické generace polemizovat s nemarxistickými názory tak významná, je bohužel zatím zcela zanedbaná.

Nedomnívám se, že všechny tyto úkoly je možné splnit okamžitě a najednou. Každý z nás na svém pracovišti a podle svých sil a možností by však měl ihned začít usilovat o jejich realizaci v duchu gorbačovského když ne teď, tak kdy, a když ne my, tak kdo.

*Doc. PhDr. Jan Sedláček, CSc.
Filozofická fakulta UK, Praha*

Přestavba, ekonomika, sociologie

Prioritní oblastí přestavby je ekonomika. Kromě potřeby řešit všechny společenské problémy v komplexu vazeb ekonomických, politických, sociálních, kulturních a mravních je třeba různými způsoby zvyšovat schopnosti především ekonomických systémů, zdokonalovat jejich strukturní a funkční vlastnosti a jejich celkovou efektivnost.

Je dáno historicky, že v tomto směru má mimořádnou úlohu sociologie, která se zabývá výrobně ekonomickými systémy, tj. ekonomikou, průmyslem, podnikem, sdruženími podniků atp. Jestliže již počáteční aplikace sociologie na výrobně ekonomické systémy byly podmíněny dvěma velkými bezprostředními impulsy — selháním ryze technických a nejvýš biologicko-fyziologických přístupů k tzv. vědeckému řízení výrobně ekonomických systémů a hledáním nových cest sociální politiky, která by mohla stabilizovat a aktivizovat lidský prvek reprodukčního procesu — pak je nutno očekávat, že tyto impulsy budou v procesu socialistické přestavby zaznívat ještě silněji. Zdá se, že vedle pro-

hlubování teoretického a metodologického poznání ve všech součástech marxismu-leninismu, což je nezbytné k zabezpečení pokroku v ostatních specializovanějších společenskovědních disciplínách, to bude právě sociologie výrobně ekonomických systémů, po jejichž poznatcích se zvýší společenská poptávka.

Do etapy přestavby ekonomického a společenského mechanismu vstupuje sociologie, která se zabývá ekonomikou a výrobně ekonomickými problémy, vcelku připravena. Škoda jen, že v předchozích obdobích u nás ani v dalších socialistických zemích nevznikla v této aplikované sociologii dobrá teoretická práce, koncipovaná jako velká vědecká monografie a jako širší syntéza, která stojí nad jednotlivými fakty, směřuje na základě zhodnocení našich i západních přínosů k odhalení obecných, zákonitých jevů a procesů, a je pevně zakotvena v obecné marxistické sociologii. Svědčí to kromě jiného o nízké kooperaci mezi našimi sociology a nedostatečném využívání týmové práce. Pokud týmy vznikají, pak s malou účastí sociologů z terénu. Na Západě takovéto práce pro potřeby kapitalistické ekonomiky vznikaly (D. C. Miller, W. H. Form, M. J. Vincent, J. Mayers aj.). V Československu šlo o specializovanější monografie a v PLR a v SSSR měly pokusy o systematické pojednání sociologických otázek průmyslu a podniku spíše charakter prací uvádějících do problematiky. Nicméně disperzních poznatků přinesla naše ekonomická a průmyslová sociologie řadu.

Posuzujeme-li kriticky, jaká byla v šedesátých až osmdesátých letech úroveň neformálního využití poznatků sociologie pro zdokonalení činnosti výrobně ekonomických systémů, nedospíváme k příznivým závěrům, snad s jistou výjimkou problematiky sociálního plánování. Sociologové v kádrových a personálních útvarech se nejednou stávali jen odbornými personálními a sociálními referenty a pokud prováděli výzkum a expertizní činnost, pak spíše z vlastní pilnosti. Požadavky rozvoje člověka byly v podnicích a závodech často kladeny až za požadavky plnění výrobních úkolů. Jistá živelnost společenského vývoje se projevila v tom, že některé závažné kvalitativní ukazatele sociálního rozvoje naznačovaly stagnaci anebo dokonce negativní trendy. Nebylo to jen v ukazatelích demografických, ale také v ukazatelích sociálně vztahových. V pracovní morálce a v mezilidských vztazích se ukazovaly závažné poruchy, účast pracujících na řízení a dobrovolná pracovní iniciativa se staly nutným atributem výkaznictví, ale už méně skutečným, vnitřním výrazem vztahu pracujících k socialistickému vlastnictví, k podniku, k celé společnosti. Zdaleka ne všechno, co sociologie o sociálních souvislostech výroby a ekonomiky již poznala, bylo využito. Příčinou byly jednak přetrvávající extenzivní tendence rozvoje v přežívajícím ekonomickém mechanismu, které byly velmi silné právě v oblasti práce, a také důvody subjektivní.

Současný problém sociologie výrobně ekonomických systémů zní: ve spolupráci s řídicí praxí jednak prosazovat aplikace již poznaného, jednak rozvíjet poznání v nových směrech, které nastoluje přestavba. Na prvé místo je nutno položit proces prosazování nového myšlení. Zde jde o to, aby si je osvojovali sociologové, a rovněž o to, aby se stal objektem sociologických výzkumů.

Pro nové myšlení a nové přístupy v ekonomické sféře je charakteristická orientace na společenské zájmy. Právě sociologie musí hlouběji objasňovat dialektiku společenských, skupinových a individuálních zájmů. Má více rovin, než se dosud soudilo. Zajímavým sociologickým jevem je například transformace společenského zájmu ve skupinový následkem retardace, návyku apod. Zvláště aktuální je problém relativní samostatnosti skupinových zájmů, nutnosti je plně respektovat a nepotlačovat je pod záminkou, že jsou v zásadě v rozporu s celospolečenským zájmem. Přitom celospolečenský zájem je při takovéto argumentaci zpravidla chápán ve schematické, zidealizované podobě.

Rovněž konkrétní spojování denní hospodářské a řídicí činnosti s realizací hlavních politických a sociálních cílů je významným obsahem nových přístupů. Zdánlivě jde o samozřejmost. Avšak kolik je v podnicích programů a plánů sociálního rozvoje, které tyto cíle správně vyjadřují, avšak v denní praxi plněny nejsou! Jiným problémem nových přístupů je hluboká a neformální pozornost ke kvalitativním stránkám reprodukce, například k účinnému využívání vzdělání a kvalifikace. Podstatného posílení také vyžaduje zaměření řídicí, vědeckotechnické, ekonomické a sociální činnosti na budoucnost. Ale nikoli ve formě „prognóz—ozdob“, ale v podobě reálné přípravy budoucnosti na základě kvalifikované prognostické činnosti pomocí konkrétních postupných kroků.

Zvláště důležitým požadavkem nového myšlení je přechod od práce s uzavřenými a často překonanými poznatky k metodě, k tvůrčímu řešení proměnlivých jevů a procesů, s nimiž se při řídicí a hospodářské práci setkáváme. Už před půl stoletím jeden z československých průkopníků sociálně orientovaného vědeckého řízení Stanislav Špaček řekl, že každý závod, provoz, dílna je laboratoř, kde se ustavičně něco nového tvoří, kde se dá experimentovat a pro- věřovat a kde musí být hledána stále nová řešení.

Svár nového a starého myšlení se odráží v postojích občanů a pracovních kolektivů k přestavbě a ke změnám, k nimž při přestavbě na různých úsecích života dochází. Třebaže postoje ještě nepředstavují reálné jednání, ale směřování k němu, nejsou neutrální ke stavu a chování společenských systémů. Sociologie je musí poznávat a poskytovat tak pro řídicí praxi nutné vodítko k transformaci postojů záporných nebo neutrálních a k aktivizaci postojů kladných.

Nelze předpokládat, že nové myšlení, nové společenské vědomí jako celek bude všude předcházet procesům přestavby v jiných oblastech, například v ekonomické. Ve společnosti tomu nikdy nebylo tak, že by se ve všech sociálních vrstvách a skupinách zformovaly příznivé postoje k dějům, které věstily budoucí kvalitativní přeměny, a teprve na základě toho se pak přeměny počaly uskutečňovat. Materiální a ideální podmínky lidské existence se navzájem prolínají a ovlivňují, ale společenský pohyb začíná vždy ve sféře materiální. Přestavba hospodářského mechanismu má svůj objektivní původ v rozporu mezi přehnaně centralizovanými a byrokratizovanými organizačními a řídicími vztahy a potřebami dynamizace výrobních sil, vědeckotechnického pokroku, aktivizace lidí. Postupně a v různé intenzitě si tento proces uvědomují společenské skupiny — nejprve vedoucí složky avantgardy společenského pokroku, tj. marxisticko-leninské strany, a pak postupně v rozporném procesu ostatní složky pracujících. Tento jev má své konkrétní projevy v pracovních kolektivech podniků a jiných organizací a je třeba jej sociologickými metodami studovat.

Přestavba si vyžádá podrobnější studium pracovních kolektivů jako jejího rozhodujícího subjektu. Větší pozornost bude sociologie věnovat jak výrobně technickým a ekonomickým vlivům na jednání pracovních kolektivů (působení vnitropodnikového hospodářského mechanismu na chování lidí), tak sociálním procesům, které v pracovních kolektivech probíhají. Procesy kooperace, sou- těživosti, konfliktů atp. vystoupí v nových formách a často s dosud nečekaným základem. Ani v náznamech nelze načrtnout, jaké rysy a souvislosti bude mít jedno z velkých témat současnosti — pracovní kolektivy a samospráva.

Ještě na jeden z mnoha problémů, před nimiž stojí sociologie výrobně ekonomických systémů, chci upozornit. Vývoj materiálních podmínek a současně vývoj vědeckého poznání dospěl z hlediska sociologie do stadia, kdy sociolo- gický přístup k vývoji techniky, technologie a organizace, a to je další zá-

vážný směr sociologické práce v přestavbě, musí být prohlouben a kdy se stává nutností partnerství sociologie s ostatními vědami. Je to trend, který již dříve naznačovalo například průmyslové inženýrství. V něm však šlo spíše o vnější integraci poznatků různých vědních oborů při práci na technických a organizačních projektech, eventuálně při racionalizaci výrobních a pracovních procesů. Dnes a v budoucnu však bude kladen důraz na hledání a respektování vnitřních sociálních stránek výroby, techniky a ekonomiky na jedné straně a výrobního, technického, ekonomického a organizačního základu sociologických jevů a procesů ve výrobně ekonomických systémech na straně druhé. Všechna technická, technologická a organizační řešení v sobě nesou sociální momenty, které je možno z těchto řešení extrapolovat a nežádoucím z nich zabraňovat. To znamená nečekat, co technický vývoj živelně vnese do výrobně ekonomického systému, ale tento proces cílově usměrňovat a uvolněné sociální síly zpětně vnést do rozvoje výrobně ekonomických systémů.

Ekonomická a právní samostatnost státních podniků, přechod k samofinancování a k budování chozrasčotních vazeb, které učiní toto samofinancování možným a přehledným, zdůraznění požadavků efektivnosti a rentability podniků, staví před sociologii úkol studovat sociální souvislosti všech fází reprodukčního procesu — od výroby až po směnu a realizaci výrobků. To je ohromné pole pro poznávací činnost sociologie, která se zabývá ekonomickými systémy. Před čtvrtstoletím napsal americký sociolog N. J. Smelser, že „ekonomické chování je vždy vloženo do sociálního kontextu“ a před nedávnem sovětská socioložka T. J. Zaslavská naznačila bohatou problematiku ekonomické sociologie (Smelser, N. J.: *Reading on Economic Sociology*. New Jersey 1965; Zaslavská, T. J.: *Ekonomika cez prizmu sociológiu*. Sociológia 1987, č. 5.). Těchto podnětů je třeba plně využít.

Při tvůrčích diskusích sociologů, kteří se zabývají aplikacemi v ekonomické sféře, by zjevně bylo užitečné ujasnit program rozvoje této sociologie na příští léta a síly sociologů vhodně sjednocovat. Jednou z organizačních základů pro to mohou být složky Československé sociologické společnosti. Přišla doba, kdy již nestačí osvěta, kdy je třeba řešit a tvořit a nové poznatky v řídicí sféře popularizovat a spolu se všemi členy pracovních kolektivů je prakticky uskutečňovat.

Prof. PhDr. Vladimír Čech, CSc.
Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň

K možnostem nové renesance společenskořídicího myšlení a chování sociálního subjektu

(Čtyři konceptuální náměty ze sociologické platformy)

Společenské řízení jako svébytná třída lidských činností a prostředků (nástrojů a postupů) a s nimi spjatých sociálních vztahů představuje obecně značný a nezastupitelný *dynamický potenciál vývoje společnosti*. Tak jako sám společenský vývoj, tak také i pohyb jemu imanentního sebeřídicího subsystému slučuje v sobě vždy potenciální i realizované prvky progresu, stagnace i regrese. Ve fázích prudkých kvalitativních zvratů (a v jejich blízkém okolí) ve vývoji lidské společnosti vystupují vždy jaksi více na povrch, zřejměji, se zvláštní naléhavostí právě charakter a účinnost fungování společenského sebeřídicího subsystému. A dodejme, včasné připravenosti, zralosti, schopnosti subjektu sociálních procesů vyvolávat, usnadňovat, zvládat proces nastolování nové, žádoucí, vyšší kvality společenského pohybu. Platí-li to obecně, pak tím pádněji to potvrzuje historická zkušenost sociálních revolucí, otevírajících

lidstvu vstup do epochy komunismu. Tehdy se velmi náročně prověřuje vytvořená společenská sebeřídící kultura na jedné straně a umocňuje na straně druhé potřeba jejího rozvíjení, v míře a úrovni vyšší, než vyžaduje jen zvládání bezprostředních úkolů. I v tom je řídící sféra tak zřetelně příbuzná se sférou vědy a v mnohém s ní přímo splývá.

Potřeba a snaha zajistit dosažení nové, vyšší, skutečně socialistické kvality života lidské společnosti vůbec a konkrétně naší československé společnosti v současném období přípravy a provádění tzv. přestavby a zároveň již s ohledem na poměrně historický blízký vstup do nového tisíciletí, akcentují s mimořádnou naléhavostí *požadavek utváření systému řízení společenského rozvoje v plně adekvátní kvalitě.*

Úplné modelové, byť jen značně synoptické a simulační řešení současných i perspektivních problémů sociálního vývoje a jeho řízení je stěží zvládnutelným gigantickým úkolem. Dále naznačené *vybrané společenskořídící konceptuální přístupy a podněty* nejsou proto míněny ani jako pokusy o scénáře vývoje, ani jako recepty na sotvakdy jednoznačné a jednoduché řešení perspektivních (mnohdy i staronových) společenskořídících vývojových problémů. Jde spíše o určité impulsy k hlubší postupné identifikaci některých z takovýchto významných jevů, zkoumání jejich zákonitostí, zacílené na *zlepšování sebeřídících schopností sociálního subjektu*, s ohledem na rostoucí složitost a náročnost jak již dnešního, tak zejména budoucího vývoje.

Mezi plejádou významných společenskořídících fenoménů se prosazuje do popředí pozornosti odborníků i širší veřejnosti problematika (1) *řízení v nestandardních situacích.* Společnost se ve svém vývoji dostává zákonitě také do různých kritických stavů či situací, které musí zvládat k zajištění svého prostého přežití. Nejen to! Může je však dokonce i záměrně využívat, „určit“ tak, aby sloužily ke zdokonalení, ke zvýšení kvality, ke změnám charakteru svého budoucího vývoje. Typologické rozlišení nestandardních stavů či situací společnosti, sociálního subjektu v jednotě s jeho určujícím prostředím, podstatným okolím, provedené například podle původcovských faktorů, tj. naturogenních, technogenních, sociogenních, je nutno chápat jako předpoklad k pochopení vzájemného přirozeného interakčního propojení jednotlivých těchto základních příčinných shluků, které z nich vždy nakonec vytváří svébytné konkrétní komplexní jevy. Shodným přístupem lze odhalit zákonitosti utváření obsahu těchto jevů a jemu adekvátních forem řízení procesu vývoje společnosti, cest ke zvyšování kvality a účinnosti *společenské říditelnosti přírodně historických procesů ve stavech a situacích, které obecně označujeme jako nestandardní, kritické, krizové, extrémní, nebezpečné, neočekávané nebo obtížné předvidatelné, překvapivé, chaotické, mimořádné atp.* Zlepšování poznání těchto zákonitostí nejprve vede k jejich uvědomělejšímu respektování, zvládání průběhu a následků, k prospěšné prevenci a postupně i k jejich účinnějšímu komplexnímu cílevědomému řídicímu zvládání sociálním subjektem v jeho prospěch. Zvláštní pozornost si zaslouží možnosti cílevědomého, plánovitého využívání vzniku a zániku, střídání dialektické dvojice „chaos — řád“, které nalézáme pod povrchem sociálních procesů jako zákonitý, nutný průvodní jev, základ všech kvalitativních změn vysokého, radikálního až revolučního řádu. Moderní lidská společnost potřebuje v tomto smyslu výzkum, vývoj a projektování společenského řízení, respektující tyto zákonitosti, a to v bohatství forem odpovídajících jeho předmětu a obsahu.

Růst axiologického významu svobodné, tvořivé, smysluplné, společensky užitečné a efektivní práce, přinášející uspokojení pracovníkovi a prospěch celé společnosti, je spojen s růstem schopnosti a možnosti člověka rozhodovat o nasazení své pracovní síly v kontextu rozvíjející se, stále komplikovanější dělby

společenské práce, její kvality a efektivnosti. *Jedním z kardinálních momentů společenského řízení, jeho kvality, je jeho schopnost harmonicky usměrňovat vývoj sociálně pracovní mobility.* Působení historicky potvrzené obecné zákonitosti: čím vyšší je úroveň společnosti, tím vyšší je její mobilita, je umocňováno silicím působením informačně komunikačního faktoru na kvalitu sociálně pracovní mobility. Je tomu tak v ohledu obsahovém (rostoucí složitost, až odcizení komplikované společenské dělby práce, její slabá a nevyrovnaná průhlednost pro jednotlivce, sociální skupiny i větší pospolitosti, značně rozlehlé prostorové rozložení osob, jejich vztahů a potenciálních i skutečných pracovišť i bydlišť, složitost a dlouhodobost přípravy na povolání a její stále dosti silně neurčitý vztah ke skutečnému obsahu zaměstnání, rekvalifikační potřeby atd.) i pokud jde o možnosti, které přináší prudký rozvoj informačně komunikační technologie.

(2) *Informačně komunikační facilitace sociálně pracovní mobility*, překonávání informačně komunikačních bariér mezi pracovníky a institucemi, mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, jeví se proto jako jedna z dosud nedostatečně využitých možností jak na celospolečenské, tak i na individuální a skupinové úrovni efektivněji a celkově sociálně kvalitněji, kulturněji ovládat sociálně pracovní mobilitu, podněcovat a usměrňovat pracovní sílu k přiměřenému pohybu. O prohlubované poznání zákonitostí sociálně pracovní mobility, o zájem samotných pracujících a dalších s nimi těsně spjatých osob a společenských institucí (odborové organizace, orgány podnikového řízení, státní a územně správní instituce, pedagogické a poradenské organizace atd., a v neposlední řadě o nejmodernější telematickou technologii se opírá právě koncept sociálního projektu speciální, důsledně socialistické, informačně poradenské pracovní agentury, kterou přirozeně situuji do proponovaného (v programu přestavby hospodářského systému a demokratizace společnosti) nového politicko-sociálního a ekonomického prostředí. Úhrnný efekt působení takového projektu po jeho realizaci v úplné podobě, s ohledem na proces intenzifikace, strukturních změn atd., lze pro ČSSR opatrně odhadovat řádově v miliardách Kčs ročně, nehledě na přímo nekvantifikovatelné efekty sociálně politické a kulturní.

(3) *Ve vztahu „prostředí — sociální subjekt — řízení“* se nachází další potenciál rozvoje kvality společenského řízení, a tím i rozvoje společnosti vůbec. Lidské životní prostředí — v celistvém, úplném a strukturně vyváženém pojetí — má specifickou významnou roli ve vývoji sociálního subjektu, počínaje rovinou mikrosvěta člověka — individua nebo různých sociálních skupin a vrstev a společnými, globálními problémy lidstva konče. Při hledání nové sociální dynamiky, cest k výraznějšímu zlepšování kvality života společnosti, můžeme nalézat značné potenciální zdroje rozvoje reálného socialismu v dokonalejším poznávání a respektování zákonitostí říditelnosti vývoje komplexu lidského prostředí a jeho různých součástí in specie a současně zmobilizovat a využít ke zdokonalení společenského řízení obrovskou sílu zpětnovazebního působení prostředí na sociální subjekt, jeho chování, pohyb, výkonost, spokojenost atd.

Přístup k řešení problémů přestavby, spojený mimo jiné se změnou postavení sociálního subjektu, jeho složek, rozložení práv, povinností, odpovědnosti, kulturnosti, dále změny ve způsobu a struktuře vytyčování a realizace cílů rozvoje, výrazně akcentuje *řízení nepřímé*, využívající možnosti navozování skladby určitých formotvorných faktorů prostředí se všemi složitými vazbami a dynamickými projevy svobodného, tvořivého individua v jeho sociální dimenzi, oproti direktivním, odlidštěným, vojensko-byrokratickým formám, aplikovaným zjednodušeně ve všech sférách života společnosti, formám, které

při jejich hypertrofickém, neadekvátním používání již dlouho brzdily kvalitativní rozvoj socialistické společnosti (a brzdí společenský rozvoj moderní společnosti vůbec).

Zabezpečení (4) *proinovačního, rozvojového charakteru společenskořídícího myšlení a chování sociálního subjektu* otevírá další potenciál společenského rozvoje, zejména v kontextu problematiky intenzifikace národního hospodářství a urychlení jeho rozvoje cestou uplatňování vědeckotechnického rozvoje revolučního charakteru. Nová kvalita ekonomického růstu a společenského rozvoje vůbec, opírající se o pokrokovou vědu a techniku, je neodmyslitelným atributem nové vyšší kvality reálného socialismu, o kterou aktuálně usilujeme cestou přestavby.

Potřeba nemechanistického, řekněme pracovní, sociogenetického přístupu ke včasnému formování, ne-li již plně dnešního, tedy bezpodmínečně perspektivního systému řízení společenského vývoje, se dotýká zejména oblasti socialistického podnikání, jehož dynamickým jádrem jsou inovační procesy (v neredukovaném a nezkráceném smyslu), v těsném kontextu s vývojem vědy, vzdělání, kultury, schopností a výkonnosti každého jednotlivce. Způsob života je imanentně spjat se způsobem řízení. Perspektivní (přínejmenším) jsou v tomto kontextu takové otázky, jako: přípustná míra kalkulovaného rizika, účelná kombinace exaktních a intuitivních metod při výkonných a řídicích činnostech, vazby vědomí individuálního, sociálních skupin a rozsáhlejších lidských společenství a jejich utváření, rozvíjení předvídatosti až po moderní vizionářství, zvýšení soutěživosti, připuštění a dokonce podpora vícevariantních, paralelních, extrémních postupů a uvolňování dalších nových sociálních silově energetických momentů nejen v čistě hospodářském životě společnosti, jako je třeba sociálně dobře kontrolované navozování stavů přechodné nestability až chaosu (revoluce, heuristické procesy ve vědě, technice, řízení atp.) vedoucí k hledané nové vyšší stabilitě řízeného sociálního systému.

Klíčovým problémem se mi v této souvislosti jeví také vytvoření skutečně inteligentního autoregulačního subsystému, schopného mimo jiné včas a správně *rozpoznávat potřebu vlastního sebezdokonalení systému řízení* sociálních procesů. Při jeho řešení je potřebné vzít v úvahu existenci určité zákonitosti, kterou bych pracovní označil jako vývojovou triádu odcizení společenskořídícího „stroje“ jeho tvůrci a uživateli i objektu současně, tj. sociálnímu subjektu: 1. prostředky, nástroje, moc, plán, účetnictví, pravidla odměňování ap., tedy obecně formy řízení, jsou dobře vytvořeny za daných předpokladů a slouží smysluplným cílům; 2. prostředky se stávají znenáhla spíše samoučelem, vykazují jakýsi nezávislý samopohyb; 3. prostředky a postupy řízení se odcizují svým tvůrcům a uživatelům, kteří jim přestávají rozumět, ztrácejí schopnost je ovládat, až se tyto nakonec obrací proti nim samým jako jejich (v daném systému) nepřítel, a často přímo i zhoubce nejen původních cílů jejich používání, určení, ale dokonce jich samých, nebo přínejmenším podstatných částí sociálního subjektu.

Závěrem bych chtěl zdůraznit, že zejména v průsečíku zmíněných přístupů se objevují zcela přirozeně značně zajímavé podněty, a to jak v podobě předmětu sociologického, a z jeho pozic koordinovaného interdisciplinárního vědeckého výzkumu, tak v podobě přímo projektovatelných úloh zdokonalování společenskořídícího subsystému socialismu. Při podrobnějším pohledu je takovým neobyčejně slibným polem právě formování inovačních systémů a řízení inovačních procesů, kdy je nutno rozpoznávat a využívat znalosti o zákonitostech individuálního a sociálního chování zvláštní, převážně heuristicky orientované socioprofesionální složky sociálního subjektu a jeho typické interakce s prostředím v instituci, státě apod. adekvátního charakteru, a to vysloveně

v nestandardních, riskantních situacích a při nejasných, vzdálených cílech, komplikovaných vztazích mezi potřebami, očekáváním, odměnami, zvláštními aspiracemi v kolektivech podniků ap.

Ing. Petr Kunst, CSc.

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha

ÚV KSSS přijalo usnesení „O zvýšení úlohy marxisticko-leninské sociologie při řešení základních sociálních problémů sovětské společnosti“*)

V usnesení je zdůrazněno, že k realizaci hlavních úkolů vytyčených v dokumentech XXVII. sjezdu strany a následujících zasedání ÚV KSSS v souvislosti s revoluční přestavbou, radikální ekonomickou reformou, s prosazením aktivní sociální politiky, všestranné demokratizace společnosti, s obnovením její duchovně mravní sféry je třeba posílit úlohu marxisticko-leninské sociologie při vědeckém zabezpečení přestavby, při řešení hlavních teoretických i politických problémů socialismu, při formování sociálně politického myšlení širokých mas pracujících. To vše kladě kvalitativně nové požadavky na rozvoj sociologie jako vědy, na využití výsledků sociologických výzkumů v řízení společenského dění.

ÚV KSSS soudí, že současný stav sociologie neodpovídá potřebám společnosti. Sociologie dosud nezaujímá odpovídající místo v tvořivém rozvoji marxisticko-leninského poznání společnosti, ve formování vědeckého světového názoru pracujících, při uskutečňování sociální politiky KSSS.

Úkolem je pozdvihnout marxisticko-leninskou sociologii na kvalitativně novou úroveň rozvoje, podstatně zvýšit teoretickou, metodologickou a metodickou úroveň vědeckých prací a zlepšit jejich využití v řízení a prognózování společenských procesů, při prohlubování demokratizace a gласnosti; uskutečnit řadu opatření zaměřených k zabezpečení komplexnosti a efektivit sociologických výzkumů, k vybudování sítě sociologických ústavů a center, ke zvýšení úlohy služeb sociálního rozvoje na závodech a v organizacích, k podstatnému rozšíření informační základny sociologie, k rozšíření ediční činnosti a zvýšení kvality sociologické literatury, ke zlepšení technického a finančního zabezpečení vědeckých prací.

Úsilí kolektivů sociologických pracovišť se musí soustředit na výzkum nejaktuálnějších a nejsložitějších problémů rozvoje sovětské společnosti. Jsou určeny základní směry sociologických výzkumů.

Akademie věd SSSR musí zabezpečit postupné vytváření systému vědeckých pracovišť sociologického zaměření — podle potřeb a kádrových možností. Institut sociologických výzkumů AV SSSR se přemění na Institut sociologie AV SSSR. Bude se zabývat základními teoretickými metodologickými a metodickými problémy sociologie, koordinací mezinárodních, všesvazových a mezioblastních sociologických výzkumů. Ministerstvo školství SSSR musí zajistit rozvoj sítě vědeckovýzkumných sociologických laboratoří ve školních zařízeních, a to na principech chozrasčotu.

Vzhledem k potřebám vyplývajícím ze zákona SSSR o státním podniku, o prioritě sociálního rozvoje pracovních kolektivů je nutné podstatně zlepšit sociologickou práci v odvětvích národního hospodářství i na závodech, rozšířit služby sociálního rozvoje při studiu motivace pracovní činnosti, hodnotových orientací a zájmů různých skupin pracujících, při rozvíjení socialistické demokracie a realizaci principů sociální spravedlnosti, pracovní a společensko-politické aktivity.

*) Přetištěno z Pravdy ze 12. 6. 1988, s. 1—2.

Plánují se opatření ke zlepšení výuky a zvyšování kvalifikace sociologie. Ministerstva a další orgány SSSR, rady ministrů svazových republik jsou povinny stanovit potřebu sociologických kádrů na období do roku 2000. Předpokládá se, že ještě v této pětiletce budou otevřeny sociologické fakulty nebo katedry na největších vysokých školách v zemi. Vytvoří se základy sociologické specializace a částečně se upraví ostatní specializace na vysokých školách.

Za účelem zlepšení kvalitativní struktury sociologických kádrů budou Státní komise pro vědu a techniku SSSR, AV SSSR, Ministerstvo školství SSSR a ostatní zainteresovaná ministerstva a úřady při přípravě ročních plánů zvyšovat počty aspirantů a doktorantů pro oblast sociologie. Je nutné rozšířit možnosti rekvalifikace kádrů na speciálních fakultách sociologie na nejdůležitějších vysokých školách a organizovat výuku sociologie, sociální psychologie, řízení sociálních procesů pro vedoucí pracovníky a specialisty v odvětvových a meziodvětvových institutech.

Pro zlepšení sociální orientace kádrů je nutno zavést do systému politického a ekonomického vzdělávání pracujících výuku sociologie a sociální psychologie, zřizovat sociologické fakulty na univerzitách marxismu-leninismu.

V procesu prohlubování demokratizace sovětské společnosti, rozvoje glasnosti, tvořivé iniciativy a sociálně politické aktivity má zvláště velký význam analýza a využití veřejného mínění. Je třeba zabezpečit zlepšení výzkumu veřejného mínění především cestou rozvoje a zvýšení efektivnosti práce Všesvazového centra výzkumu veřejného mínění o sociálně ekonomických otázkách při ÚRO a Ministerstvu práce SSSR, Centra výzkumu veřejného mínění Institutu sociologie AV SSSR, sociologických oddělení Akademie společenských věd při ÚV KSSS, vysokých škol, ministerstev a dalších orgánů.

Státní statistický úřad SSSR, společně s příslušnými ministerstvy a dalšími orgány, bude postupně formovat systém výzkumu veřejného mínění o nejdůležitějších otázkách vnitřního a mezinárodního života.

Pro zvýšení informovanosti obyvatelstva o základních otázkách sociálního rozvoje a pro zlepšení statistické základny sociologie se plánuje: rozšíření publicity statistických materiálů sociálního charakteru, systematické periodické publikace aktuálních statistických materiálů a přehledů, pravidelné informování široké veřejnosti o otázkách morální statistiky.

V usnesení je poukázáno na nutnost zesílit propagaci sociologických znalostí. Přípravuje se podstatné rozšíření ediční činnosti v oblasti vědecké, metodické a populární sociologické literatury. Budou zpracovány a vydány učebnice marxisticko-leninské sociologie a konkrétních sociologických disciplín pro studenty, závodní sociology atd.

Jsou přijata opatření pro materiální zabezpečení rozvoje sociologie. Státní výbor pro zásobování SSSR, Státní výbor pro výpočetní techniku a informatiku SSSR, AV SSSR, Ministerstvo školství SSSR, sověty ministrů svazových republik musí v souladu s tímto usnesením vyčlenit příslušné materiálně technické prostředky.

ÚV komunistických stran svazových republik, krajské, oblastní, městské a okresní výbory strany mají za úkol zesílit organizátorskou a ideově politickou práci v souvislosti s rozvojem sociologie a výzkumu veřejného mínění, provádět stálou kontrolu práce sociologických oddělení. Stranické výbory musí vycházet z toho, že výsledky sociologických výzkumů mají aktivně napomáhat zdokonalování stylu, forem i metod stranického řízení.

V usnesení je zdůrazněno, že opatření ke zvýšení úlohy sociologie při řešení klíčových sociálních problémů sovětské společnosti musí napomáhat aktivizaci procesu přestavby, plněji odhalit tvůrčí kapacitu sovětských lidí.

Sémantický diferenciál jako technika sociologického výzkumu

JÍŘÍ BURIÁNEK
Filozofická fakulta UK,
Praha

Většina sociologů pravděpodobně uzná, že se sociologická metodologie nemůže zabývat jenom operacemi s tvrdými daty a že empirický výzkum může být zdrojem relevantní informace i tehdy, když není založen na klasifikačních a modelovacích hrátkách na bázích ne menších než Mikrocensus. Praxe přináší i takové problémy, které je třeba řešit často v mikrosociologické poloze a technikami mnohem subtilnějšími. Jejich občasné prolínání s přístupy sociálně psychologickými nemůže sociologii způsobit větší újmu, lze tu ostatně využít zkušeností jiných oborů s využitím kazuistiky, na niž se v sociologii jaksi zapomnělo. O *kvalitativní metodě* a o intenzivních strategiích výzkumu se sice dnes hodně mluví, nicméně v praxi nejsou příliš využívány.

Na tomto místě chceme předložit několik námětů k využití *sémantického diferenciálu* v sociologickém výzkumu. Naše dosavadní, i když samozřejmě omezené zkušenosti naznačují určité možnosti aplikace této techniky při výzkumu postojů zejména v některých specifických skupinách populace, a to dokonce právě ve spojení s kazuistickou metodou. Cílem našeho sdělení ovšem není pouhá propagace jedné z technik získávání dat. Chceme vyvolat širší zájem odborné veřejnosti o řešení některých obecnějších metodologických problémů, k nimž řadíme:

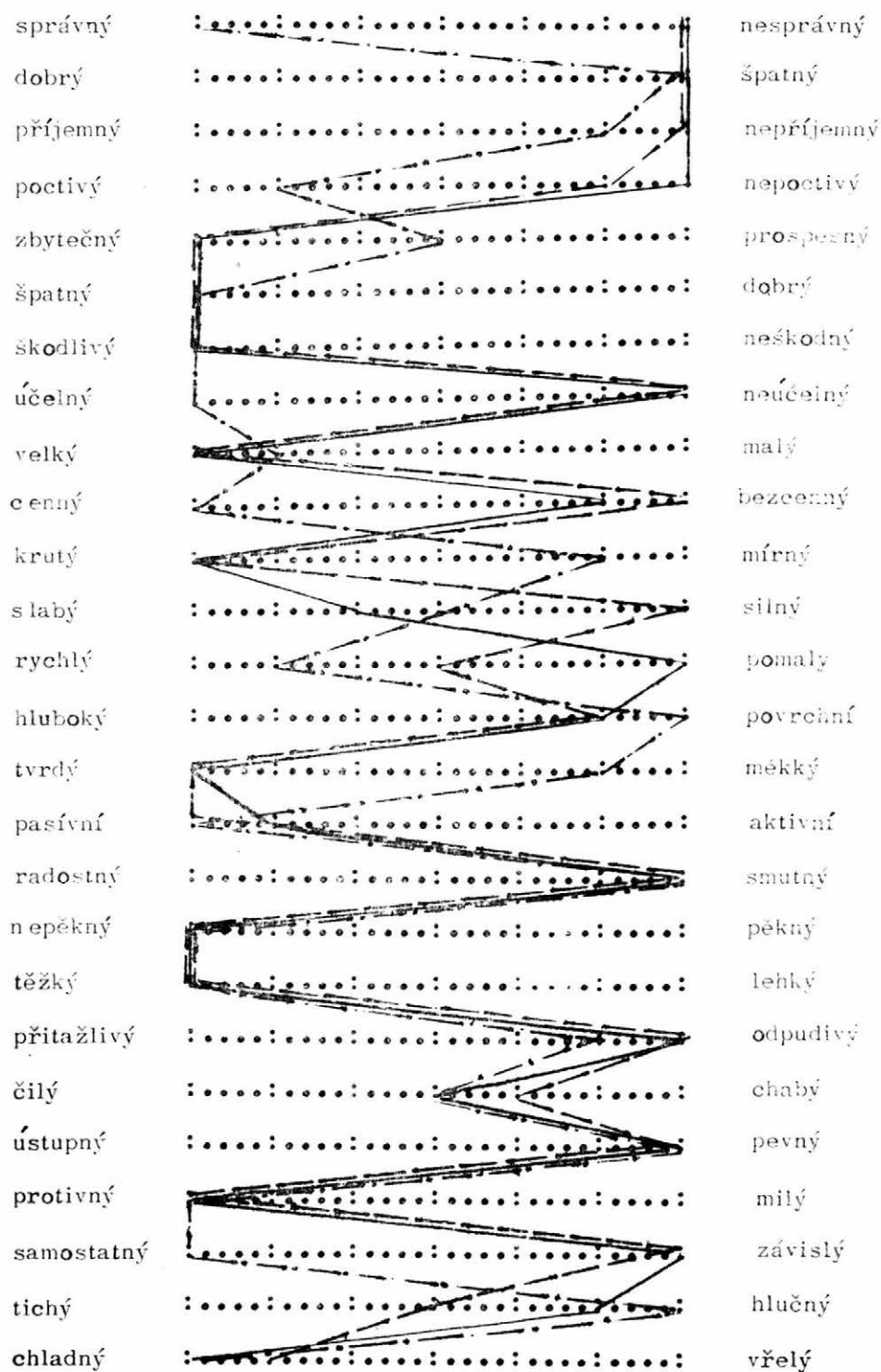
1. Problém množství a skladby používaných stupnic a problém strukturace „sémantického prostoru“ a způsobů odhalování jeho základních dimenzí.
2. Problematiku užití vhodných pojmů ve vlastní analýze a otázku případného přizpůsobení jednotlivých stupnic a základních dimenzí každému z nich (v návaznosti na zkoumání jejich diferenciačních schopností). Tento druhý okruh problémů má již užší vztah ke specifice sociologických přístupů.
3. Posouzení výhod a omezení sémantického diferenciálu v různých výzkumných situacích a strategiích, a to zvláště ve spojení s kvalitativními postupy.

1. Metodologické principy sémantického diferenciálu

Sémantický diferenciál byl vyvinut C. E. Osgoodem v roce 1952 [Osgood 1957] a je obvykle organicky zařazován ke škálovacím technikám díky tomu, že usiluje o kvantifikaci významu slov (pojmů, stimulů), a to většinou v několika dimenzích. Ty se pak skládají z mnoha vrstev, z celé řady kvalitativně různorodých určení významu pojmů. Jakkoli bývá přechod od množství kvalitativně různých stránek a určení sociální reality ke stručnému kvantitativnímu vyjádření vždy provázen rizikem redukce, proti jiným škálovacím technikám vykazuje sémantický diferenciál určitou přednost: relativně široký záběr a heterogenita indikátorů (položek) se přece jenom promítá i do roviny interpretace výsledků. Ta musí nutně mít kvalitativní ráz a musí sjednotit rozmanité aspekty. Představa mnohorozměrného sémantického prostoru, v němž jednotlivec nebo sociální skupina strukturně situuje jednotlivé pojmy, by ovšem mohla být pro sociologa i trochu sympatičtější než model jednorozměrného postojového kontinua. S ohledem na to, jak obtížné se takové jednoduché

Graf 1: Škálový profil sémantického diferenciálu

VÝKON TRESTU

Legenda: — případová studie I
 - - - případová studie II

kontinuum pomocí různých škálovacích postupů vytváří, musíme přiznat Osgoodovu řešení nespornou originalitu.

Vlastní princip sémantického diferenciálu (přesněji: sémantické diferenciacce) není třeba obsáhle popisovat. Jde o lokalizaci určitého objektu (v pojmovém vyjádření) na baterii dílčích stupnic, které mají zpravidla grafickou a sedmistupňovou podobu a jsou ohrazeny polárními adjektivy (např. dobrý — špatný). Těchto dílčích stupnic se používá několik a vlastně ani nemusejí jednoznačně odpovídat danému objektu (či objektům). Předpokládá se, že respondent vyjádří svůj názor na základě asociace; v sémantickém diferenciálu jde v zásadě o zachycení dojmu, významu, konotace pojmů. V této souvislosti píše P. Říčan [1978 : 111]: „Aplikace sémantického diferenciálu má být pro probandy svým způsobem hrou: je nutno navodit spontánní vybavování prvních dojmů, odpoutat probandy od ulpívavého hledání denotativního spojení adjektiva se substantivem“.

V tomto směru chceme upozornit na některé skryté problémy. Jestliže použijeme neobvyklá, málo přiléhavá přídavná jména, vzbuzujeme u respondenta napětí a spolupráce je obtížnější. Bude-li dotazovaný chápat výzkum jenom jako hru, může klesat spolehlivost údajů. Velkou roli zde proto bude hrát správně formulovaná instrukce, zdůrazňující jak rychlost vyplnění, tak odpovědný přístup (včetně požadavku používat co nejméně střední stupeň škál). Při běžném výzkumu postojů bychom se zřejmě raději opírali spíše o obvyklá a věcně přiměřená adjektiva (s převahou aspektu hodnocení). Tento názor je ostatně potvrzován každodenní praxí sociologických výzkumů, kdy se principu sémantického diferenciálu používá v běžném dotazníku například při posuzování jednotlivých charakteristik práce respondenta. Jde většinou o baterie následujícího typu: „Jak byste hodnotil svoji práci? Případá Vám jako:“

zajímavá :___:___:___:___:___: nezajímavá

bezpečná :___:___:___:___:___: riziková

Uvedeme nyní konkrétní ukázkou techniky sémantického diferenciálu, která zároveň naznačuje základní způsob zpracování (graf 1). Jde o víceméně ad hoc vytvořený soubor stupnic s vyznačením odpovědi tří kazuistických „případů“ (toto označení se vskutku hodí, poněvadž šlo o absentéry a o jejich postoj k výkonu trestu). Zatímco jednotlivé zkoumané osoby označují hodnotu svého mínění na jednotlivých stupnicích zaškrtnutím příslušného stupně, u skupinových dat bychom mohli zobrazovat mediány či průměry. Tak či onak vznikají pro jednotlivé osoby či skupiny respondentů určité profily, jež je možno přímo (tj. především kvalitativně!) interpretovat.

Jestliže však byl výběr jednotlivých stupnic odůvodněn hlouběji, lze provádět další jednoduché operace — např. spojením stupnic správný, dobrý, příjemný, milý atd. (kupříkladu na principu sumační škály Likertovy) můžeme definovat dimenzi „hodnocení“ sloužící měření postoje. S takto získanými hodnotami (většinou středními) se pracuje lépe, neboť jsou spolehlivější, dobře diferencují a je jich podstatně méně, než činí původní výčet všech položek.

K této myšlence integrace velkého množství různorodých stupnic do synteťtějších dimenzí přistoupil po svém i C. Osgood, který zkoumal na rozsáhlém materiálu vzájemné korelace mezi jednotlivými stupnicemi a posléze dospěl k rozlišení tří faktorů. Přitom je otázkou, zda extrakce právě tří faktorů nevycházela z „přirozené“ představy trojdimenzionálního sémantického *prostoru*. Šlo tu ovšem o aposteriorní přístup, kdy se nejprve experimentovalo s velkým množstvím polaritních stupnic.

Právě takové rozsáhlejší praktické ověřování techniky sémantického diferenciálu v našich podmínkách by mělo přispět především k objasnění mož-

nosti generalizace dimenzí. Faktorové analýzy zatím odhalily tři dimenze sémantického prostoru, které jsou považovány za základní: hodnocení, potence (síla) a aktivita [srovnej též Kerlinger 1972 : 549]. Stejný autor zároveň nabízí i další varianty řešení pro případ, že výzkumný problém vyžaduje zařazení dalších, sice ne zcela nezávislých, ale rozhodně specifických dimenzí. Ve výzkumných projektech sledujeme často specifické cíle, přičemž výběr různých stupnic vytváří i různé kontexty. Není pak jisté, zda všechny dílčí stupnice jsou výše uvedenými faktory syceny jednoznačně. Na druhé straně to nemusí být ani potřebné. Například autor této studie použil sémantický diferenciál při výzkumu postojů studentů ke sportu a zcela přirozeně tam operacionálně definoval vedle již uvedených i dimenze jako „sociabilita“ či „inteligence“.

V této souvislosti by sociology mohla zajímat zjištění P. Říčana [1978 : 114], který při analýze hodnot částečně potvrdil výskyt tří nezávislých faktorů. Poukázal ovšem na větší extenzitu faktoru evaluativního; faktor potence se naopak neobjevil vůbec (byl nahrazen jiným, ne zcela jasně interpretovatelným, rovněž evaluativním faktorem). Právě stanovisko, že za sémantickým diferenciálem se může skrývat nějaký celkový faktor souhlasu či odmítnutí, může mít pro syntetičtější sociologické úvahy značný význam. Vždyť v sociologii půjde nejčastěji právě o výzkum postojů a o jejich diferenciaci.

Z technologického hlediska mají tyto úvahy význam v tom, že legitimizují přístup, kdy se z množství použitých škál vypočítává statistika D jako míra vzdálenosti dvou pojmů. Počítá se jednoduše podle vzorce

$$D_{ij} = \sqrt{\sum (x_i - x_j)^2}$$

I tady by však mohla pokračovat diskuse především v tom směru, zda pracovat se všemi stupnicemi použitými ve výzkumu, anebo vycházet z již syntetizovaných dimenzí. Druhý přístup využijeme hlavně při práci se standardizovanou podobou sémantického diferenciálu, v níž se stupnice obměňují, ale základní struktura zůstává pro posouzení každého z pojmů. V sociologii ovšem můžeme využívat zkušenosti psychologů jenom orientačně [srovnej Vajda 1980 : 227]. Celý postup výpočtu a vyjádření v podobě matic je přehledně uveden například v práci [Janoušek 1986 : 148], kde rovněž nalézáme základní informaci o využití Q -korelace k postižení podobnosti dvou profilů.

V sociologické praxi se s „klasickým“ třífaktorovým modelem prakticky nesetkáváme [Příručka 1980 : 270]. Nejjednodušší zde bude pracovat samostatně s dimenzí hodnocení, od níž je možno se odrazit například i ke skalogramové analýze [Janoušek 1986 : 153]. Validita ve vztahu k jiným škálovacím technikám je přitom obvykle hodnocena jako poměrně vysoká, taktéž posouzení retestové reliability vyznívá příznivě (udává se korelace kolem 0,9).

Pokud jde o využití v sociologii, větší význam nesporně připadne analýze sémantických prostorů celých skupin respondentů. Bude třeba uvážít, zda je výhodnější pracovat se skupinovými průměry, zpracovanými pro každou dílčí stupnici, anebo zda slučovat osoby do skupin až na základě testované podobnosti (shody) jejich individuálních sémantických prostorů. Nemáme dosud dostatek materiálu k prověření těchto možností. Nemá-li však zůstat technika sémantického diferenciálu výhradně mikrosociologickou záležitostí, musejí být řešeny i otázky tohoto druhu.

2. Výběr zkoumaných jevů (předmětů) — příklady použití

Problém struktúrace konstruovaného sémantického prostoru zřejmě nelze oddělit od konkrétního zadání jednotlivých výzkumů. Rozmanitost používaných stupnic i definovaných dimenzí bude těsně záviset na pojmech (předmětech),

jež mají být respondentem posouzeny. Právě tyto pojmy a kritéria jejich výběru tvoří jádro výzkumné metodiky a základní referenční rámec. Platí, že použití menšího množství pojmů je sice výhodnější pro jednoduché postižení postojů (významů, hodnot), zároveň však zužuje rámec uvažování. Hodnocení jednotlivých pojmů a vzniklých konfigurací ze strany výzkumníka přinese obsažnější výsledky tam, kde v sémantickém prostoru budeme umísťovat větší množství sobě navzájem vzdálených pojmů. Zvýšíme tak pravděpodobnost, že se v jednotlivých stupnicích ukáže větší rozptyl hodnocení, který nemusí vzniknout při posuzování příbuzných, obsahově si blízkých pojmů. Podobnost významů pojmů tak může být prokázána spolehlivěji.

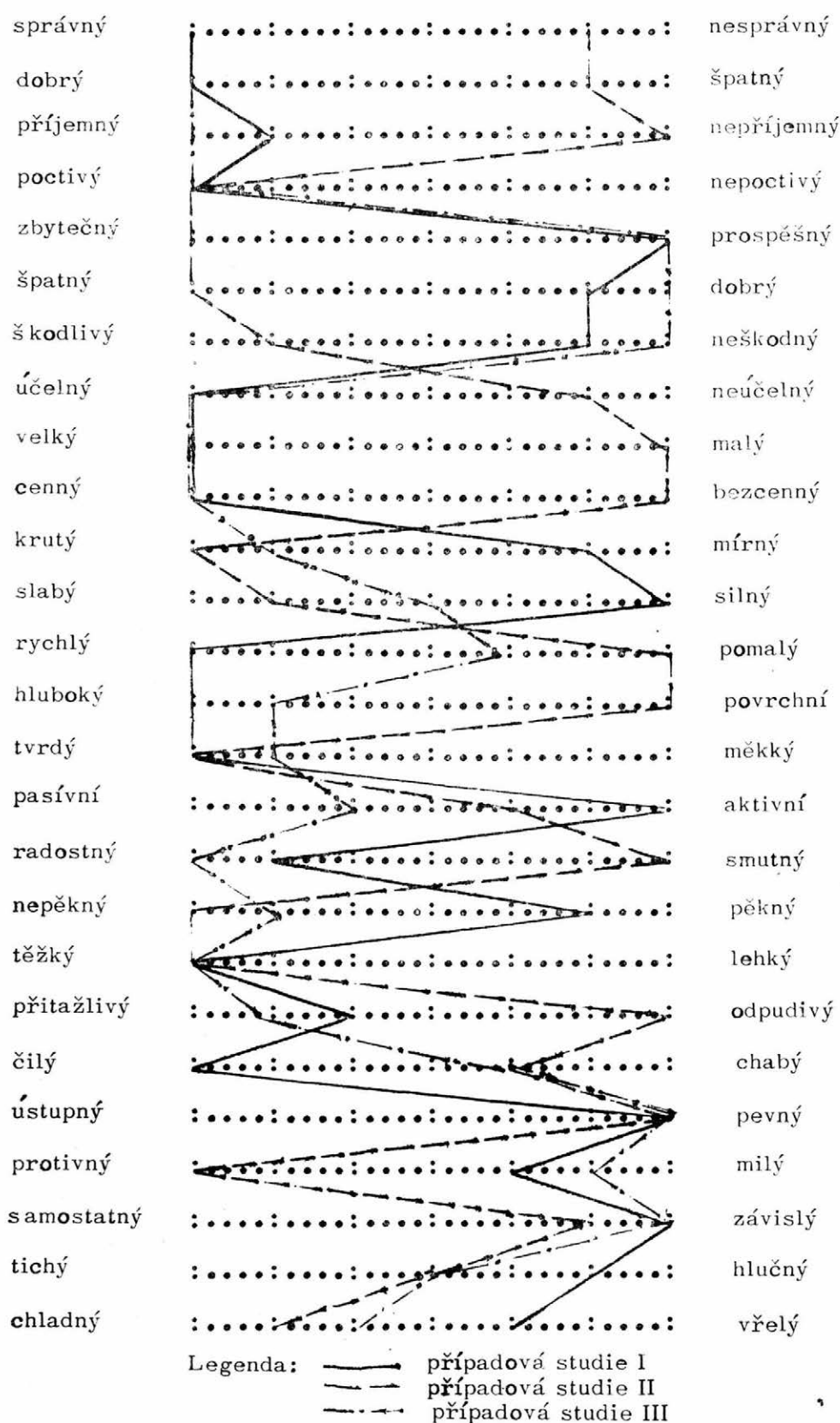
V prvním pokusu o aplikaci techniky sémantického diferenciálu jsme pracovali pouze s třemi pojmy. Ve výzkumu postojů vysokoškoláků ke sportu bylo žádáno hodnocení těchto pojmů: „já“, „sportovec“, „student naší fakulty“. Vypočtená statistika *D* měla indikovat míru identifikace respondenta se sportem, tedy postoj ke sportu (samozřejmě nepřímo, skrytě!). Třetí z pojmů plnil kontrolní funkci, i když rovněž umožňuje meritorní analýzu (např. vztah studenta k ostatním spolužákům jako postoj, jako přijetí role apod.). Jak jsme již uvedli, operacionální model rozčlenil spektrum použitých stupnic do pěti dimenzí, a to nikoli nutně nezávislých. To při analýze postojů vlastně ani není žádoucí.

V dalších aplikacích sémantického diferenciálu jsme již programově pracovali s větším množstvím pojmů. Na druhé straně byla volba jednotlivých stupnic prováděna často ad hoc (většinou šlo o rozsahem omezené sondy, realizované studenty). Například při výzkumu klientů protialkoholní léčebny byla technika sémantického diferenciálu použita (vedle běžného dotazníku) ke zkoumání předpokladů readaptace, k zachycení posunů v sebehodnocení, k retrospektivnímu i perspektivnímu postižení životních postojů, pocitů a hodnot. Dotázaní se vyjadřovali k pojmům: já v době, kdy jsem ještě neměl problémy — v době kdy jsem začal pít, — jaký bych chtěl být v budoucnu atd., viz [Demlová 1985]. Podotýkáme, že se na tomto místě nechceme pouštět do komplikované diskuse na téma „co vlastně sémantický diferenciál měří“. Podle našeho názoru se do výsledků promítají jak trvalejší hodnotové orientace a jednotlivé postoje, tak zčásti i psychologické stavy, pocity. Tyto indikace mají inferenční charakter a jsou v nich přítomny i prvky projekce; tato skutečnost je však nemusí a priori diskvalifikovat.

Celkem exkluzivní příklad aplikace této techniky poskytuje zkoumání postojů hráček kopané TJ Slavia IPS [Slámová 1987]. Zde šlo nejen o postoj ke sportovní činnosti, k tréninku, ale také o postižení interpersonálních vztahů (pojmy otec, matka, spoluhráčky, spolupracovnice, přítel). V psychologické rovině pak bylo možno ověřovat hypotézu o určité tendenci k maskulinitě — budiž řečeno, že výsledky tomu příliš nenасvědčují, i když zřetelně odrážejí specifiku tohoto objektu zkoumání.

Pro úplnost chceme připomenout, že na principu blízkém sémantickému diferenciálu je postavena Perlakiho technika zkoumání pracovních skupin. V intencích psychologické tradice usiluje o přiměřenou míru standardizace, zároveň však nelze ignorovat možnosti využití dat tohoto typu při sociologické analýze pracovní skupiny. Připomínáme, že při užití této techniky v rámci monografického výzkumu (třeba při studiu jednoho případu) umožňuje standardizace — byla-li dříve provedena na rozsáhlejších souborech — zasazení výsledku do širšího rámce.

V našem příspěvku chceme podrobněji demonstrovat jednu z možností využití sémantického diferenciálu v rámci *případových studií*. Jejich výsledky

nelze generalizovat: ostatně předkládaný materiál by měl posloužit hlavně jako podnět k úvahám o validitě dat. Nejde tu fakticky o nic víc než o určitý metodologický experiment, o prověření diferenční schopnosti této techniky. Zkoumané případy pak vlastně zastupují princip známé skupiny.

Šlo o zkoumání životních postojů společensky nepřizpůsobených občanů, konkrétně „bulačů“ — absentérů. Relativně dlouhodobý výzkum měl formu případových studií, v jejichž rámci jsme se snažili komplexně postihnout jedince, jeho vývoj i prostředí, v němž se nachází. Nedílnou součástí zkoumané problematiky tvořila oblast životních postojů a názorů. Výzkum probíhal na Ostravsku v letech 1983—1984 a prováděla ho L. Jarolímová, která zpracovala podklad pro následující shrnutí.

Objektem případových studií se staly tři osoby, které byly mužského pohlaví, ve věku do 30 let, odsouzené, resp. vrátivší se z výkonu trestu odnětí svobody v roce 1982. Byly vybírány ze širšího seznamu na základě záměrného typologického výběru:

Osoba I — odsouzená podmínečně za přečin proti pracovní kázní,

Osoba II — odsouzená nepodmínečně za týž přečin,

Osoba III — odsouzená nepodmínečně za majetkovou trestnou činnost (plnila funkci kontrolní, srovnávací).

Doba trvání výzkumu se u jednotlivých osob lišila a pohybovala se v rozmezí 7—12ti měsíců. Šlo tedy o intenzivní strategii výzkumu, v níž klíčovou otázkou nepředstavovala reprezentativita souboru, nýbrž validita a reliabilita dat, vycházející z dlouho navozované situace určité minimální dávky důvěry a ochoty spolupracovat.

O použití sémantického diferenciálu rozhodl zejména fakt, že tato technika se ukázala jako jediná, která nám alespoň trochu přiblížila postoje zkoumaných osob. Sémantický diferenciál po počáteční nedůvěře brali spíše jako hru a nesnažili se tolik zkreslovat skutečnost jako u jiných technik. Od vyšetření některými psychologickými testy jsme museli upustit, protože zkoumané osoby zcela vědomě lhaly a odmítaly spolupráci.

Na postoj respondenta k sémantickému diferenciálu měl zcela jistě vliv také dlouhodobý kontakt s jednotlivými osobami, protože sémantické diferenciály jim byly předkládány až ke konci výzkumu, a to postupně, nikoli naráz.

Sémantický diferenciál, který jsme použili, obsahoval 26 bipolárních stupnic a byl shodný pro všechny osoby. V každém sémantickém diferenciálu je obsažena 2× stupnice dobrý—špatný, která představuje kontrolu stability výpočtů. Pro interpretaci jsme použili jednak škálové profily pro jednotlivé osoby a jednotlivé pojmy, jednak souhrnné hodnoty diferenciálu D.

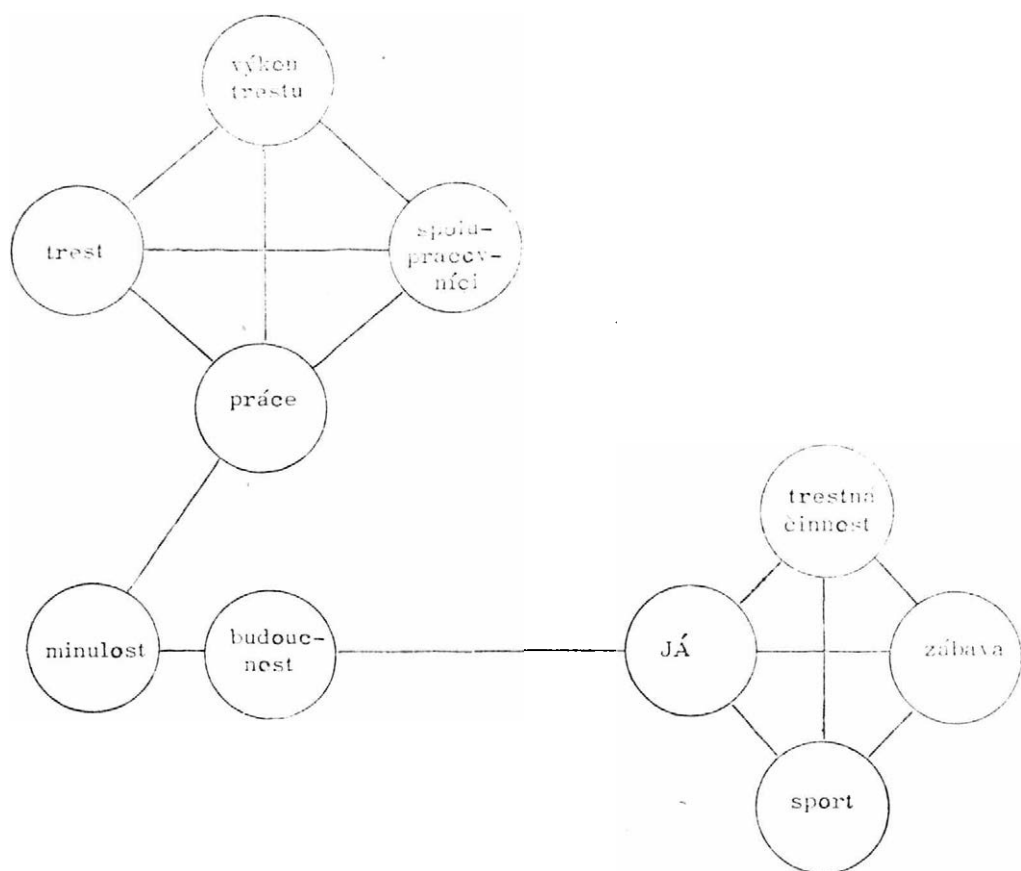
Při výzkumu jsme se zaměřili zejména na tyto oblasti: vztah k práci, k sobě samému, ke spolupracovníkům, k minulosti, k budoucnosti, k využívání volného času, k trestu, k výkonu trestu a trestné činnosti. Celkem bylo s každou osobou vyplněno 10 sémantických diferenciálů ve zmíněných oblastech.

Vyhodnocením výsledků jsme zjistili některá důležitá fakta. *Trestná činnost* je všemi jedinci hodnocena jako příjemná a neškodná, případová studie 2 ji hodnotí dokonce jako cennou. Významově je trestná činnost vzdálena od trestu a výkonu trestu odnětí svobody. Jinými slovy — podle názoru delikventů nemá trestná činnost jakoby žádnou souvislost s trestem a jeho následným výkonem.

Trest i výkon trestu odnětí svobody jsou všemi respondenty hodnoceny jako špatné, nepříjemné, ale také zbytečné a neúčelné. Škálové profily těchto pojmů potvrzují, že společenské sankce nejsou akceptovány.

Velký význam jsme přikládali zkoumání *vztahu k práci*, protože pracovní adaptace tvoří základ resocializace. V případových studiích I a II se příznačně

Graf 3 : Zobrazení sémantického prostoru případové studie II

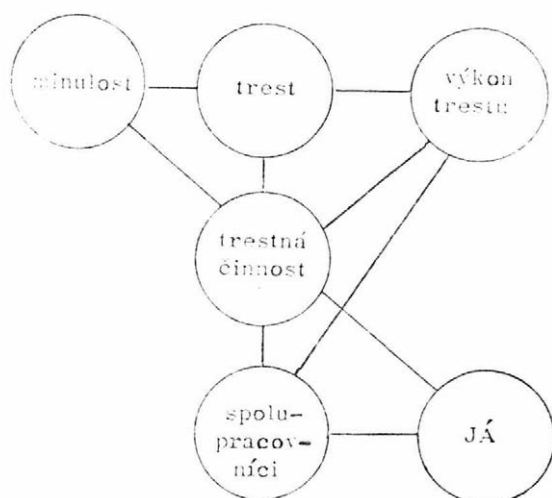
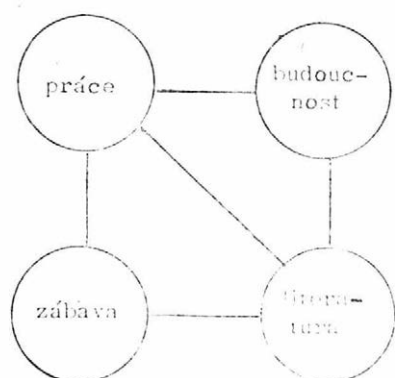
projevilo, že vztah k práci není dostatečně zformován (viz graf 2). Osoba II (bulač-recidivista) hodnotí práci krajně negativními charakteristikami, takže vlastně práci ztotožňuje s trestem. Při zkoumání pojetí volného času (pojem „zábava“) jsme konstatovali jeho významové spojení s trestnou činností.

Všimneme si dále podrobněji hodnocení vlastní osoby. Maladaptivní chování bývá poměrně často spojeno s extrémním sebehodnocením, přičemž se setkáváme s oběma krajnostmi: jednak to je přílišná sebedůvěra a vysoké sebevědomí, které se projevuje egoismem a agresivitou, na druhé straně může jít o podceňování sebe sama, o nedostatek důvěry, což také komplikuje vytváření přiměřených sociálních vazeb. V našem výzkumu se osoby I a II hodnotily spíše pozitivně (pocitiví, neškodní, dobří), zatímco osoba III představuje druhý extrém — hodnotí sebe jako nespravedlivého, špatného, nepříjemného.

Budoucnost, soudě podle toho, jak je hodnocena v získaných sémantických diferenciacích, bude u všech příjemná, správná a poctivá. Významově se vzdaluje trestu, u osoby II také práci. Co je však nejzávažnější, zůstává spřízněnost s trestnou činností. V představě budoucnosti tedy převládá bezstarostnost, zaměření na aktuální potřeby, přičemž naznačená distance k trestu neznamená současně jednoznačný odklon od trestné činnosti.

Protože v naší sondě šlo i o ověření metodických aspektů, uvedeme ještě

Graf 4 : Zobrazení sémantického prostoru případové studie III

pozitivní zkušenost, kterou jsme získali v oblasti prezentace výsledků. Zatímco se pro vyjádření výsledků využívá běžně individuálních nebo skupinových matric hodnot diferenciálu D , uplatnili jsme motiv známý ze sociometrie a zobrazili sémantický prostor jednotlivých osob graficky (viz graf 3 a 4). Při zachování jednoduchého pravidla, aby pojmy vzájemně si blízké (měřeno hodnotou D) ležely vedle sebe, lze dosáhnout velmi instruktivních výsledků (hranice pro posouzení velikosti distance byly stanoveny arbitrárně). Tímto „ručním“ zpracováním nejsou zcela jistě vyčerpány možnosti ještě přesnějšího zobrazení vznikajících struktur. Sémantický diferenciál poskytuje značné možnosti pro experimentování (hledání nejlépe diferencujících stupnic, selekce pojmů, testování rozdílů atd.), jako mnohorozměrná technika dává prostor pro intenzivnější využití výpočetní techniky. V každém případě je však třeba vycházet ze spolehlivých dat.

V tomto případě byly diferenciály vyplňovány jednotlivými osobami po předcházející šestiměsíční spolupráci, když se předtím prokázalo, že například výsledky psychologických testů jsou značně nevalidní a trvalým problémem byly masivní konfabulace. Bylo nutno trvale kontrolovat údaje získané jiný-

mi technikami (rozhovorem, testy) s objektivními dokumenty. U sémantického diferenciálu se přece jen podařilo averzi těchto osob k dotazování všeho druhu prolomit. Proto hodnotíme aplikaci sémantického diferenciálu celkově příznivě, jakkoli jde samozřejmě o závěr s relativní platností.

Nejen tento poslední, ale i řada předchozích příkladů ukazuje, že s daty pocházejícími ze sémantického diferenciálu je možno při sociologické analýze pracovat. Prozatím ovšem nelze než doporučit pojištění celkové interpretace výsledky dalších technik získávání empirické informace, což jsme doposud vždy pečlivě dodržovali.

3. Další souvislosti a závěry

Jestliže soudobou sociologií hýbe sociolingvistická problematika, nelze to považovat jen za náhodnou či módní záležitost. Jazyk představuje určitý klíč k analýze člověka (především jeho vědomí), a třebaže jeho zkoumání nemusí být jediným klíčem k sociologickému poznání společenské skutečnosti, rozhodně stojí za pokus uplatňovat techniky přinášející některé nové podněty v tomto směru. Nevadí, že samy o sobě nepředstavují žádnou novinku. Sémantický diferenciál patří mezi techniky, jež ve své existenci překročily třicítku let. V jeho případě můžeme mluvit o relativním mládí zejména ve vztahu k sociologické aplikaci. Naše zkušenosti ho představují jako techniku přínosnou, přizpůsobivou, otevřenou experimentům v mikro i makro-rovině. Zasluguje pozornost přesto, ale vlastně právě proto, že její teoreticko-metodologické předpoklady nejsou zcela vyjasněny a že poněkud mlhavé pojmy sémantického prostoru a konotativního významu čekají na upřesnění (v rámci teoretického systému sociologie). Technika sama však obsahuje nezanedbatelný heuristický potenciál, a ten zřejmě může být — v rámci jejího dalšího ověřování — úspěšně rozvíjen.

Ne náhodou se tato technika osvědčila v některých specifických situacích, kdy bylo obtížné navázat kontakt a spolupráci se zkoumanými osobami. V těchto skupinách se projevuje tendence třeba i záměrně zkreslovat informace, jakmile přijdou do styku s „vetřelcem“ (i když role studenta sociologie je jinak poměrně příznivá pro sběr dat i v takovémto terénu). Hledali jsme cestu k rozbití těchto návyků či ochranných křytů a chtěli vytvořit situaci, kdy pro respondenta bude snazší mluvit zdánlivě nesmyslnou pravdu než lhát.

V tomto kontextu nelze nezpomenout, že s podobným principem experimentálního rozrušování ustálených struktur operuje i *etnometodologie* na své specifické cestě za porozuměním lidskému jednání. Není náhodné, že dosahuje určitých výsledků právě při zkoumání specifických jevů nepřístupných běžným technikám (věznice, sociální patologie vůbec). Základní informace a hodnocení viz E. Urbánek (1981). Marxistickou sociologií mohou fenomenologické směry inspirovat nejspíše v oblasti kritiky „tradiční“, tj. behavioristické a pozitivistické metodologie.

Sémantický diferenciál se v tomto kontextu jeví jako technika velmi přizpůsobivá až ambivalentní. Obsahuje jak motiv rozkrývání struktur vědomí a mnohostranné kvalitativní analýzy myšlenkového světa jedince, tak zjednodušující kvantitativní logiku, kdy je postoj kvantitativně vyjádřen v několika faktorových (teoreticky hlouběji neodůvodněných) dimenzích, převeden do hodnot diferenciálu *D* a prezentován v tabulkách či jednoduchých grafech. Podle našeho názoru však není rozhodující, že tato technika svým způsobem vyhovuje jak pozitivistické, tak fenomenologické orientaci. Marxistický sociolog nemusí zavrhnout určitou techniku jen proto, že ji užívají i směry zcela protichůdného zaměření — nedělá to ani u rozhovoru či u obsahové analýzy.

Jde tu spíše o určitou zajímavou souvislost, o nástin velice širokého spektra možností.

V našich podmínkách musí volba techniky sémantického diferenciálu vycházet z hlubšího teoreticko-metodologického zdůvodnění, a to s ohledem na konkrétní výzkumný problém, na specifiku předmětu zkoumání, na cíle výzkumu (rozhodně ne pak z příslušnosti k určitým „klubovým barvám“, což platí mimo jiné i o vztahu sociologie a psychologie). V současnosti jde o to překonat určitý ostych a tuto techniku kriticky prověřit ve větším měřítku, tedy i na větších populacích a při zkoumání různých témat. Intenzivněji bychom se měli zabývat například otázkou interpretační reliability výsledků sémantické diferenciace.

Jistá zdrženlivost komentátorů [např. Příručka 1980] této techniky z hlediska její aplikace v sociologii by neměla vést k jejímu apriornímu odmítání. Chtěli jsme ostatně upozornit i na to, kolik toho dosud o sémantickém diferenciálu nevíme.

Literatura

- Demlová, M.: *Léčba a doléčování mužů závislých na alkoholu*. Diplomová práce. Praha, FF UK 1985.
- Janoušek, J. a kol.: *Metody sociální psychologie*. Praha, SPN 1986.
- Jarolímová, L.: *Případové studie pachatele trestné činnosti*. Diplomová práce. Praha, FF UK 1985.
- Kerlinger, F. L.: *Základy výzkumu chování*. Praha, Academia 1972.
- Osgood, C. E. — Suci, G. J. — Tannenbaum, P. H.: *The Measurement of Meaning*. University of Illinois Press 1957.
- Příručka pro sociology*. Praha, Svoboda 1980.
- Ričan, P.: *K faktorové struktuře Osgoodova sémantického diferenciálu*. Československá psychologie 1978, č. 2.
- Slámová, M.: *Výzkum postojů hráček kopané TJ Slavia IPS*. Soutěžní práce SVOČ. Praha, FF UK 1987.
- Urbánek, E.: *Fenomenologická sociologie — vlivný směr americké buržoazní sociologie*. Sociologický časopis 1981, č. 1.
- Vajda, I. — Kotásková, J.: *Technika sémantického uspořádání*. Československá psychologie 1980, č. 3.

Резюме

П. Бурианек: Семантический дифференциал как техника социологических исследований

Применение семантического дифференциала пока в социологических исследованиях мало распространено. Поэтому мы даем не только набросок метода по применению этой техники, но и некоторые примеры ее использования. Семантический дифференциал мы проверяли при изучении отношения к спорту, а также при анализе жизненных установок и ориентаций у некоторых мало приспособленных групп популяции (алкоголики, лица, подвергшиеся наказанию за преступления против трудовой дисциплины — прогульщики). Здесь данная техника нашла себе применение как инструмент преодоления барьеров контакта с опрашиваемыми, как относительно эффективное средство преодоления стилизации или конфабуляции. Приобретенные данные и опыт вдохновляют на формулировку некоторых общих вопросов. Речь идет, в частности, о проблеме измерений семантического пространства и их операционального определения (априорного, апостериорного). Мы представляем опыт применения довольно большого количества оцениваемых понятий (предметов) и графического изображения результатов. Хотя использование данной техники предъявляет большие требования к интерпретации, ее применение показывает на то, что не следует недооценивать меру значимости. Конечно, необходим контроль с помощью данных, приобретенных в результате применения иных методов.

В заключение комментируются некоторые дальнейшие связи по использованию семантического дифференциала, в частности, актуальность социолингвистических подходов. Хотя семантический дифференциал основан на квантификации и на позитивистском подходе к шкалированию, он удовлетворяет одновременно некоторым принципам этнометодологии. Эта вариантность и приспособляемость могла бы стимулировать марксистских социологов на повышение интереса к технике семантического дифференциала и к решению многих не выясненных до сих пор вопросов.

Summary

J. Buriánek: The Semantic Differential as a Sociological-research Technique

For the time being, the application of the semantic differential has not been usual in sociological research. For this reason the present paper submits not only an outline of the process of applying this technique but also several examples of its application. The semantic differential was verified in the research into attitudes towards sports, but also in the analysis of life attitudes and orientations in some maladaptive population groups (alcoholics, persons convicted for offences against working discipline — absentees). Here this technique has proved serviceable as a tool of breaking through barriers in the contact with the respondent, as a relatively effective means of overcoming stylization or confabulation. The obtained data and experience inspire us to formulate some more general questions. This concerns particularly the problem of the dimensions of semantic space and their operational definition (a priori, a posteriori). Experience involving a greater amount of evaluated concepts (subjects) and a graphic presentation of results is submitted for consideration. Even though the application of this technique lays considerable claims on interpretation, applications made so far suggest a measure of validity which cannot be underestimated. It goes without saying that control by means of data obtained by other techniques is necessary.

In conclusion the paper comments on some other implications of using the semantic differential, particularly on the relevance of sociolinguistic approaches. Although the semantic differential is based on quantification and on a positivist approach to scaling, it simultaneously proves convenient for some ethnomethodological principles. This variance and adaptability should incite Marxist sociologists to show greater interest in the technique of the semantic differential, as well as in the solution of a great many hitherto unclarified questions.

F. Gál — J. Alan: *Spoločnosť vo svetle sociológie*

Bratislava, Smena 1987, 240 s.

Díla věnovaná popularizaci sociologie, která se objevují ve všech zemích, kde je tato disciplína pěstována, a která jsou čas od času vydávána i u nás, bývají zaměřena na různé skupiny čtenářů a podle toho je většinou zpracován i jejich obsah. Cílem práce F. Gála a J. Alana je, jak vyplývá již z toho, že vychází v mládežnickém nakladatelství Smena, oslovit především (i když zajisté nikoli výlučně) mladé lidi, kteří o sociologii mají zpravidla jen mlhavé představy. Sami autoři v závěru knihy uvádějí, že „chtěli ve čtenáři probudit zájem o sociální svět člověka“.

Od obdobných publikací, které u nás zhruba v posledních 25 letech, kdy byla práce v sociologii na marxistických základech obnovena, vyšly, se recenzovaná kniha liší zejména tím, že jí nejde o to podat systematický populární výklad celé sociologické problematiky, že klade důraz na složitost a rozpornost společenského života, že před čtenáři často určité otázky spíše klade a upozorňuje, že na ně zatím neznáme zcela jednoznačné odpovědi, a že se zaměřuje nikoli hlavně na otázky obecné sociologické teorie, ale spíše na problematiku některých takzvaných odvětvových sociologických disciplín a aplikované sociologie.

Z celé knihy je zřejmé, že autoři neusilovali jen o to, aby čtenář získal základní přehled o tom, k jakým závěrům ve vybraných oblastech současná sociologie dospěla, ale také nebo spíše především o to, aby sám začal o sociálních situacích, v nichž se ocitá, a o sociologických otázkách, které se často bezprostředně týkají jeho života, hlouběji, tj. kvalifikovaněji uvažovat, aby v nich neviděl jen své individuální problémy a dokázal je zařadit do širšího společenského kontextu a aby se je také pokusil uvědoměle (tj. se znalostí věci) ovlivňovat a řešit.

Není pochyb, že takto koncipovaná práce klade na čtenáře větší nároky než běžné popularizační příručky, zároveň je však může odměnit i větším efektem. Jsem přesvědčen, že zejména u zvědavější části dnešní mladé generace, která si ještě uchovála schopnost aktivního přístupu k životu a rovněž ke studované látce, se tento postup setká s pozitivním ohlasem. Krátce řečeno, práce je napsána inteligentně, s invencí a zaujetím, předpokládá však totéž u čtenářů.

Kromě úvodu a závěru obsahuje výklad tří základní tematické okruhy. První z nich je věnován vysvětlení toho, v čem je specifická sociologie, jaké jsou zdroje a dějiny sociologického myšlení, v čem spočívají rozdíly mezi buržoazní a marxistickou sociologií, jaký je vztah sociologie k praxi, jaká je struktura marxistické sociologie, jaké jsou problémy s vymezováním klíčového pojmu sociologie, tj. společnosti, čím je společnost tvořena a zda a jak je možné její vývoj předvídat. Těmito otázkami se autoři zabývají v kapitole první, nazvané *Sociologické myšlení a sociologie jako věda*, a v kapitole druhé, nazvané *Společnost*.

Jádro knihy tvoří druhý tematický okruh zaměřený převážně na některé odvětvové sociologické disciplíny, na jejich přínos k řešení důležitých otázek současně společnosti i individuálního života. Zahrnuje kapitolu třetí až šestou. Třetí kapitola, nazvaná *Potřeby a chování*, vysvětluje, co potřeby jsou, jak se vyvíjejí a mění a jaký je jejich vztah k hodnotám, ideálům, vzorům, normám a cílům, a také jaký vliv mohou mít nenaplněné potřeby lidí na růst napětí ve společnosti.

Kapitola čtvrtá, nazvaná *Člověk ve společnosti a společnost v člověku*, se poměrně rozsáhle zabývá socializací, přičemž autoři postihují klíčové momenty, faktory a problémy tohoto rozporného a rozporuplného procesu. Samostatně jsou poté charakterizovány základní etapy socializace, tj. dětství, mládí, dospělost a stáří.

V páté kapitole, nazvané *Život ve skupině a život skupiny*, autoři nejprve pojem skupiny vymezují a skupiny klasifikují. Zvláštní pozornost pak věnují formálním a neformálním vztahům v různých skupinách a jako příklady reálného fungování skupin a vztahů, které se v nich utvářejí, uvádějí pracovní kolektiv, sportovní družstvo a manželský pár. Pozornost věnují rovněž chování lidí v davu.

Šestá kapitola je nazvaná *Aktuální úkoly sociologie* a autoři v ní vysvětlují, jaké jsou možnosti a meze sociologie při řešení současných otázek široce chápáné problematiky práce, vědy, rodiny a vzdělání.

Třetímu tematickému okruhu je věnována poslední kapitola s názvem *Metody sociologického výzkumu*, jejímž posláním je podle autorů „poskytnout zájemcům o sociologickou analýzu alespoň stručnou informaci metodologického charakteru“. Autoři v ní uvádějí čtenáře do základních postupů sociometrie, sociologického pozorování, rozhovoru, brainstormingu, ankety a analýzy textů. Zmiňují se rovněž o problematice výběru vzorku a o zpracování získaných informací. Samostatnou pozornost věnují rovněž testování hypotéz, modelování a metodám předvídání budoucnosti.

Ačkoli jde jednoznačně o dílo popularizační, autoři neváhali na mnoha místech upozornit čtenáře na určitá úskalí práce v sociologii i na některé otázky, které zatím v sociologii nejsou uspokojivě vyřešeny. Není patrně náhoda, že tento rys se projevuje zejména tam, kde se zabývají problematikou socializace, výchovy a vzdělávání, jakož i problematikou předvídání společenského vývoje. Souvisí to zajisté i s tím, že právě těmto oblastem věnovali autoři již v minulosti značnou část svého odborného zájmu. Tyto partie se mi zdají také pro běžného čtenáře nejlépe a nejzajímavěji zpracované.

Nepochybuji o tom, že čtenáře nenechá lhostejné a rádi se zamyslí například nad otázkou formulovanou na s. 92, zda „postup upevňování určitého chování, založený na odměnách a trestech, není příčinou toho, že se dítě naučí rozeznávat, co se od něho žádá, a bude jednat očekávaným způsobem, i když to samo nechce. Neznáméná to, že se jen přizpůsobuje, ale neztotožňuje s tím, co se od něho požaduje?“. Nebo nad otázkou ze s. 167, zda „děti, které vyrůstají v harmonickém rodinném prostředí, nejsou v dospělosti citlivější a labilnější ve svém vlastním manželství než děti, které po zkušenosti z rozvedeného manželství vlastních rodičů přistupují k manželství s méně idealizovanými představami“. Nebo například nad řadou otázek formulovaných na s. 170–173 v souvislosti s fungováním školy a zejména se vztahem učitele a žáků, jakož i nad otázkou, jak je možné, že na základě série výzkumů ve školách bylo zjištěno, že v „konečném důsledku se tvořivý žák musí vyrovnat s tím, že nekonvenčnost a originalita se nemusí vyplatit“ (s. 174).

Autoři ve svém výkladu přiměřeným způsobem využili některých výsledků sociologických výzkumů i literatury, jež ze z hlediska probírané tematiky podstatná. Citovanou literaturu lze chápat rovněž jako doporučení ke studiu pro ty, kteří by se s danou problematikou chtěli seznámit hlouběji.

Je škoda, že do knížky se vloudily některé chyby, jež měly být při korekturách opraveny. Jde sice v podstatě o drobnosti, ale mělo by být ctížádostí každého autora i nakladatelství těchto chyb se vyvarovat, neboť i ony se podílejí na celkovém dojmu z publikace. Vzhledem k tomu, že prakticky ve všech tiskovinách u nás se nedostatký podobného druhu notoricky opakují, nezbyvá recenzentovi nic jiného, než aby na ně stejně notoricky upozorňoval. Proto uvádím, že brněnský sociolog se správně jmenuje Ivo Možný (s. 98 a 163), sovětský autor Lejbin (s. 231), brněnská socioložka Přadková (s. 232), francouzský sociolog Fourastié (s. 232), slovo výzkum stejně jako slovo zpráva se v češtině píše se z (s. 233), 6. pád slova prognostika je prognostice (s. 233). Poslední dvě připomínky se týkají bibliografie, kde jsou uváděny rovněž knihy vydané v českém jazyce.

Celkově považuji knihu *Společnost vo svetle sociológie* za dobře zpracovanou, v dané žánrové oblasti u nás za přínosnou, a proto lze předpokládat, že úspěšně splní své popularizační poslání.

Jan Sedláček

J. Šmajš: Sociální funkce vědy

Brno, Filozofická fakulta UJEP 1988, 136 s.

Pracovník katedry marxisticko-leninské filozofie a logiky Filozofické fakulty UJEP v Brně Josef Šmajš publikoval v průběhu několika minulých let řadu studií k otázkám vědy a techniky, vědy a ideologie, vztahu vědy, techniky a životního prostředí, či k sociálním a antropologickým implikacím vědy a techniky. Soustavný filozofický zájem o široký komplex sociálních souvislostí vědy, o jejich vliv na utváření sociálního a přirozeného životního prostředí lidské civilizace v jejím historickém vývoji i v prožívaném údobí vědeckotechnické revoluce se nyní zkonkretizoval do podoby ucelené knižní publikace *Sociální funkce vědy*.

Dostáváme do rukou zajímavou, inspirativní, ale i problémovou a v lecčem problematickou studii. I při zběžném pročtení na ní každý čtenář ocení zřejmou pečlivost přípravy a zpracování textu, jehož vybavení poznámkovým aparátem daleko přesahuje obvyklý průměr a například v uvádění myšlenek klasiků se stává studnicí námětů. Dále si jistě povšimneme systematickosti autorova ztvárnění proble-

matiky, které dodržuje intence výchozího definování základních pojmů a provádí nás historií vědeckých aktivit lidstva od starověku po současnost. Stranou nezůstane ani svěžest jazyka a duchaplné vyjadřování, které přes náročnost řešení problematiky a obtíže plynoucí ze složitého a rozporného vidění skutečnosti dává Šmajsové práci šanci proniknout mimo stěny akademických knihoven ke čtenářům, jejichž zájem dosud neunavila „sedivá literatura“ o vědě a sociálním pokroku. K ní *Sociální funkce vědy* nepatří: ačkoli nemůže nerespektovat historicky a společensky konstituované souvislosti, z nichž vychází, cílevědomý algoritmus výstavby její problémové struktury přesahuje ledabylý optimismus mnoha prací s podobnou tematikou.

Formální osnova knihy je přehledná a jednoduchá: dva hlavní problémové okruhy (I. *Historické proměny vztahu vědy, techniky a společnosti*; II. *Věda—výroba—společnost*) sestávají vždy ze tří kapitol, z nichž každá je tvořena třemi podkapitoly. Vzniká tak téměř klasický rámeček pro rozvíjení zčásti klasických úvah se zčásti neklasickými závěry a podněty.

První část je zasvěcena pojmové distinkci: objasnění pojmu věda (pozoruhodně vymezen deseti axiomaty, z nichž se v pozdějším výkladu oživuje především východisko, že „správně pochopit vědu znamená správně pochopit společnost“ — s. 14) a technika (rovněž v deseti znacích, sumarizujících některé aspekty historického vývoje techniky a aktuální souvislosti vymezení pojmu plynoucí z rozlišení abiotické a biotické linie lidského produktivního působení na přírodu) je východiskem analýzy technického, vědeckotechnického a společenského pokroku. Zde si autor vytváří předpoklady pro zkoumání látky následující kapitoly; jednak rozčleňuje produktivní-výrobní techniku do jednotlivých fází jejího vývoje (instrumentalizace, mechanizace, automatizace), spjatých historickou vazbou se společenským rozvojem, jednak konstatuje jistou neutralitu sociálního působení techniky ve vývoji společenských vztahů. Dialektický rozpor vztahů vědy a techniky a společenského (lidského) rozvoje zůstává ve Šmajsové interpretaci otevřen (jako problém průběžného teoretického výzkumu). Problematicky však vystupují některé znaky jeho definování: jestliže se věda a technika chápou ve vši komplexnost jako faktory sociálního rozvoje, není plně oprávněné ohraničení analýzy jejich působení na poměr organického a neorganického světa. Názor, že „neporušují prioritu sociálně ekonomických poměrů a vztahů“ (s. 27), se s rozvojem vědecké racionality a technických (technologických) pomůcek jejího prosazování do sociokulturní (ale i socioekonomické) sféry stává velkým otazníkem.

Druhá kapitola první části se zabývá genezí a historickým vývojem vědy. Vcelku stručný přehled shrnuje podstatné tendence vývoje vědeckého poznání, od původní akumulace lidských zkušeností při vykonávání základních činností až po vznik velkých společenskovědních teorií minulého století. Protože prehistorii vědy a prehistorii techniky považuje autor za totožné, stávají se pro něho důležitým problémem podmínky vydělení vědeckých (teoretických) forem osvojování skutečnosti. Logickým a přirozeným pozadím jejich rozvoje je sama příroda („V... uzavřených pozemských podmínkách... mohla... narůstat bez omezení pouze uspořádanost, informace“ — s. 30—31). Charakteristiky přírody, tj. složitost a nesnadné rozpoznání jejího uspořádání a funkcí, vedou člověka k nutnosti uzpůsobovat ji vlastním potřebám („Bylo nezbytné ji porušit lidskými zásahy, doplnit ji a lokálně zjednodušit tak, aby vznikla přiměřenější determinační základna kulturních dějin“ — s. 31). K tomu slouží soustavně hromaděná zkušenost (pomineme-li fiktivní formu magického osvojení) a vědomosti z ní vyplývající, které spolu se zdokonalováním sociálně kulturních podmínek dávají ve starém Řecku vzniknout vědě.

Starověk, středověk a novověk vědy, tři etapy, v nichž J. Šmajš nastiňuje vývoj vědecké tematizace světa. Pro pochopení celkové logiky knihy je důležitá zejména část o novověké vědě, kde autor ukazuje, jak se s rozvojem vědecké činnosti, která začíná vytvářet komplexní teoretický obraz světa, mění také lidský praktický postoj k vnější skutečnosti. Dokládá, že velcí novověcí myslitelé zjednodušili interpretační systém skutečnosti a ten, spolu s efektivním zaměřením vědy na abiotickou sféru, nesmírně prohloubil účelový, instrumentální jednostranně praktický způsob pojmání světa. Jeho výsledkem je nový vztah k přírodě: takový, který v praktické zkušenosti známe dodnes jako požadavek podrobit si přírodu, technicky si ji osvojit a prostřednictvím dostupných abiotických technologií ji využívat k rozvoji nových, stále rezolutnějších způsobů zasahování do přírodních struktur. Dnes tomuto mechanismu říkáme přeměna vědy ve společenskou výrobní sílu a sotva stačíme přihlížet tomu, v jakých sociálních, ekonomických a obecně lidských problémech získává svůj výraz.

Jako vývoj vědy doprovází rozvoj techniky, tak je změna společenského charakteru vědy neoddělitelná od proměn sociálního obsahu techniky. J. Šmajš proto

věnuje zvláštní kapitolu sociálním a antropologickým funkcím techniky. Rozlišuje tři stupně technického pokroku: techniku instrumentální (tedy nerozvinutou), mechanickou (strojovou) a současnou, charakteristickou automatizací a robotizací. Při analýze této „magistrální abiotické linie“ (s. 53) však pohotově upozorňuje, že korelace mezi ní a pokrokem čistě vědeckým je jistou abstrakcí. Úroveň vědeckého poznání se odlišuje od „praktikovaného“ vědeckotechnického pokroku, který jako by potřeboval čas k optimalizaci funkcí vzhledem ke komplexu podmínek prostředí. Podle autora tak dochází k určité nápodobě přirozeného pokroku ve vývoji živé přírody: v „kvalitativním pokroku“ (s. 53) roste uspořádanost, diferenciací a specializací jednotlivých forem na pozadí determinant prostředí.

Druhý oddíl publikace otevírá problém přeměny vědy ve výrobní sílu. J. Šmajs ho sleduje v průběhu průmyslové revoluce, kde byly podle jeho soudu položeny základy odstranění příkrého rozdílu mezi abstraktně teoretickou a praktickou výrobní činností, samozřejmě v linii rozvoje abiotických produktivních sil, a v průběhu vědeckotechnické revoluce jako dosud nejvyšší formě přeměny vědy ve společenskou výrobní sílu. Komplexnost zkoumaných jevů zde přinutila autora k dílčím redukčním v osnově výkladu i v určování některých základních pojmů a jejich souvislostí. To platí například pro objasnění mechanismů přeměny vědeckého a technického progressu ve výdobytky sociální a kulturní, jejich různorodé a deformované realizace v sociálním prostoru obou velkých světových soustav či podmínek, za nichž určitým způsobem sociálně a rovněž intelektuálně dimenzovaný člověk může souhrn vznikajících životních okolností efektivně zvládnout. Částečným odškodněním za tyto otázky je pasáž o souvislostech vědeckotechnické revoluce a ekologického problému. K ní stručně: typ evropské racionality uhýbá před adekvátním postižením přírody, protože má jiné priority. Proto není schopen zajistit optimální vztah mezi společností a přírodou, nemůže ho ani teoreticky respektovat, v důsledcích svých funkcí je iracionální. J. Šmajs ví, že nestačí varovně vztyčeným prstem ukazovat potřebu změny vědecké orientace; nahlíží problém v potřebně širší a dokládá, proč řešení této základní životní otázky lidstva souvisí především s oblastí celospolečenského řízení, s pracovní a životní kulturou, způsobem života a nejen ochranou, ale hlavně tvorbou neredukovaného přírodního prostředí. Snad jenom úkoly marxistické teorie v této souvislosti poněkud minimalizuje.

Vedle ekologických problémů se současné lidstvo střetává s dalšími závažnými důsledky technické aplikace vědy, s přeměnou vědy ve vojenskou sílu. Ve srovnání se sférou produktivní technické aplikace vědy se vojenství vyznačuje řadou zvláštností. Autor vymezuje v podstatě dvě nejzákladnější: první je narušení časové korelace mezi revolučními proměnami sociálně ekonomických vztahů a technickými převraty ve vojenství. Další představuje vědomé, politické zprostředkování každého kvalitativního zvratu ve vojenské oblasti („Vojenství nemůže být revolucionizováno vědeckotechnicky, aniž by nebylo primárně orientováno politicky“ — s. 81). Vycházejí z těchto předpokladů, uvažuje J. Šmajs o instrumentálním období, o průběhu průmyslové revoluce a o etapě současné, vědeckotechnické revoluce ve vojenství. Tuto kapitolu nelze než doporučit k četbě a studiu; nejen proto, že detailně odhaluje důvody a mechanismy společenského zneužívání vědy, ale také proto, že ukazuje složitou dialektiku prostředků a cest skýtajících možnosti likvidace příčin přeměny vědy ve vojenskou sílu.

Závěrečná část pojednání nese název *Sociokulturní aspekt vědy*. Je koncipovaná jako rozšíření předchozích zkoumání, která přes výrazné problémové myšlení destilovala z vývoje vědy a z procesů přeměny vědy v techniku převážně rysy pozitivního působení vědy na život společnosti. Kapitoly o ideologickém a ekologickém aspektu vědy poněkud korigují smysl a význam mnohých dříve uvedených skutečností. Autor se ovšem nijak nestaví do pozice kritika převládajících typů vědecké racionality, či dokonce vědy vůbec. Jako celou práci i jejím závěrem naopak prolíná (a čtenáře často udivuje) jeho schopnost hlubokého vcítění do problematiky vědy, dobře patrný obdiv k ní jako jednomu z „nejušlechtilejších lidských produktů vůbec“ (s. 95), ke všemu pozitivnímu, co přináší; právě tak pozoruhodná je i autorova houževnatost, s níž se snaží pochopit a vyložit důvody defektnosti aplikací vědy v přírodě, společnosti.

Závěrečné části práce ovšem více problémů otevírají, než mohou řešit. Neznamená to ovšem, že by Šmajsova práce končila tam, kde největší obtíže teprve začínají. Poskytuje totiž (a to není běžným pravidlem) promyšlenou, vědecky propracovanou a zdůvodněnou strukturu teoretického kladení závažných problémů. Tím je nesmírně cenná: světybně a podnětně přispívá k tomu, abychom porozuměli vědě. Podle mého názoru tak činí způsobem životaschopným.

Je-li ovšem kniha takto postavena, není ani možné, aby neprobouzela množství otázek, dalších problémů a snad — v některých polohách — i pochyb. V první řadě

je diskutabilní rovina, která jako vedlejší (pravděpodobně nezamýšlený, přesto však přítomný) moment proniká celkovou koncepcí knihy: je to vytváření teoretických předpokladů pro normování pozitivity vědy. V době, kdy se tradičně konstituované a zdá se, že již značně strnulé a nesnadno akceptovatelné autoritativní (a tak trochu mýtické) pojetí vědy jako poslední záruky dějinného optimismu rozkládá a pod vlivem mnoha faktorů ztrácí kredit, se mi toto úsilí zdá být nepřiměřené. S tím bezprostředně souvisí další otázka: jak správně pochopit ve světě, zahlceném krizovými důsledky technických aplikací vědecké racionality a doutnajícím ztrátou důvěry ve vědu, reprezentační funkce vědy? Jak se stavět k autorem podávané reprezentaci reprezentace vědy, podmíněné tradičními dichotomiemi, jako jsou pokrok—regres, rozum—mýtus, levicové—pravicové apod.? Nejde mně o to ukazovat, že autorův výklad vědy a jejích sociálních funkcí podléhá tomuto kontrapozičnímu myšlení. Nebyl by to správný závěr, pokud jde o analytický přístup. Problém se týká spíš náhradních, alternativních řešení nastolovaných otázek, které čtenář asi bude postrádat, což je podle mého soudu způsobeno právě nevyváženým poměrem mezi uvažováním v protikladech a v diferencích. Není pochopitelné smysluplné připojovat se k módní kritice dichotomického rozumu, mělo by však smysl zakomponovat ji, její příčiny i projevující se důsledky do komplexu sociálních funkcí vědy. K tomu poslední poznámka týkající se samého formulování sociálních funkcí vědy jako problému. Mělo by jít o systematický pojem, pro nějž je tudíž třeba rozvíjet pravidla vymezující jeho rozsah a oblast platnosti. K tomu je potřebné zkoumat formální i obsahové vzájemnosti vědy a jejích sociálních funkcí jako předmětu našeho poznání. Přestože zaměřena jiným směrem, dovádí nás recenzovaná práce k této naléhavé otázce.

Tyto poznámky ovšem nikterak nesnižují význam studie, která prakticky přispívá k perspektivám řešení složitých a nikoli nerozporných problémů naší současnosti. Její efekt bude o to účinnější, oč hlouběji nad ní budeme uvažovat. Šmajsova kniha si to bezesporu zaslouhuje.

Břetislav Horyna

Zemřel Jaroslav Pecen

Dne 16. 9. 1988 nečekaně zesnul profesor Jaroslav Pecen, ředitel Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, významný vědecký pracovník a pedagog v oblasti filozofie a sociologie, dlouholetý obětavý funkcionář Komunistické strany Československa.

Soudruh Pecen patřil k té generaci naší společnosti, jež lidsky i politicky zrála v neklidné poválečné revoluční době. Vyhraňené sociální cítění a vnitřní potřeba aktivně se účastnit uskutečňování společenských převratných změn jej přivedly již v době středoškolských studií do řad KSČ.

Vítězný únor a vzedmutá, podnětná atmosféra tehdejšího společenského dění daly silné impulsy jeho ideovému a politickému zrání, formovaly jeho schopnost rozvíjet teorii jako součást praktické stranické činnosti. Umění spojovat politické působení a rozvinutou teoretickou činnost charakterizuje jeho celoživotní práci.

Po ukončení vysokoškolských studií uplatnil soudruh Pecen tento rys jako stranický pracovník; práci ve straně věnoval 27 let svého života. Nejprve pracoval na KV KSČ v Jihlavě, od roku 1960 pak v aparátu Ústředního výboru strany. Uchoval si pevnou politickou i světonázorovou marxisticko-leninskou orientaci ve složitých podmínkách šedesátých let. Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let přešel na Vysokou školu politickou ÚV KSČ, kde se jako pedagog věnoval výchově stranických politických a vědeckých kádrů. Zde také působil ve funkci prorektora. Od roku 1976 znovu pracoval v aparátu strany — 9 let jako pomocník tajemníka ÚV KSČ.

V roce 1985 byl jmenován ředitelem Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV. V této významné funkci uplatnil svou velkou životní zkušenost, teoretickou vzdělanost a lidskou poctivost. V často nesnadných situacích a v období přeměn naší společnosti zůstával při řízení tohoto významného společenskovědního pracoviště věren zásadě, že nejvyšším kritériem teorie je praxe a že posláním společenských věd je pomáhat naplňovat historicky emancipační a humanistické poslání socialismu. Řízení ústavu, v němž se rozvíjel výzkum ve třech významných společenskovědních oborech, bylo úkolem velké náročnosti. Soudruh Jaroslav Pecen však měl cit pro poznávací, metodologické i etické problémy filozofie i pro celou historickou složitost jejího uskutečňování. Chápal rovněž prognostickou i analytickou sílu sociologie i úlohu vědy a vědeckotechnického rozvoje jako mocné síly v současných přeměnách socialistické společnosti. Svým lidským a chápavým způsobem dovedl respektovat svébytnost těchto tří vědních oborů, napomáhat jejich rozvoji, vytvářet podmínky vzájemné diskuse i spolupráce. Měl zvlášť dobrý vztah k mladým lidem a přípravě mladých vědeckých pracovníků věnoval mnoho sil.

Soudruh Pecen odešel nečekaně a předčasně, uprostřed nedokončené práce. Jeho smrt je pro nás výzvou, abychom dále usilovali o hluboké sepětí vědecko-teoretické a politické práce v životě naší společnosti.

Redakční rada a redakce Sociologického časopisu

K 25. výročí založení katedry ekonomické sociologie a psychologie na Vysoké škole ekonomické v Praze

Před 25 lety, k 1. 9. 1963, byla na fakultě řízení Vysoké školy ekonomické v Praze ustavena katedra ekonomické sociologie a psychologie jako vysokoškolské pracoviště se základním posláním rozvíjet oba tyto vědní obory v těsné vazbě na rozvoj marxisticko-leninské vědy o řízení a na ekonomické vědní obory. V té době se jednalo o první vysokoškolské pracoviště tohoto druhu u nás vůbec.

V souladu s tímto posláním bylo koncipováno i dlouhodobé zaměření jak pedagogické, tak i vědeckovýzkumné činnosti katedry.

Pokud jde o oblast pedagogické práce katedry, byla výuka obou vědních oborů zařazena v podobě předmětu ekonomická sociologie a psychologie do studijních plánů všech studijních oborů denního studia i studia při zaměstnání již v r. 1965.

V průběhu sedmdesátých a osmdesátých let došlo pak k rozšíření této výuky především prostřednictvím řady specializovaných forem na jednotlivých oborech fakulty řízení i ostatních fakult Vysoké školy ekonomické v Praze. Jednalo se o speciální a volitelné předměty (sociologie a psychologie v řízení, sociologie a psychologie v zahraničním obchodě, sociologie a psychologie v dopravě a spojích), o integrované vstupy v podobě speciálních tematických bloků přednášek a seminářů začleněných do výuky jiných předmětů (ekonomika práce, vědecká organizace práce) i o podíl katedry na realizaci speciálních a diplomových seminářů v závěru studia na některých studijních oborech (ekonomika průmyslu, ekonomika práce a systémové inženýrství).

Katedra byla dále organizátorem a realizátorem některých forem postgraduálního studia. Koncem šedesátých let se jednalo o kursy sociologie a psychologie pro vedoucí hospodářské pracovníky, ve druhé polovině sedmdesátých let pak o postgraduální kursy sociologie a psychologie práce, určené především pro podnikové sociology. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let se katedra v oblasti postgraduálního studia zaměřila na specializovanou přípravu odborníků pro řízení a plánování sociálního rozvoje podnikových pracovních kolektivů. Tuto formu představují kursy *Řízení sociálního rozvoje*, které byly do této doby realizovány již ve třech běžích.

Vědeckovýzkumná práce katedry byla těsně spojována s hospodářskou praxí. V souladu s jejími požadavky byla realizována řada šetření, výzkumů a analýz, mimo jiné jeden z prvních komplexně zaměřených sociologických průzkumů sociálního systému podniku (n. p. Tesla Pardubice v roce 1965) a sociální analýza pro potřeby přípravy a sestavení plánu sociálního rozvoje podnikového pracovního kolektivu (n. p. Elektro-Praga Hlinsko v letech 1973 a 1974). Tato sociální analýza byla využita Ústřední radou odborů jako podklad pro vypracování metodiky komplexních programů péče o pracovníky a katedře ekonomické sociologie a psychologie byl udělen čestný titul „Kolektiv VIII. všeodborového sjezdu“.

Vědeckovýzkumná práce katedry se dále vázala na řadu stěžejních a hlavních úkolů státního plánu základního výzkumu a státního plánu ekonomického výzkumu. V první polovině osmdesátých let v ní dominovala orientace na rozpracování analytických a prognostických přístupů k plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů, k řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech a k psychické regulaci pracovní činnosti ve vazbě na formování socialistického vědomí pracujících.

Pokud jde o zahraniční kontakty, byly dlouhodobě rozvíjeny především s pracovišti *Institutu komplexních sociálních výzkumů* při Leningradské státní univerzitě, s *Institutem Karla Marxe* v Sofii, s *Vysokou školou ekonomickou* v Berlíně a s *Univerzitou Karla Marxe* v Lipsku. V jejich rámci byly realizovány některé přednáškové pobyty a vydány společné publikace. V posledním období dochází i k pokusům o společné komparativní výzkumy a šetření.

V současnosti se katedra zaměřuje především na rozpracování řady otázek souvisejících s tvorbou koncepce postavení a úlohy lidského faktoru v ekonomice ve vazbě na strategii urychlení celkového společensko-ekonomického rozvoje, intenzifikaci národního hospodářství a přestavbu hospodářského mechanismu.

Výstupy z této orientace se postupně stávají součástí učebních textů již vydaných (J. Bauerová — J. Růžicka a kol.: *Sociologie a psychologie v řízení*. SPN, Praha 1986, J. Růžicka a kol.: *Motivace pracovního jednání*. VŠE, Praha 1988), textů, které byly odevzdány do tisku (J. Kohout a kol.: *Řízení pracovních kolektivů*), i těch, které jsou připravovány (M. Tomšík — E. Bedrnová: *Sociologie a psychologie práce*; O. Špirek a kol.: *Aktivizace pracovního jednání*).

V oblasti vědeckovýzkumné práce jsou tyto výstupy zahrnuty do rámce řešení dílčího úkolu státního plánu ekonomického výzkumu 902-333-105/11 *Řídicí pracovník a pracovní kolektiv v procesech intenzifikace rozvoje národního hospodářství*.

Líbuše Lášková

Konference „Organizace mládeže a perspektivy účasti mládeže na společenském rozvoji“

Mezinárodní spolupráce na poli sociologie mládeže je již dvacet let těsně spjata s působením Ústavu vědeckých výzkumů mládeže (ÚVVM) při ÚV DKSM v Sofii. Od svého založení v roce 1968 prošel Ústav, dříve Středisko pro výzkum mládeže, dlouhou cestu, která vedla až k jeho nynější podobě mezinárodně uznávaného výzkumného pracoviště s bohatými kontakty, aktivně vystupujícího na mezinárodním sociologickém fóru(1).

Od samého počátku svého trvání stavěl ÚVVM do popředí mezinárodní spolupráci s pracovišti zabývajícími se problémy mládeže v ostatních socialistických zemích. Symposia v Primorsku se stala pojmem známým každému, kdo se touto problematikou zabývá. Již prvního z nich, konaného v roce 1970 jako bulharsko-sovětské, se zúčastnili i vědci z Československa, NDR a Polska. Od roku 1973 pak následovala nepřetržitá řada těchto setkání až do roku 1986. Jejich hlavními tématy byly nejrůznější otázky života současné mládeže — sociální aktivity, morální charakteristiky, sebe realizace, problémy vysokoškolských studentů a další, i metodologické otázky výzkumů mládeže a aplikace jejich výsledků ve společenské praxi.

Třebaže tradice setkání v Primorsku již skončila, program mezinárodní spolupráce ÚVVM v neztencené míře pokračuje. Zatím poslední konferencí bylo mezinárodní setkání vědců, konané ve dnech 17.—20. května 1988 v Sofii na téma *Organizace mládeže a perspektivy účasti mládeže na společenském rozvoji*. Jednání se zúčastnily delegace ze SSSR, Maďarska, Polska, NDR, Rumunska, Kubu, Mongolska, Československa a samozřejmě pořadatelské země. Československou delegaci tvořili P. Kuchař z Ústavu marxismu-leninismu UK a L. Macháček z Ústavu filozofie a sociologie SAV. Jako host byl přítomen prof. Kota Rameš z Indie. O významu konference svědčí i ta skutečnost, že ji osobně zahájil první tajemník ÚV DKSM A. Bundžulov.

Úvodní vystoupení přednesl ředitel ÚVVM prof. P. E. Mitev. Zabýval se v něm základními problémy mládeže v současné etapě přestavby společnosti a úkoly, které se v této souvislosti objevují před mládežnickými organizacemi. Zdůraznil přitom nezbytnost dalšího prohloubení teorie i metodologie sociologických výzkumů mládeže, zvýšení jejich odborné úrovně i využitelnosti ve společenské praxi.

Po něm se ujal slova prof. W. Friedrich, ředitel Ústředního ústavu pro výzkum mládeže v Lipsku. Ve svém vystoupení, zaměřeném na hodnocení desetiletého trvání ÚVVM, vyzdvihl mezinárodní význam hostitelského ústavu a zabýval se i perspektivou dalšího rozvoje vzájemné spolupráce socialistických zemí v oblasti sociologie mládeže. Jako další v úvodní části jednání vystoupil prof. Šubkin. Poukázal na hlavní momenty přestavby v SSSR a jejího odrazu v postavení současné mládeže generace. Zdůraznil přitom novost některých problémů, na něž sovětská mládež v souvislosti se změnami společenského klimatu naráží a které se mezi jinými promítají i ve vzniku některých negativních tendencí.

V rámci plenárního zasedání přednesli svá vystoupení A. Mirčev, tajemník pro ideologickou práci ÚV DKSM a S. I. Plaksij, pracovník Vysoké komсомolské školy v Moskvě. Oba se zabývali problematikou rozvoje mládežnických organizací v podmínkách přestavby společenských mechanismů v BLR a v SSSR. Poukázali na některé negativní jevy mezi mládeží, na problémy delikventních skupin, mladých narkomanů i na některá nově vznikající hnutí mládeže, zejména ve vazbě na ochranu životního prostředí. Shodli se též v názoru na nezbytnost přestavby i v organizacích mládeže tak, aby lépe reagovaly na potřeby mladé generace, aby se staly ne organizacemi „pro mládež“, nýbrž organizacemi mládeže. Značnou pozornost věnovali i vztahům mezi svazy mládeže a komunistickými stranami ve svých zemích a možným formám dalšího vývoje těchto vztahů.

Další jednání probíhalo ve 4 sekcích. První, co do počtu přihlášených příspěvků nejrozsáhlejší, se věnovala *analýze forem účasti či neúčasti mládeže v sociálních přeměnách*. Byly zde diskutovány otázky politizace mládeže, možnosti její sebe realizace v nových podmínkách, ideologie apod. V jejím rámci přednesl své vystoupení na téma „Nové úkoly ve výzkumech společenského vědomí studentů vysokých škol“ P. Kuchař.

Druhá sekce se zabývala *svazy mládeže* jako elementy rozvíjejících se politických systémů socialistických zemí. Vystoupení se týkala úkolů svazů mládeže v nových podmínkách jak ve vztahu k uspokojování potřeb mládeže, tak společenského systé-

(1) Vysoká prestiž, kterou si ústav získal, byla oceněna i volbou jeho ředitele prof. P. E. Miteva do čela výzkumného výboru 34 „Sociologie mládeže“ při ISA v období let 1982—86 a členstvím dalších pracovníků ústavu v tomto výboru.

mu. Zde vystoupil se svým příspěvkem „Mládežnická organizace a hnutí mládeže“ L. Macháček.

Třetí sekce nesla název *Problémy vzájemného vztahu mezi centralismem a demokracií v rozvoji demokratického centralismu v činnosti svazu mládeže v současné etapě*. Byly zde předneseny tři příspěvky, zobecňující některé národní zkušenosti zejména z oblasti řízení svazů mládeže.

Čtvrtá sekce byla zaměřena na problematiku *organizované a neorganizované mládežnické iniciativy ve sféře volného času*. Příspěvky se dotýkaly problémů sponzánních aktivit mládeže a neformálních skupin a jejich vztahu ke svazům mládeže.

Kromě jednání v sekcích proběhly i dva „kulaté stoly“. První byl věnován problematice specifických projevů a tendencí ve sféře morálky mládeže. Diskutovány byly zejména různé negativní jevy objevující se v životě současné mládeže a úkoly, které v této souvislosti plní či by měly plnit mládežnické organizace. Druhý kulatý stůl byl organizován k již vzpomenutému dvacetiletému výročí institucionalizace výzkumu mládeže v BLR a byl věnován dosavadním výsledkům a perspektivám výzkumů mládeže.

V závěrečném plenárním zasedání přednesl velice podnětný referát prof. W. Friedrich na téma *Metodologické otázky výzkumů mládeže*, v němž jednak zhodnotil dosavadní zkušenosti zejména z práce Ústředního ústavu pro výzkum mládeže v Lipsku, jednak nastínil další možnosti mezinárodní spolupráce v této oblasti. Posledním referujícím byl A. Rajčev z ÚVVM s příspěvkem na téma *Společenská vědomí mládeže jako faktor sociálních změn v podmínkách přestavby*, v němž se zabýval aktuálními problémy ideologických souvislostí přestavby v BLR.

Součástí konference bylo i zasedání představitelů výzkumných pracovišť, kde se zástupci jednotlivých zemí vzájemně informovali o práci svých pracovišť a připravovaných národních i mezinárodních seminářích a konferencích.

Průběh celého jednání konference, obsah většiny přednesených příspěvků i závěry „kulatých stolů“ jasně ukázaly potřebu takových setkání. Zejména dnes, kdy se ve všech socialistických zemích začínají prosazovat prvky nového myšlení nejen v ekonomické, ale i v duchovní sféře společnosti, se objevují problémy v řadě směrů obdobné. Poznání zákonitostí jejich formování a vývoje, vzájemná konfrontace přístupů k jejich řešení patří mezi hlavní podmínky úspěšného zvládnutí úkolů v oblasti péče o mladou generaci.

Pavel Kuchař

Konference „Aktuální teoretické a metodologické problémy zkoumání sociální dynamiky“

Z iniciativy Československé sociologické společnosti při ČSAV a Slovenské sociologické společnosti při SAV — jejich sekci marxistické sociologické teorie a metodologie, resp. metod a technik sociologického výzkumu, se ve dnech 16.—17. června 1988 konala ve Smolenicích konference o aktuálních teoretických a metodologických problémech zkoumání sociální dynamiky.

Význam tohoto vědeckého shromáždění, daný již samotným jeho tématem — pozornost se soustřeďovala k dosud nedostatečně u nás probádaným sociálním aspektům vývoje, reprodukce a fungování společnosti, k otázkám sociální změny za socialismu, proměnlivosti sociálních forem společenského života, sociálních předpokladů a bariér společenského pokroku apod. — byl ještě potvrzen jeho bezprostřední společenskou aktuálností, úzkým vztahem k mnoha otázkám nastoleným přestavbou naší společnosti. Konference poskytla prostor jak pro sociologické uvažování o úkolech a metodách přestavby a jejich souvislostech a o uplatnění sociologie v jejím rámci, tak i pro úvahy o úkolech přestavby v samotné sociologii.

Tímto směrem orientovalo jednání konference úvodní vystoupení představitelů oddělení vědy a školství ÚV KSS J. Migaše, referáty F. Zicha (Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha) *Sociální sféra společnosti — hledání systému zákonitostí* a F. Kutty (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) *Sociální dynamika a sociální prognóza* a bohatá diskuse na vstupním plenárním zasedání. J. Migaš shrnul závěry, které vyplynuly z *analýzy stavu a perspektiv společenských věd* provedené stránicemi orgány. Poukázal na potřebu těsnějšího spojení sociologie s životem, na nutnost vzájemné spolupráce věd společenských, přírodních a technických při řešení konkrétních otázek, na potřebu respektovat jednotu různých funkcí společenských věd a odstranit stagnační prvky v jejich rozvoji. Za prioritní témata výzkumu označil sociální aspekty ekonomické přestavby a vědeckotechnického pokroku, problematiku sociálního rozvoje a sociální politiky, otázky socialistického životního způsobu, sociální spravedlnosti, prognostický výzkum a další.

Sociální sféra, uvedl ve svém referátu F. Zich, tvoří relativně samostatnou součást společnosti, vstupující do celospolečenských procesů jako souhrnný faktor. Chápána byla dosud zúženě a neúplně, což zužovalo předpoklady pro její poznání. Zatímco lze vcelku bez potíží taxonomicky vymezit okruh jevů, které sociální sféru tvoří — podle F. Zicha jsou jeho jádrem *sociogenní procesy*, spočívající v permanentním vytváření a reprodukci vztahů mezi lidmi opakovaním ustálených vzorců činnosti — je velmi málo probádána *systémová kvalita* sociální sféry a její složité vztahy k ostatním sférám společenského života. Bez dostatečné znalosti zákonitostí a mechanismů vzájemného působení všech sfér společenského života je obtížné koncipovat optimální organizaci ekonomiky. Schéma působení „výrobní síly — výrobní vztahy — společenské třídy — politické vztahy — stát“ tvoří obecný základ organizace společenských procesů, nevýčerpává však jejich složitost a proměnlivost a nepostačuje tedy pro jejich konkrétní určení.

Jádrem sociálního systému je třídní sociální struktura společnosti, avšak tradiční přístup sociologie, soustřeďující se především na tuto tematiku, nepostihuje dostatečně složitost a dynamiku sociální sféry. Jednotlivé komponenty sociální sféry byly dosud chápány příliš izolovaně; tuto roztržičnost by bylo možné překonávat za pomoci pojmu *sociální situace* jako kategorie vystihující stav sociální sféry společnosti v konkrétním historickém okamžiku. Pro poznání systémového charakteru sociální sféry by mohly být přehodnoceny a účelně využity i podněty strukturně funkcionalistického přístupu.

V závěru svého vystoupení F. Zich kritizoval uzavřenost naší sociologie a vyslovil se pro to, aby sociologové intenzivněji vystupovali na veřejnosti, popularizovali rozsáhlý poznatkový fond svého oboru a přispívali tak k sociologické kultivaci širokých vrstev.

O obsahovém členění, postupu zpracování a některých stanoviscích Souboru poznostických studií k *prognóze sociálního rozvoje ČSSR*, zpracovaného kolektivy Ústavů pro filozofii a sociologii ČSAV a SAV v r. 1988, informoval F. Kutta, který pak přítomné seznámil s hlavními myšlenkami a závěry *analýzy sociálně ekonomického vývoje v Československu* od r. 1945. Tento vývoj lze podle názoru F. Kutty rozdělit do dvou etap, jejichž předělem jsou šedesátá léta. Zatímco první období od r. 1945 přibližně do r. 1960 se vyznačovalo všestranným ekonomickým a sociálním rozvojem a vysokou úrovní vedení, je druhá etapa charakterizována řadou rozporů objektivní i subjektivní povahy. Šlo o přecenění dosaženého stupně společenského vývoje, kladení nereálných cílů, ztrátu ekonomické dynamiky, zhoršování životního prostředí, zdravotního stavu obyvatelstva, nepříznivý vývoj vzdělanosti, korozi způsobu života a morálních norem apod. Pokusy o hospodářské reformy narážely na nadměrnou centralizaci a byrokratizaci a byly nekomplexní. Dočasný pozitivní trend z počátku sedmdesátých let byl po krátké době vystřídán opětovou stagnací. Ke zvratu této situace by měla přispět přestavba společenského života v ČSSR.

Diskuse na plenárním zasedání se kriticky zabývala zejména některými rysy dosavadního vývoje československé sociologie. K dosažení potřebného předstihu vědy před praxí postrádá podle názoru diskutujících sociologie ucelenou *teorii sociální změny* a také nezbytný *odstup* od bezprostředních potřeb praxe. Aby mohla ve svých konečných výsledcích při řešení těchto potřeb posloužit, měla by mít prostor pro širokou *tematickou diferenciaci* i mimo základní plánované a preferované problémové směry a pro uplatnění *autoregulačních mechanismů*. Oborové tematické členění sociologického zkoumání je třeba kombinovat s *členěním podle problémů* a vnímavěji je také nutné reagovat na *celosvětové souvislosti* sociální změny v ČSSR. Kritiky dosavadního vývoje a společenského přínosu naší sociologie by neměly přehlížet širší společenské klima a *celkové podmínky*, v nichž se u nás sociologie a společenské vědy vůbec vyvíjely a které se v současném stavu těchto věd nezbytně odrážejí.

Další jednání konference pak probíhalo ve čtyřech sekcích. V sekci věnované *teoretickým otázkám* zkoumání sociální dynamiky se referáty i diskuse soustředily zejména k problémům *vymezení sociální sféry* společnosti a rozboru jejich vztahů ke sférám ekonomické, politické a duchovní, k pojetí sociálního rozvoje a k *teorii sociální změny*. K těmto otázkám vystoupili S. Konečný (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava), S. Szomolányiová (Univerzita J. A. Komenského, Bratislava). Hovořilo se dále o vztahu *strukturních a behaviorálních faktorů* ve vývoji sociálního systému společnosti a o determinaci lidského chování sociální strukturou, resp. o změnách, jež v této struktuře vyvolává chování lidí (J. Stena), o *úloze každodennosti* lidského života v procesuálním pohledu na společnost — jejím stabilizačním a rezistenčním působení v procesu sociální změny — M. Petrussek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), D. Alijevová (Univerzita J. A. Komenského, Bratislava) o vzájemném vztahu a doplňování kvalitativních a kvant-

titativních přístupů při rozvíjení sociologické teorie, o *světovosti naší sociologie* — její poučenosti o problémech sledovaných sociology vyspělých zemí, teoretických a metodických přístupech zahraničních sociologií, její schopnosti na tyto problémy a přístupy reagovat a komunikovat se světovou sociologickou obcí.

Byly předneseny i příspěvky týkající se sociálně psychologických aspektů společenské dynamiky — J. Vlácil (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), výzkumu dynamiky společenského vědomí — J. Šubrt (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) a vnitřního pohybu poznatkového fondu naší sociologie — A. Miltová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha).

Ústředním tématem sekce zabývající se *metodologickými otázkami* výzkumu sociální dynamiky se stala *kategorie potenciálu člověka*, resp. společenských útvarů, jako prostředek zkoumání jejich rozvojových možností, samoregulačních schopností a samovývoje a současně také jako pojmový nástroj dovolující analyzovat jejich zdrojovou úlohu v rozvoji sociálních systémů vyššího řádu. Jednání se zabývalo jak obecnými otázkami výzkumu potenciálu, tak i aplikací této kategorie ve výzkumu konkrétních stránek sociální dynamiky.

Diskutoval se pojem potenciálu ve společenských vědách, zejména z hlediska *synergetického přístupu* ke zkoumání sociálních systémů, dále principiální možnost definovat potenciál pro sociální systémy a použitelnost fyzikálního pojetí potenciálu v této souvislosti — J. Schenk (Univerzita J. A. Komenského, Bratislava). Podrobněji se hovořilo o *lidském potenciálu* jako soustavě dispozic a sklonů člověka k činností rozvíjejícím lidské bytostné síly a současně i společnost — M. Potůček (Ústav sociálního lékařství a organizace zdravotnictví, Praha). Lidský potenciál byl chápán jako souhrn šesti dílčích potenciálů — tvořivého, individuálně integračního a regulačního, hodnotově orientačního, poznatkového a dovednostního, sociálně participativního a potenciálu zdraví. Zazněly úvahy o možnostech využití kategorie sociálního potenciálu *při výzkumu sociální struktury* — H. Jeřábek (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) a byly shrnuty metodologické problémy spojené s konceptualizací a zjišťováním *sociálního potenciálu území* pro potřeby urbanistického a oblastního plánování — M. Illner, J. Patočka (oba Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). V této souvislosti byla zejména potvrzena relační povaha sociálního potenciálu, jeho podmíněnost časovým a prostorovým kontextem analýzy, povahou hodnotícího subjektu a jeho cílů, stejně jako i závislost sociálního potenciálu na aktivitě územních společenství.

Dalšími závažnými tématy jednání sekce byly metodologické otázky zkoumání sociální reality jako vyvíjejícího se a současně fungujícího systému — A. Ritomský (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) a otázky strategie řízení sociálních procesů v *neobvyklých situacích* — P. Kunst (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha).

Třetí sekce se zabývala reprodukčními a rozvojovými sociálními procesy *na makrospolečenské úrovni*. Značnou pozornost a živou diskusi vyvolalo vystoupení A. Matějovského (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) na téma *Teorie sociální změny v socialistické společnosti*, které upozornilo na variabilitu koncepcí vztahujících se v nedávné minulosti i v současnosti k problematice sociální změny a sociálního vývoje socialistické společnosti. V referátu byly konkrétně zmíněny teorie sociální evoluce (vývoj k sociální stejnorodosti, sblížování tříd a společenských skupin, všestranný rozvoj osobnosti) — s odvoláním na některé sovětské práce o tzv. „teorii II. socialistické revoluce“ a s využitím některých myšlenek sociologických teorií organizace (M. Weber, M. Crozier) o teorii krize byrokratismu. Hovořilo se o typologii sociálních změn, způsobech a kritériích jejich hodnocení a byla zvažována otázka, která složka sociálního rozvoje může nejlépe vyjádřit souhrnný efekt společenské změny za socialismu.

Živý ohlas vzbudil svěží příspěvek V. Krivého (Univerzita J. A. Komenského, Bratislava) o *zauzlení společenské dynamiky*, vtipně ilustrovaný bajkami o žábě a o krávi, který komentoval negativní důsledky byrokratické manipulace společností, vedoucí k rozpadu jejich samoregulačních schopností. Přednesené příspěvky se dále v této sekci zabývaly problémy *sociálně ekonomického rozvoje ČSSR* ve světle sociálně ekonomických analýz — L. Lubelec (Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSS, Bratislava), *sociálními zdroji a bariérami* urychlování tohoto rozvoje — J. Vítečková (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), úlohou *způsobu života* v sociálním rozvoji — B. Filipcová (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) a S. Valná (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava), úlohou kultury E. Malá (Ústav pro výzkum kultury, Bratislava), *národnostní vědomí* — V. Paukovič (Společenskovedný ústav SAV, Košice), *iferenciací veřejného mínění* — J. Mišovič (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) a uplatněním participativní metodologie v jeho výzkumu — L. Benkovičová (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bra-

tlaslava), *religiozitou* — L. Sivák (Ústav vedeckého ateizmu SAV, Bratislava) a *péči o zdraví obyvateľstva* — M. Weissová (Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava).

Čtvrtá sekce věnovala pozornost reprodukčním a rozvojovým sociálním procesům na *mikrospolečenské úrovni* — v pracovních kolektivech, územních společenstvích, ve vědecké pospolitosti, ve školách a společenských organizacích. Přednesené příspěvky i diskuse se orientovaly zejména na hledání dynamizujících faktorů, schopných aktivizovat základní sociální jednotky, a na identifikaci sociálních bariér, které této aktivizaci brání.

Největší prostor byl věnován sociálnímu rozvoji *pracovních kolektivů* — formování jejich sociální struktury — I. Vašečka (Slovnaft, Bratislava), řízení pracovní iniciativy v podniku C. Holík (Výskumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava), vývoji sociálního klimatu v pracovních kolektivech — S. Chylová (Bavlnárske závody, Ružomberok) a jejich řízení — M. Šarišský (Východoslovenské železiarne, n. p., Košice), vše také z hlediska podmínek a požadavků, které přinese nový hospodářský mechanismus.

V bloku věnovaném sociálním procesům na úrovni *územních společenství* zaznělo jednak obecněji orientované vystoupení k problematice sociální dynamiky územních společenství — J. Pašiak (Ústav stavebnictva a architektury SAV, Bratislava), referát který kriticky zhodnotil záměry a postup dosavadní *urbanizační politiky* v ČSSR z hlediska jejich důsledků pro vývoj venkovského osídlení — I. Kusý (Ústav stavebnictva a architektury SAV, Bratislava). Hierarchizace sídel, zavedení střediskové soustavy osídlení, přílišná územní koncentrace pracovních příležitostí, výstavby bytů, občanského vybavení i technických sítí a nadměrná územně správní koncentrace neodpovídají podle názoru referenta ve svých sociálních důsledcích potřebám a možnostem venkovských sídel a sídelních společenství, zhoršují jejich situaci a přinášejí společenské ztráty.

Fungování územních společenství se úzce dotýkal i příspěvek o *problémech každodenního života* a sociálních rezervách obsažených ve zlepšování jeho podmínek a jeho organizace — E. Bauerová (Výskumný ústav sociálního rozvoje a práce, Bratislava). O otázkách *vzdělávání a výchovy* pojednaly tři příspěvky, týkající se postavení studentů v sociálním systému vysoké školy — A. Kolesárová (Univerzita J. A. Komenského, Bratislava), přípravy absolventů technických škol na povolání — K. Podoláková (Slovenská vysoká škola technická, Bratislava) a úlohy společenských organizací při vědeckotechnické výchově dětí a mládeže — V. Štěrbaček (Ústřední výbor SSM, Praha).

Samoregulačními procesy v československé vědě se z hlediska sociologie vědy kriticky zabýval hutný a myšlenkově bohatý referát Z. Bútorové a I. Danišky (oba Kabinet teorie a vědy a prognóz SAV, Bratislava). Funkcionálně laděný model samoregulačního procesu ideálně probíhajícího ve vědecké komunitě a utvářejícího příznivé sociální podmínky pro tvorbu vědeckých poznatků byl konfrontován s reálným průběhem autoregulace v naší vědě, jak jej zachytily analýzy provedené v Kabinetu teorie vědy a prognóz SAV. Existující nepříznivá situace je podle názoru autorů důsledkem *překonaného způsobu řízení*, který potlačoval otevřený společenský dialog, nadměrně centralizoval rozhodování, byl nesystémový, počeňoval odbornou kompetenci a vedl k autarkčním tendencím, izolujícím naši vědu od progresivních světových trendů. Důsledkem tohoto klimatu je v československé vědě *nedostatek otevřených diskusí a kritiky*, který nepříznivě ovlivňuje kvalitu výsledků vědecké práce, oslabuje pocit společenské odpovědnosti vědců, deformuje mechanismus sociálního vzestupu ve vědě, projevuje se malou demokratičností vztahů ve vědeckém společenství a vytvářením různých neformálních sebeochranných seskupení, konzervujících nízkou úroveň vědecké produkce. Autoři uvedli náměty na opatření, která by postupně mohla tyto deformace odstranit.

Není pochyb o tom, že konference o aktuálních teoretických a metodologických problémech výzkumu sociální dynamiky představuje v životě naší sociologie významnou událost. Byla pozoruhodná svou neformální společenskou angažovaností, kritičností a otevřeností při formulaci problémů i námětů a velmi živou a bezprostřední diskusí. Objevila se na ní řada netradičních pohledů, teoretických i metodologických myšlenek, i když právě pokud jde o teoretické zvládnutí současných i perspektivních sociálních problémů jazykem vlastním sociologii máme zatím značný dluh.

Slovenští hostitelé připravili pro konferenci ideální prostředí v romantické kulise smolenického zámku a zaslouží si dík za její organizaci. Československá sociologická společnost a Slovenská sociologická společnost připravily pro konferenci sborník obsahující část přednesených příspěvků, ostatní vystoupení budou podle možnosti publikována jednotlivě.

Michal Illner

Celostátní seminář „Výchova dětí a mládeže k manželství a rodičovství“

Na jaře letošního roku uspořádala Československá a Slovenská sociologická společnost celostátní seminář na téma *Výchova dětí a mládeže k manželství a rodičovství*. Seminář byl společnou akcí sekcí sociologie rodiny a sociologie mládeže a byl organizován ve spolupráci s Ústředním výborem Československého svazu žen. Sama organizace semináře předznamenala výrazný interdisciplinární charakter celé akce. Záměrem bylo konfrontovat teoretické poznatky o současném stavu i perspektivách výchovy k manželství a rodičovství s praktickými zkušenostmi s jejich realizací ve společenských organizacích i ve sdělovacích prostředcích. Uspořádání akce vzbudilo značný ohlas mezi sociology, ale i pedagogy, pediatry, psychologů, pracovníků manželských a předmanželských poraden i pracovníků řídicích orgánů a společenských institucí. Interdisciplinární charakter akce se projevoval nejen v obsahové rozmanitosti přednesených příspěvků, ale především ve věcné, kritické a mnohdy značně bouřlivé diskusi. Celkem se semináře účastnilo přes sedmdesát pracovníků. V jeho průběhu bylo předneseno více než 20 referátů a diskusních příspěvků.

V úvodu vystoupila G. Žilinská, tajemnice Ústředního výboru Československého svazu žen. Podtrhla společenský význam rodiny, její dynamický vývoj v závislosti na rozvoji společnosti, a proto i nezbytnost zvýšit dosavadní úroveň výchovy k manželství a rodičovství v rodině, škole, státních institucích i společenských organizacích. Podrobněji hovořila o obsahové koncepci této výchovy v Československém svazu žen. H. Entlerová, tajemnice Ústředního výboru Socialistického svazu mládeže hovořila o *činnosti organizací SSM a PO SSM ve výchově k manželství a rodičovství*. Zdůraznila nutnost věnovat větší zájem řešení každodenních starostí mladých lidí. Zejména bytová situace je trvajícím problémem, stále naléhavější jsou sociální problémy studentských manželství. V těchto oblastech je nezbytné aktivizovat organizace SSM, aby využívaly všech dostupných možností ke zlepšení životních podmínek mladých rodin.

Velkou pozornost a značnou diskusi vyvolalo vystoupení prof. Švejcara, který hovořil o zásadním významu mateřské péče o děti raného věku. Hluboké teoretické i klinické znalosti pediatrie a bohaté životní zkušenosti dovolily prof. Švejcarovi formulovat značně *kritické stanovisko k současným možnostem zaměstnaných matek dobře vychovávat děti* a svým působením rozvíjet celou rodinu. Pohled pediatra vyústil na druhé straně ve značně zjednodušený názor o možnostech rychlého a bezrozporného řešení naznačených problémů. Vystoupení vzbudilo velký ohlas zejména u účastnic semináře, které se ve své každodenní práci dostávají do přímého kontaktu s problémy zaměstnaných matek a jejich rodin. Je zřejmé, že vědomí o nedostatečném řešení obtíží ve způsobu života zaměstnaných matek je v naší společnosti velmi živé.

První tematická část semináře byla zaměřena na teoretické otázky koncepce výchovy k manželství a rodičovství. L. Macháček (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) ve svém vystoupení hovořil o *nedocenení společenského významu výchovy k manželství a rodičovství*. Podle jeho názoru by bylo vhodné vytvořit podobný poznávací nástroj, jakým je sociálně-profesionální orientace mládeže. Autor jej pracovním nazval manželsko-rodičovská orientace. Zaměřil se na podstatné vztahy mezi oběma typy přípravy mládeže, které vyplývají především z mnohostranných a složitých vztahů rodiny na sociálně ekonomický rozvoj společnosti.

K. Vida (Vysoká škola politická ÚV KSČ, Bratislava) se zabýval *sociální problematikou výchovy mládeže k manželství a rodičovství*. Obecné filozofické otázky (význam sociální sféry v životě společnosti, pojetí člověka jako biopsychosociální bytosti) aplikoval na problematiku rodinného života. Na jejich základě vymezil hlavní úkoly výchovy k manželství a rodičovství. Jde zejména o utváření správných představ o současně rodině, formování postojů a rozvíjení sociálních faktorů, které ovlivňují její způsob života.

M. Tejová (Výzkumný ústav pedagogický, Bratislava) se věnovala *vymezení cílů a obsahu výchovy k manželství a rodičovství ve vztahu k jednotlivým vědám*. Každá z vědních disciplín, které spolupůsobí ve výchově k manželství a rodičovství, formuluje také určité cíle, které jsou z hlediska celého obsahu parciální. Podle názoru autorky je výchova k manželství a rodičovství především morální výchovou a tomuto pojetí by mělo odpovídat i začleňování poznatků jednotlivých vědních disciplín do celého systému. Proto je nezbytné akcentovat především pozitivní mravní výchovu, která povede k formování osobnosti s vysokou mravní kulturou.

B. Kraus (Pedagogická fakulta, Hradec Králové) se pokusil o *hodnocení současného stavu výchovy k manželství a rodičovství na školách*. Podle zásad ministerstva školství, které vstoupily v platnost v roce 1972, je výchova rozdělena do etap podle věkových kategorií dětí a mládeže. Na základních školách je zřejmá nekoordin-

novanost a jistá nahodilost výchovy, která netvoří ucelený systém. Situace na středních školách je ještě složitější. Učitelé na tuto výchovu zpravidla nejsou připraveni, často jde pouze o jednorázové přednášky či besedy s lékaři. Výchova k manželství a rodičovství se stala jednou ze specializovaných složek výchovy, při níž jsou především předávány odborné informace a praktické pokyny k chování. Do pozadí ustupuje sama podstata věci — nedělitelnost výchovy a potřeba formovat kladné charakterové vlastnosti člověka.

Druhá tematická část semináře byla věnována problematice rodiny ve společnosti. M. Mrkosová (Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha) charakterizovala *základní tendence v teoretickém i metodologickém pojetí sociologického výzkumu rodiny*. Dále se zaměřila na podstatné rozpory ve společenském postavení této instituce. Pozornost věnovala zejména trvajícimu napětí mezi společenským významem biologické a výchovné funkce rodiny a faktickou dominancí její ekonomické funkce. Poukázala na vnitřní rozpornost reprodukce životní úrovně, která je předpokladem i bariérou rozvoje náročnějších aktivit, kultivace partnerských a rodičovských vztahů.

O. Plávková (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) se zaměřila na *teoreticko-metodologické otázky sociologického výzkumu upevňování rodiny*. Poukázala na základní východisko, jímž je marxisticko-leninská koncepce vzniku a uspokojování potřeb jako předpokladu rozvoje osobnosti člověka. Tento přístup umožňuje analýzu formování sociálních kvalit subjektů v rodinném prostředí v kontextu vzájemně působících vnějších vlivů. Při výzkumu je nezbytné věnovat pozornost podstatným rozporům v procesech upevňování rodiny. Jde jednak o rozpor mezi způsoby jednání a ve vědomí lidí, dále o rozpor mezi skupinovými hodnotami a normami rodiny a individuální potřebou rozvoje.

Otázkám stability rodiny se blíže věnovala M. Piscová (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava). Autorka vedle stability manželství (vyplývající z faktu jeho trvání) považuje za závažnou též jeho kvalitu, kterou chápe jako subjektivní hodnotu partnerského vztahu. Na průniku obou pojmů charakterizovala čtyři základní typy manželství, jejich společenský i individuální význam a možnosti společnosti účinně upevňovat současnou rodinu.

P. Guráň (Ústav filozofie a sociologie SAV, Bratislava) se zaměřil na *rozvodové klima* v kontextu výchovy k manželství a rodičovství. V důsledku neodborné prezentace sociologických poznatků o vývoji rozvodovosti a nedostatečného poznání důsledků rozvodu může docházet k vytváření prorozvodového klimatu. Autor se dále zabýval třemi typy manželských vztahů z hlediska zvýšeného rizika rozvodu v mladé rodině. Prvním z nich je mladý pár, který se rozhodl pro stavbu rodinného domku, druhým mladá rodina na sídlišti a třetím skupina „individualistů“, kteří nejsou schopni dosáhnout zájmového konsensu v manželském soužití.

K problematice *výchovy k manželství a rodičovství v současné rodině* hovořila E. Rendlová (Právnická fakulta UK, Praha). Nutnost zprostředkovat mladé generaci sumu odborných poznatků z nejrůznějších vědních disciplín vede k akcentaci vzdělávacích obsahů v této výchově. Do pozadí ustupuje její pojetí jako praktické činnosti, která může být uskutečněna pouze rodinou. Je proto potřebné vytvořit rodině dostatečné podmínky i časový prostor k tomu, aby se mohla ve větší míře zaměřit také na formování žádoucích dovedností, postojů a hodnot mladé generace, které pozitivně ovlivní stabilitu jejich budoucích rodin.

V. Haberlová (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce, pobočka Praha) informovala o *základních výsledcích výzkumu mladých manželství po pěti letech*. Pozornost věnovala zejména analýze životních podmínek, dělby činností v domácnosti a úrovni demokratizace partnerských vztahů. V závěru charakterizovala pozitivní i negativní změny, k nimž v rodině dochází s narozením prvního dítěte.

Psychologický pohled na otázky související s výchovou k manželství a rodičovství byl reprezentován zejména *analýzami mužských a ženských rolí v rodině*. J. Kotásková (Psychologický ústav ČSAV) hovořila o vývoji těchto rolí v dětství, dospívání a dospělosti. Pojetí rodičovských rolí je důležitou složkou formování osobnosti, která se vytváří již od předškolního věku. Současný vývoj rodiny oslabuje především otcovské a obecně maskulinní role a problematizuje vyhraněnost rolí vůbec (uni-sex, feminizace školství ap.). Příbuznému tématu byl věnován příspěvek E. Šimové (Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov). Již děti předškolního věku v naprosté většině zřetelně identifikují role v rodině. Jejich schopnost určit podle chování rolí matky a otce pozitivně koreluje s mírou péče o děti a schopností rodičů ke vzájemné kooperaci.

Dalším psychologicky laděným příspěvkem byla informace S. Holíkové (Sociálně ekonomický ústav ČSAV, Ústí nad Labem) o výzkumné sondě zaměřené na *analýzu rodinného prostředí v době přechodu dětí ze základního na vyšší typ školy*. Vý-

sledky ukázaly na určité podcenění emocionální složky výchovy ze strany rodičů. Změna školy zákonitě znamená podstatnou změnu celého života dítěte a riziko psychosociální izolace v novém prostředí. Tak se v prvním období u dětí zvyšuje potřeba pozitivních emocionálních vztahů s rodinou. Značná část rodičů však této potřebě nerozumí a u dospívajících roste riziko hledání náhradních emocionálních vazeb v nevhodných vrstevnických skupinách a předčasných sexuálních zkušenostech s následným „útekem do manželství“.

J. Tošner (Oddělení sociálních metod seznamování Správy sociálních služeb NVP, Praha) informoval o *sociologické analýze klientely bez partnerských vztahů*. Přes vysoký podíl osob bez partnerských vztahů existuje v naší společnosti značné riziko osamělosti. Věková struktura mužů a žen hledajících životního druhu je značně nesourodá a ani představy o vhodné úrovni vzdělání či počtu závislých dětí neodpovídají reálné skladbě skupiny osamělých.

Třetí tematický blok sdružoval vystoupení, která informovala o praxi výchovy k manželství a rodičovství. Z. Hajná (Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR, Praha) se zaměřila na *zhodnocení podílu Českého svazu žen v celospolečenské koncepci výchovy k manželství a rodičovství*. Informovala o hlavních záměrech organizovaných akcí i jejich struktuře. Vedle pozitivních zkušeností upozornila i na některé problémy. M. Harineková (Pedagogická fakulta, Nitra) zhodnotila *zkušenosti Slovenského svazu žen* v této oblasti. Hovořila zejména o tzv. malé rodinné škole, které se v minulém roce účastnilo téměř dvacet tisíc mladých lidí. S. Chudinová (Slovenský svaz žen, Košice) informovala o *klubech mladých rodičů*, které jsou organizovány při mateřských školách.

V. Kobylková (Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ, Praha) podala stručnou informaci o *výzkumu zaměřeném na působení rodiny ve výchově k manželství a rodičovství*. V názorech dotázaných převažuje mínění o nedostatečnosti rodinné přípravy na manželství a rodičovství. Situaci by zlepšil především odpovědnější postoj celé společnosti k rodině a manželství. Názory na schopnost rodiny přispět k této výchově jsou v menšině, škole je připisován minimální význam. Vcelku je přiznávána povinnost rodičů zasvěcovat děti do dělby rolí a rodinné ekonomiky. Postoje k sexuální výchově a antikoncepci jsou velmi rozpačité. Rodiče zde vítají pomoc lékaře.

J. Hudeček (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) seznámil účastníky se záměrem realizovat *výzkum sexuálního chování*, který navazuje na podobnou akci provedenou v NDR a umožní tedy mezinárodní srovnání. J. Toman (Pedagogická fakulta UK, Praha) hovořil o *výchově k manželství a rodičovství u narušené mládeže*. Toto téma je předmětem speciální pedagogiky, neboť mládež vyžadující zvláštní péči zpravidla pochází z narušených rodin a její postoje vůči rodině jsou značně negativní.

Součástí semináře byl kulatý stůl, na nějž byli pozváni výkonní pracovníci sdělovacích prostředků, kteří se blíže věnují tématu rodiny a výchovy k manželství a rodičovství. V diskusi byl zastoupen Československý rozhlas, Vlasta, Rudé právo, Rodina a škola, dále Slovenka, Smena, Mladé rozlety a maďarsky psaný časopis Nő. Pracovníci sdělovacích prostředků stručně informovali o obsahové náplni své práce a jejím čtenářském a posluchačském ohlasu. Vyjádřili potřebu intenzivnějšího kontaktu s odborníky, kteří se touto problematikou zabývají.

Jednání semináře potvrdilo společenskou závažnost výchovy k manželství a rodičovství a nezbytnost jejího dalšího prohlubování. Ozřejmilo také řadu závažných problémů v této oblasti. Výchova k manželství a rodičovství je institucionalizovaným systémem, jemuž naše společnost věnuje trvalou pozornost od počátku sedmdesátých let.

Celospolečenská koncepce výchovy k manželství a rodičovství je závažným a potřebným programem. Seminář dokumentoval skutečnost, že sociologie rodiny a mládeže zatím této výchově věnuje pouze okrajovou pozornost. A to spíše v podobě požadavků a kritických výhrad a méně již ve formě pomoci při zhodnocování dosavadních zkušeností, formulaci cílů a metod. Výchova k manželství a rodičovství by měla zaujmout významnější místo v sociologickém výzkumu.

Eliška Rendlová

СТАТЬИ

<i>Крейчи О.</i> : Всемирная политическая система и власть.	561
<i>Кутта Ф.</i> : К проблематике социального развития и к задачам перестройки.	575
<i>Гудечек Я.</i> : Молодежь — труд и его метаморфозы.	590
<i>Томеш П.</i> : Общая модель основных связей в заботе организации о работниках как исходная нормирования социальной оснащенности предприятий.	597
<i>Форет М.</i> : К современным отношениям семьи и религии в ЧССР.	613
<i>Гадерка Й.</i> : Проблема разводов во Франции.	622

ДИСКУССИЯ

<i>Рихтаржик К.</i> : Призываем к дискуссии о возможностях социологического познания в процессе перестройки.	629
<i>Когоут Я.</i> : Дискуссия о возможностях социологического познания.	629
<i>Зих Ф.</i> : Задачи и возможности социологического познания.	631
<i>Седлачек Я.</i> : К современным задачам чехословацкой социологии.	634
<i>Чех В.</i> : Перестройка, экономика, социология.	636
<i>Кунст П.</i> : К возможностям нового ренессанса общественно-управляющего мышления и поведения социального субъекта.	639
ЦК КПСС приняло постановление «О повышении роли марксистско-ленинской социологии при решении основных социальных проблем советского общества»	643

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

<i>Бурианек Й.</i> : Семантический дифференциал как техника социологических исследований.	645
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

<i>Седлачек Я.</i> : Ф. Гал — Я. Алан, Общество в свете социологии.	657
<i>Горина Б.</i> : Й. Шмайс, Социальная функция науки.	658

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Скончался Ярослав Печен.	662
<i>Лишкова Л.</i> : К 25-ой годовщине основания кафедры экономической социологии и психологии в Высшем экономическом учебном заведении в Праге.	663
<i>Кухарш П.</i> : Конференция «Организации молодежи и перспективы участия молодежи в общественном развитии».	664
<i>Ильнер М.</i> : Конференция «Актуальные теоретические и методологические проблемы изучения социальной динамики».	665
<i>Рендлова Э.</i> : Общегосударственный семинар «Подготовка детей и молодежи к жизни в браке и к воспитанию детей.	669

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkaova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červnu 1988, číslo vyšlo v listopadu 1988.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 24; 1988 (6 issues) DM 124,—.

Table des Matières No. 6/1988

ARTICLES

<i>Krejčí O.</i> : Le système politique mondial et le pouvoir	561
<i>Kutta F.</i> : Concernant les problèmes du développement social et les tâches de la reconstruction	575
<i>Hudeček J.</i> : La jeunesse — le travail et ses transformations	590
<i>Tomeš I.</i> : Le modèle général des relations fondamentales dans les soins des ouvriers rendus par l'organisation comme point de départ de la réglementation de l'équipement social des entreprises	597
<i>Foret M.</i> : Sur les relations actuelles entre la famille et la religion en Tchécoslovaquie	613
<i>Haderka J.</i> : Nombre des divorces en France	622

DISCUSSIONS

<i>Rychtařík K.</i> : Nous invitons à la discussion sur les possibilités de la connaissance sociologique dans le processus de la reconstruction	629
<i>Kohout J.</i> : Nous discutons sur les possibilités de la connaissance sociologique	629
<i>Zich F.</i> : Les tâches et les possibilités de la connaissance sociologiques	631
<i>Sedláček J.</i> : Sur les tâches contemporaines de notre sociologie	634
<i>Cech V.</i> : La reconstruction, l'économie, la sociologie	636
<i>Kunst P.</i> : Sur les possibilités d'une renaissance de la pensée et de la conduite du sujet social dans le domaine de la gestion sociale	639
Le Comité central du Parti Communiste de l'Union Soviétique prenait la résolution "Sur l'augmentation du rôle de la sociologie marxiste-léniniste à la solution des Problèmes fondamentaux de la société soviétique"	643

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

<i>Buriánek J.</i> : La différentielle sémantique comme une technique de la recherche sociologique	645
--	-----

COMPTES RENDUS

<i>Sedláček J.</i> : F. Gál — J. Alan, Spoločnosť vo svetle sociológie (La société à la lumière de la sociologie)	657
<i>Horyna B.</i> : J. Šmajš, Sociální funkce vědy (La fonction sociale de la science)	658

RAPPORTS ET INFORMATIONS	662
------------------------------------	-----

Contents No. 6/1988

ARTICLES

<i>Krejčí O.</i> : The World Political System and Power	561
<i>Kutta F.</i> : Concerning the Problems of Social Development and the Tasks of Reconstruction	575
<i>Hudeček J.</i> : Youth — Work and Its Transformations	590
<i>Tomeš I.</i> : A General Model of Basic Implications in the Care of Workers Extended by the Organization as a Starting Point for Setting Norms Governing the Social Equipment of Enterprises	597
<i>Foret M.</i> : On Present Relations between the Family and Religion in Czechoslovakia	613
<i>Haderka J.</i> : Divorce Rate in France	622

DISCUSSIONS

<i>Rychtařík K.</i> : We Invite to a Discussion about the Possibilities of Sociological Knowledge in the Process of Reconstruction	629
<i>Kohout J.</i> : Discussions on the Possibilities of Sociological Knowledge Are under Way	629
<i>Zich F.</i> : Tasks and Possibilities of Sociological Knowledge	631
<i>Sedláček J.</i> : On Contemporary Tasks of Our Sociology	634
<i>Cech V.</i> : Reconstruction, Economy, Sociology	636
<i>Kunst P.</i> : On the Possibilities of a Renaissance of the Social Subject's Thinking and Behaviour in Relation to Social Control	639
The Central Committee of the CPSU Adopted the Resolution "On Increasing the Role of Marxist-Leninist Sociology in the Solution of the Soviet Society's Fundamental Social Problems"	643

METHODOLOGICAL COLUMN

<i>Buriánek J.</i> : The Semantic Differential as a Sociological-research Technique	645
---	-----

PE 4584
24. 1988

Cena 10 Kčs

47 336

REVIEWS

Sedláček J.: F. Gál — J. Alan, Spoločnosť vo svetle sociológie (Society in the Light of Sociology)	657
Horyna B.: J. Šmajš, Sociální funkce vědy (The Social Function of Science)	658
NEWS AND INFORMATION	662

Inhalt Nr. 6/1988

ABHANDLUNGEN

Krejčí O.: Das weltpolitische System und die Macht	561
Kutta F.: Zur Problematik der sozialen Entwicklung und zu den Aufgaben der Umgestaltung	575
Hudeček J.: Die Jugend — die Arbeit und ihre Umwandlungen	590
Tomeš I.: Allgemeines Modell der Grundbeziehungen in der Sorge der Organisation für das Wohl der Werktätigen als Ausgangspunkt der Normierung der sozialen Ausstattung der Betriebe	597
Foret M.: Zu den gegenwärtigen Beziehungen zwischen Familie und Religion in der Tschechoslowakei	613
Haderka J.: Die Scheidungsraten Frankreich	622

DISKUSSIONEN

Rychtařík K.: Aufforderung zur Diskussion über Möglichkeiten der soziologischen Erkenntnis im Umgestaltungsprozess	629
Kohout J.: Wir diskutieren über Möglichkeiten der soziologischen Erkenntnis	629
Zich F.: Aufgaben und Möglichkeiten der soziologischen Erkenntnis	631
Sedláček J.: Zu den gegenwärtigen Aufgaben unserer Soziologie	634
Cech V.: Umgestaltung, Ökonomie, Soziologie	636
Kunst P.: Zu den Möglichkeiten einer Renaissance des gesellschaftsleitenden Denkens und Verhaltens des sozialen Subjekts	639
Das Zentralkomitee der KPdSU fasste den Beschluss „Über die Erhöhung der Rolle der marxistisch-leninistischen Soziologie bei der Lösung der Sozialen Grundprobleme der sowjetischen Gesellschaft“	643

METHODOLOGISCHE RUBRIK

Buriánek J.: Der semantische Differential als Technik der soziologischen Erforschung	645
--	-----

REZENSIONEN

Sedláček J.: F. Gál — J. Alan, Spoločnosť vo svetle sociológie (Die Gesellschaft im Licht der Soziologie)	657
Horyna B.: J. Šmajš, Sociální funkce vědy (Soziale Funktion der Wissenschaft)	658
NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN	662